

**UCHWAŁA NR XXVII/189/2020
RADY POWIATU GDAŃSKIEGO**

z dnia 25 września 2020 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020-2023”

na podstawie art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2020 r. poz. 282 z późn. zm.) oraz art. 12 pkt. 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2020 r. poz. 920)

**Rada Powiatu Gdańskiego
uchwała, co następuje:**

§ 1. Przyjmuje się do realizacji „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020 – 2023” stanowiący załącznik do uchwały.

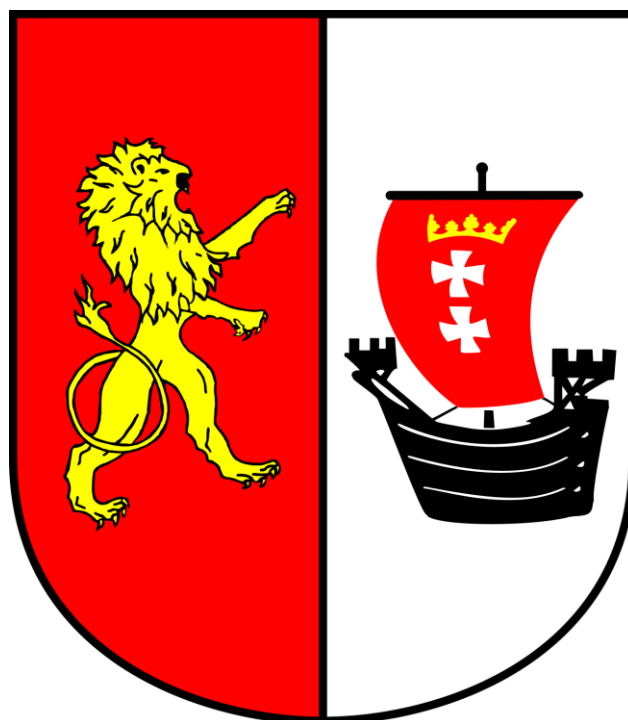
§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Gdańskiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady
Powiatu Gdańskiego

Bogdan Dombrowski

**PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
POWIATU GDAŃSKIEGO
na lata 2020-2023**

Pruszcz Gdański, grudzień 2019 r. – lipiec 2020 r.

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków	3
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami	4
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	4
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	4
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego	5
3.4. Inne uregulowania prawne.....	6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	7
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	7
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020	7
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	10
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020	13
4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022.....	14
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	16
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020	16
4.2.2. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż.....	17
4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego.....	18
4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	19
4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego.....	20
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	23
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	23
5.1.1. Program Rozwoju Powiatu Gdańskiego do roku 2020+	23
5.1.2. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami	24
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	27
5.2.1. Zarys historii powiatu	27
5.2.2. Krajobraz kulturowy	30
5.2.3. Zabytki nieruchome.....	37
5.2.4. Zabytki ruchome.....	55

5.2.5. Zabytki archeologiczne	56
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	71
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	72
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	75
5.3.1. Lista światowego dziedzictwa UNESCO	77
5.3.2. Pomniki Historii	77
5.3.3. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	77
5.3.4. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	82
5.3.5. Parki kulturowe	87
5.3.6. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	88
5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków	89
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	92
5.5.1. Zabytki archeologiczne	92
5.5.2. Obiekty nieruchome i zespoły zabudowy wpisane do rejestru zabytków	93
5.5.3. Obiekty proponowane do wpisu do rejestru zabytków	125
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń	127
7. Założenia programowe	128
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	131
8.1. Instrumenty prawne	131
8.2. Instrumenty koordynacji	131
8.3. Instrumenty finansowe	131
8.4. Instrumenty społeczne	132
8.5. Instrumenty kontrolne	132
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	132
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	132
10.1. Publiczne źródła finansowania	132
10.2. Środki pomocowe	135
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków	135

1. Wstęp

Powiat Gdański jest jednym z 20 powiatów województwa pomorskiego. Zajmuje powierzchnię 793 km². Od północy graniczy z Gdańskiem, od zachodu z powiatem kartuskim i kościerskim, od południa z powiatem starogardzkim i tczewskim, od zachodu granica oparta jest na Wiśle. Stolica powiatu znajduje się w mieście Pruszcz Gdański. Powiat Gdański składa się z ośmiu gmin: gminy miejskiej Pruszcz Gdański oraz gmin wiejskich Cedry Wielkie, Kolbudy, Pruszcz Gdański, Przywidz, Pszczółki, Suchy Dąb, Trąbki Wielkie. Obszar Powiatu Gdańskiego zamieszkuje blisko 114 tys. ludzi. Pod względem geograficznym powiat gdański leży na pograniczu Pojezierza Kaszubskiego oraz Żuław Wiślanych. Na terenie powiatu przeważają grunty rolne, zajmują one 67%, zaś lasy około 17,5%. 32,6% powierzchni powiatu objęte jest różnymi formami ochrony przyrody; są to cztery rezerwy przyrody („Jar Reknicy”, „Bursztynowa Góra”, „Wyspa na Jeziorze Przywidz” i „Dolina Kłodawy”), fragmenty czterech Obszarów Chronionego Krajobrazu: „Otomieńskiego”, „Przywidzkiego”, „Żuław Gdańskich” i „Doliny Raduni”, 75 pomników przyrody oraz dwa użytki ekologiczne (powołane uchwałami Rady Gminy Kolbudy).

Dzięki swojemu położeniu powiat gdański posiada urozmaicony i atrakcyjny krajobraz oraz duży potencjał w postaci obiektów zabytkowych i cennych historycznych układów ruralistycznych i jednego układu urbanistycznego (miasta Pruszcz Gdański). Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020-2023 (dalej zwany Programem Opieki), który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym jego celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze powiatu, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach zdefiniowanych priorytetów.

Niniejszy program opracowano na podstawie dokumentu pt. „Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny” opracowany przez zespół w składzie: mgr inż. arch. Tomasz Błyskosz, mgr Anna Fortuna-Marek, mgr Elżbieta Jagielska, mgr Iwona Liżewska, mgr Bogna Oszczanowska, mgr inż. arch. Jolanta Welc-Jędrzejewska.

Program Opieki opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym Zarząd Powiatu sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹.

Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020-2023 ma na celu:

¹ t.j. Dz. U. 2018, poz. 2067 ze zm.;

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.² W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje pojęcie zabytku jako nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania. Podzielono je na następujące grupy:

- zabytki nieruchome, do których zaliczają się w szczególności: krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;

² t.j. Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.;

- zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków są:

- minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- wojewoda, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków. Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wydawania w tym zakresie decyzji administracyjnych.

Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
3. uznanie za pomnik historii;
4. utworzenie parku kulturowego;
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki przyjmuje rada powiatu po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami organ stanowiący powiatu może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Zgodnie z art. 103 ust. 1 cytowanej powyżej ustawy zadaniem starosty jest ustanawianie, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków. Starosta prowadzi listę społecznych opiekunów zabytków.

Na podstawie art. 12 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Ponadto zadania Powiatu z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym³. Zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 7 tej ustawy zadaniem własnym powiatu jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, tj.:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁴,
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁵,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁶,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁷,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁸,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie⁹,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹⁰,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹¹,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹²,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹³,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁴,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁵,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁶,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych¹⁷,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań

³ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 511 ze zm.;

⁴ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1945 ze zm.;

⁵ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1186 ze zm.;

⁶ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1396 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 55 ze zm.;

⁸ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1983 ze zm.;

⁹ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 688 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1473 ze zm.;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2204 ze zm.;

¹² t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1161 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2129 ze zm.;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 917 ze zm.;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479 ze zm.;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 553 ze zm.;

¹⁷ Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków¹⁸,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków¹⁹,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²⁰,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki "Za opiekę nad zabytkami"²¹,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków²²,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki "Za opiekę nad zabytkami"²³,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych²⁴,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków²⁵.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” przyjęta została uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020²⁶ i jest elementem nowego systemu zarządzania rozwojem kraju, którego fundamenty zostały określone w znowelizowanej ustawie z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju²⁷ oraz w przyjętym przez Radę Ministrów 27 kwietnia 2009 r. dokumencie pn. „Założenia systemu zarządzania rozwojem Polski”.

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” (ŚSRK) stanowi najważniejszy dokument w perspektywie średniookresowej, określający cele strategiczne rozwoju Polski do 2020 r. Jest ona kluczowa dla określenia działań rozwojowych, w tym możliwych do sfinansowania w ramach przyszłej perspektywy finansowej UE na lata 2014-2020 oraz 9 zintegrowanych strategii, służących realizacji założonych celów rozwojowych.

¹⁸ Dz. U. z 2018 r., poz. 1609 ze zm.;

¹⁹ Dz. U. z 2017 r., poz. 1674;

²⁰ Dz. U. z 2011 r., Nr 113, poz. 661 ze zm.;

²¹ Dz. U. Nr 124, poz. 1304 ze zm.;

²² Dz. U. z 2004 r., Nr 75, poz. 706;

²³ Dz. U. z 2004 r., Nr 124, poz. 1304 ze zm.;

²⁴ Dz. U. z 2004 r., Nr 71, poz. 650;

²⁵ Dz. U. z 2004 r., Nr 30, poz. 259;

²⁶ M. P. z 2012 r., poz. 882;

²⁷ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1376 ze zm.;

Jako cel główny strategii średniookresowej wyznaczono „wzmocnienie i wykorzystanie gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych potencjałów zapewniających szybszy i zrównoważony rozwój kraju oraz poprawę jakości życia ludności”²⁸.

W ŚSRK wybrano trzy obszary strategiczne (Sprawne i efektywne państwo, Konkurencyjna gospodarka, Spójność społeczna i terytorialna). W rozdziale „Główne obszary interwencji, cele i priorytety rozwojowe”²⁹ jako obszar strategiczny I. wyznaczono: Sprawne i efektywne państwo

Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem³⁰.

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

I.1.1. Uporządkowanie kompetencji umożliwiające realizację działań rozwojowych,

I.1.2. Zwiększenie efektywności instytucji publicznych,

I.1.3. Wprowadzenie jednolitych zasad e-gov w administracji (e-administracja),

I.1.4. Poprawa jakości prawa,

I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego,

Cel I.2. Zapewnienie środków na działania rozwojowe³¹

I.2.1. Modernizacja struktury wydatków publicznych,

I.2.2. Poprawa efektywności środków publicznych,

I.2.3. Zwiększenie wykorzystania środków pozabudżetowych,

Cel I.3. Wzmocnienie warunków sprzyjających realizacji indywidualnych potrzeb i aktywności obywatela³²,

I.3.1. Poprawa skuteczności wymiaru sprawiedliwości,

I.3.2. Rozwój kapitału społecznego

I.3.3. Zwiększenie bezpieczeństwa obywatela

I.3.4. Utrwalenie bezpieczeństwa narodowego,

Obszar strategiczny II. Konkurencyjna gospodarka

Cel II.1. Wzmocnienie stabilności makroekonomicznej³³

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.1.1. Uzdrowienie finansów publicznych

II.1.2. Zwiększenie stopy oszczędności i inwestycji

II.1.3. Integracja ze strefą euro

II.1.4. Rozwój eksportu towarów i usług

Cel II.2. Wzrost wydajności gospodarki³⁴

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.2.1. Zwiększenie produktywności gospodarki,

II.2.2. Wzrost udziału przemysłów i usług średnio i wysoko zaawansowanych technologicznie,

II.2.3. Zwiększenie konkurencyjności i modernizacja sektora rolno-spożywczego,

²⁸ Strategia Rozwoju Kraju 2020, s. 23;

²⁹ Tamże, s. 32;

³⁰ Tamże, s. 32;

³¹ Tamże, s. 39;

³² Tamże, s. 43;

³³ Tamże, s. 56;

³⁴ Tamże, s. 62;

II.2.4. Poprawa warunków ramowych dla prowadzenia działalności gospodarczej,

Cel II.3. Zwiększenie innowacyjności gospodarki³⁵

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.3.1. Wzrost popytu na wyniki badań naukowych,

II.3.2. Podwyższenie stopnia komercjalizacji badań

II.3.3. Zapewnienie kadr dla B+R

II.3.4. Zwiększenie wykorzystania rozwiązań innowacyjnych

Cel II.4. Rozwój kapitału ludzkiego³⁶

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.4.1. Zwiększanie aktywności zawodowej,

II.4.2. Poprawa jakości kapitału ludzkiego,

II.4.3. Zwiększanie mobilności zawodowej i przestrzennej.

Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych³⁷

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.5.1. Zapewnienie powszechnego dostępu do Internetu,

II.5.2. Upowszechnienie wykorzystania technologii cyfrowych,

II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych.

Cel II.6. Bezpieczeństwo energetyczne i środowisko³⁸

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.6.1. Racjonalne gospodarowanie zasobami,

II.6.2. Poprawa efektywności energetycznej,

II.6.3. Zwiększenie dywersyfikacji dostaw paliw i energii,

II.6.4. Poprawa stanu środowiska,

II.6.5. Adaptacja do zmian klimatu.

Cel II.7. Zwiększenie efektywności transportu³⁹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.7.1. Zwiększenie efektywności zarządzania w sektorze transportowym,

II.7.2. Modernizacja i rozbudowa połączeń transportowych,

II.7.3. Udrożnienie obszarów miejskich.

Obszar strategiczny III. Spójność społeczna i terytorialna

Cel III.1. Integracja społeczna⁴⁰

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.1.1. Zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym,

III.1.2. Zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych.

³⁵ Tamże, s. 68;

³⁶ Tamże, s. 77;

³⁷ Tamże, s. 85;

³⁸ Tamże, s. 90;

³⁹ Tamże, s. 103;

⁴⁰ Tamże, s. 110;

Cel III.2. Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych⁴¹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych,

III.2.2. Zwiększenie efektywności systemu świadczenia usług publicznych.

Cel III.3. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych⁴²

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.3.1. Tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i finansowych dla realizacji działań rozwojowych w regionach,

III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich,

III.3.3. Tworzenie warunków dla rozwoju ośrodków regionalnych, subregionalnych i lokalnych oraz wzmacniania potencjału obszarów wiejskich,

III.3.4. Zwiększenie spójności terytorialnej.

Spośród tych obszarów ważnym dla działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego kraju jest obszar strategiczny I „Sprawne i efektywne państwo”, w którym jednym z celów jest zapewnienie ładu przestrzennego. Wskazano, że w perspektywie średniookresowej należy zwiększyć stopień pokrycia planami zagospodarowania przestrzennego powierzchni kraju, a obowiązkowo terenów rozwojowych. W związku z tym wprowadzony zostanie obowiązek sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących: obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną i użytkowaniem gospodarczym zasobów naturalnych, dziedzictwa kulturowego, objęte ryzykiem katastrof naturalnych, obszary górskie, obszary dotychczas nie objęte procesem planowania (strefa przybrzeżna, morze terytorialne, wyłączna strefa ekonomiczna) oraz obszary przygraniczne⁴³.

Dziedzictwo kulturowe wymienione zostało również w obszarze strategicznym III „Spójność społeczna i terytorialna” w celu III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich – gdzie wspierane będą działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego⁴⁴.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Strategii Rozwoju Kraju 2020”.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.⁴⁵

KPZK jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Zgodnie z wymogami ustawowymi określono także wynikające z KPZK 2030 ustalenia i zalecenia dla przygotowywania planów zagospodarowania przestrzennego województw⁴⁶.

⁴¹ Tamże, s. 114;

⁴² Tamże, s. 119;

⁴³ Tamże, s. 38;

⁴⁴ Tamże, s. 124;

⁴⁵ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M. P. z 2012 r. poz. 252);

⁴⁶ Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030, s. 5;

W dokumencie tym zauważono, że „dziedzictwo kulturowe – tak materialne, jak i odnoszące się do sfery wartości niematerialnych – jest częścią współczesnej przestrzeni. Obejmuje nie tylko pojedyncze obiekty kubaturowe lub ich zespoły, ale także – całość jednostki przestrzennej – obiekt wraz z otaczającą go przestrzenią. Ta całość powinna podlegać badaniom i ochronie, nawet jeżeli na powierzchni ziemi – jak w wypadku wielu stanowisk archeologicznych – nie ma śladów pozwalających na eksponowanie jej w scenariuszach rozwoju funkcji symbolicznych. Odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane, zgodne z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczą, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego. W perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki”⁴⁷.

W dokumencie tym określono cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju⁴⁸.

Cel pierwszy to podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności.

Cel drugi to poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel trzeci to poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej.

Cel czwarty to kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski. Cel piąty to zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Cel szósty to przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

W ramach drugiego celu „Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej” określono kierunki działań polityki przestrzennej umożliwiające realizację celu wspomaganie spójności terytorialnej. Obejmują one: 2.1. Wspomaganie spójności w układzie krajowym: Pomorze Środkowe – Polska Zachodnia – Polska Centralna – Polska Wschodnia, 2.2. Regionalną integrację funkcjonalną, wspomaganie rozprzestrzeniania procesów rozwojowych na obszary poza głównymi miastami oraz budowanie potencjału do specjalizacji terytorialnej, 2.3. Wspomaganie spójności w obszarach problemowych. Kierunek 2.2 określa cele działań skupiające się na wspomaganie rozwoju specjalizacji terytorialnej. W ramach tego działania zauważono, że „szansą dla rozwoju wielu obszarów wiejskich jest osiąganie specjalizacji dzięki wykorzystaniu ich dziedzictwa kulturowego, zasobów przyrodniczych i krajobrazowych. Następować będzie wzmocnienie ekologicznych funkcji obszarów wiejskich poprzez zalesianie gruntów porolnych, odtwarzanie stosunków hydrologicznych oraz włączenie niektórych terenów rolniczych do systemu korytarzy ekologicznych (Cel 4.) z zachowaniem właściwej proporcji terenów otwartych. Dodatkowo zostanie wzmocnione

⁴⁷ Tamże, s. 29;

⁴⁸ Tamże, s. 72;

zarządzanie ich przestrzenią funkcjonalną poprzez tworzenie nowych struktur o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, ochronę i rewaloryzację zachowanych obiektów zabytkowych i zespołów ruralistycznych. Opracowane i wdrożone zostaną standardy związane z ochroną krajobrazu wiejskiego, obejmujące także określenie obszarów wsparcia rolnictwa zachowującego tradycyjny krajobraz rolniczy oraz opracowanie na szczeblu rządowym programów rozwoju form produkcji roślinnej i hodowlanej, zgodnej z wymaganiami systemu ekologicznego⁴⁹.

W ramach czwartego celu „Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski” wyszczególniono działania w następujących obszarach: 4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, 4.2. Przeciwdziałanie fragmentacji przestrzeni przyrodniczej, 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, 4.4. Racjonalizacja gospodarowania ograniczonymi zasobami wód powierzchniowych i podziemnych kraju, w tym zapobieganie występowaniu deficytu wody na potrzeby ludności i rozwoju gospodarczego, 4.5. Osiągnięcie i utrzymanie dobrego stanu i potencjału wód i związanych z nimi ekosystemów, 4.6. Zmniejszenie obciążenia środowiska powodowanego emisjami zanieczyszczeń do wód, atmosfery i gleby, 4.7. Zabezpieczenie cennych gospodarczo złóż kopalin i zwiększenie wykorzystania surowców wtórnych.

W działaniu 4.1. „Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych” w celu zwiększenia stopnia ochrony funkcji obszarów węzłowych oraz walorów przyrodniczych i krajobrazowych Polski stwierdzono, że zostaną powołane nowe parki narodowe (...). Uzupełniona zostanie także sieć parków krajobrazowych chroniących najcenniejsze rozpoznane krajobrazy regionalne, mające znaczenie dla ochrony dziedzictwa kultury i ochrony funkcji łączności ekologicznej. W działaniu 4.3. „Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej” zauważono, że Polska w 2004 r. ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową (EKK)107, zobowiązując się tym samym do dbałości o jakość przestrzeni otaczającej – krajobrazu, stanowiącego zasób gospodarczy, przyczyniający się do wzrostu zatrudnienia, wpływający na jakość życia codziennego, a zarazem na dziedzictwo kultury. Działania w tym zakresie skoncentrują się zatem na objęciu ochroną prawną najcenniejszych pod względem przyrodniczym i kulturowym krajobrazów naturalnych i historycznych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych.

W ramach piątego celu „Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa” określono kierunki działań polityki przestrzennej, która ma zapewniać zwiększenie odporności kraju na różnorakie zagrożenia, w tym związane z groźbą utraty bezpieczeństwa energetycznego, mające charakter naturalny oraz dotyczące obronności kraju. Są to: 5.1. Przeciwdziałanie zagrożeniu utraty bezpieczeństwa energetycznego i odpowiednie reagowanie na to zagrożenie; 5.2. Zwiększenie poziomu zabezpieczenia przed ekstremalnymi zjawiskami naturalnymi i antropogenicznymi; 5.3. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Kierunek 5.2. skupia się na m.in. zwiększeniu poziomu bezpieczeństwa przeciwpowodziowego. Działania w tym zakresie obejmują poprawę bezpieczeństwa przez realizowanie inwestycji hydrotechnicznych o znaczeniu przeciwpowodziowym na podstawie

⁴⁹ Tamże, s. 94-95;

zweryfikowanych przez regiony wodne potrzeb zarządzania wodami. Towarzyszyć im będą m.in. działania w zakresie utrzymania cieków oraz kształtowania przemieszczania się wezbrań w celu minimalizowania ryzyka powodziowego. Będą prowadzone inwestycje zwiększające bezpieczeństwo dużych aglomeracji, zakładów przemysłowych, infrastruktury przesyłowej i komunalnej oraz szczególnie cennych obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się na obszarze narażonym na niebezpieczeństwo powodzi.

Program Opieki zgodny jest z zapisami zawartymi w „*Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030*”.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020

Misją *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury* jest: „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.” Formułując zadania powiatu w zakresie ochrony dóbr kultury musimy realizować powyższy cel.

W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*⁵⁰. Zawarto w niej cele realizacji Strategii, przy czym za cel strategiczny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach.

Cel nadrzędny realizowany jest przez następujące cele cząstkowe/uzupełniające⁵¹:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
3. Wzrost udziału kultury w PKB.
4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
8. Efektywna promocja twórczości.
9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

Cele cząstkowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w NSRK – Narodowe Programy Kultury (NPK):

- Czytelnictwo i sektor książki *NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki*;
- Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości *NPK Rozwój instytucji artystycznych*;
- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców - *NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych*;
- Sztuka współczesna *NPK Znaki Czasu*.

⁵⁰ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 7.01.2020 r.];

⁵¹ *Tamże*, s. 74-75;

Instrumentami realizacji NSRK są Programy Operacyjne, które określają szczegółowo system realizacji Strategii w obszarze finansowania działalności kulturalnej ze środków pozostających w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Programy Operacyjne ogłaszane będą do 2020⁵².

W kolejnych latach ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”⁵³. Celem tego programu jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę, a także realizacja zadań związanych z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupem starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków;
- Wspieranie działań muzealnych;
- Kultura ludowa;
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą;
- Ochrona zabytków archeologicznych;
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020”.

4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 uchwalony został przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 r.⁵⁴, wszedł w życie 12 września 2019 r.

Po uwzględnieniu wniosków płynących z realizacji i ewaluacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017, a także biorąc pod uwagę zmianę systemu ochrony zabytków wprowadzoną ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, sformułowany został cel główny Krajowego Programu: „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”.

Dla osiągnięcia celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe, które realizowane będą w ramach wyznaczonych kierunków działań oraz przypisanych im zadań:

1. optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego:

1.1. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym:

- szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,

⁵² Tamże, s. 77;

⁵³ Tamże, s. 81;

⁵⁴ Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20190000808/O/M20190808.pdf> [strona Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, dostęp: 7.01.2020 r.];

- budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
- merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach,
- konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami,

1.2. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym:

- wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich,
- ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich,
- wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego,
- powołanie Centrum Architektury Drewnianej,

2. wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami,

2.1. merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami:

- upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy),

2.2. podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego:

- podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje,

3. budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego,

3.1. upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości:

- kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami,

3.2. tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami:

- program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

W Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto plan finansowy na poszczególne lata jego funkcjonowania oraz harmonogram jego realizacji.

Na Koordynatora programu wyznaczono Dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa, do którego zadań należeć będzie zarządzanie, koordynacja i monitorowanie Programu w latach 2019-2022, ciałem doradczym wspomagającym działania Koordynatora jest Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W celu jak najefektywniejszej realizacji przyjętych działań sporządzono harmonogram oraz wskaźniki realizacji Krajowego Programu. Koordynator podczas realizacji Krajowego Programu będzie miał również za zadanie identyfikację problemów i zagrożeń dla realizacji założonych celów ujętych we wskaźniki oraz sygnalizowanie uzasadnionych korekt w sposobie realizacji Programu.

Założenia Programu Opieki wpisują się w zadania wyznaczone przez Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020

*Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*⁵⁵ przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 24 września 2012 r. (Uchwała Nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020).

W *Strategii* zauważono, że województwo „pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu”⁵⁶.

Nakreślono wizję województwa pomorskiego w roku 2020, kiedy to region będzie cechował się trwałym wzrostem, w którym uruchamiane i wykorzystywane są zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych; o unikatowej pozycji, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarczemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciom infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu technologii ekoefektywnych; będący liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku. Ponadto będzie miejscem cechującym się m.in. atrakcyjną przestrzenią, tworzącą trwałe podstawy rozwoju poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, racjonalne wykorzystanie zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, a także ograniczanie i efektywne rozwiązywanie konfliktów przestrzennych, tworzenie wysokiej jakości przestrzeni oraz przeciwdziałanie skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie⁵⁷.

Jednym z wyzwań strategicznych dla regionu uznano konieczność lepszego zarządzania przestrzenią dla zmniejszenia presji na środowisko, poprawę bezpieczeństwa powodziowego, a także optymalne wykorzystanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego i gospodarczego) dla zapewnienia wysokiej jakości życia⁵⁸.

W *Strategii* wskazano 3 cele strategiczne uszczegółowione poprzez 10 celów operacyjnych oraz 35 kierunków działań⁵⁹. W ramach celu strategicznego 1. *Nowoczesna gospodarka* jednym z celów operacyjnych uznano 3. *Unikatową ofertę turystyczną i kulturalną*. Jego realizacja odbywać się będzie w ramach dwóch kierunków działań: 1.3.1. *Rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych*. Zobowiązaniem Samorządu Województwa Pomorskiego będzie rozwój regionalnych sieciowych produktów turystycznych obejmujących m.in. małe porty morskie, mariny, szlaki rowerowe i kajakowe oraz śródlądowe drogi wodne, a także unikatowe dziedzictwo regionalne i ofertę kulturalną⁶⁰. Oczekiwany efektami mają być:

- całoroczna, kompleksowa i atrakcyjna oferta turystyczna i kulturalna regionu obejmująca także efektywne wykorzystanie obiektów sportowych o randze krajowej;

⁵⁵ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020, <https://strategia.pomorskie.eu/srwp-2020> [strona Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, 18.10.2019 r.];

⁵⁶ *Ibidem*, s. 11.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 23.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 28.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 29.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 38.

- unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- wzmocniony wizerunek regionu oraz większa rozpoznawalność i spójność kluczowych regionalnych marek turystycznych i kulturalnych;
- silna współpraca pomiędzy podmiotami branży turystycznej i kulturalnej.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005 – 2020.

4.2.2. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż

Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”⁶¹ jest jednym z sześciu zasadniczych narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020. Przyjęty został Uchwałą Nr 1080/286/13 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2013 r. W dniu 24 kwietnia 2018 r. Zarząd Województwa Pomorskiego uchwałą nr 397/324/18 przyjął zmianę Regionalnego Programu Strategicznego w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej.

W *Regionalnym Programie Strategicznym...* jako cel główny wskazano unikatową ofertę turystyczną i kulturalną. Cel ten realizowany będzie przez dwa cele szczegółowe: 1. Zachowanie i turystyczne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz 2. Całoroczna, sieciowa i kompleksowa oferta, wzmacniająca wizerunek regionu.

Jak czytamy w opisie celu głównego *podstawowym celem programu jest rozwój, wykorzystujący dziedzictwo naturalne i kulturowe zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju. Służyć temu ma ukształtowanie nowej, wysokiej jakości, atrakcyjnej i adekwatnej do współczesnych potrzeb oferty czasu wolnego (w tym m.in. specjalizacja regionu w turystyce prozdrowotnej oraz rozwój przemysłu spotkań), która przyczyni się do wydłużenia sezonu turystycznego, a zarazem ograniczenia negatywnego wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze i kulturowe. Istotne dla realizacji postawionego celu jest zbudowanie sieciowych, kompleksowych, rozpoznawalnych co najmniej na poziomie krajowym produktów i pakietów turystycznych, bazujących na autentycznych walorach regionu kształtowanych przez unikatowe uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe.*

W ramach celów szczegółowych planowane są następujące działania:

- poprawa stanu obiektów i obszarów zabytkowych,
- turystyczne udostępnienie obszarów cennych krajobrazowo i przyrodniczo
- kreowanie powszechnie dostępnej przestrzeni,
- inwestycje o wysokiej randze, wzbogacające atrakcyjność,
- podniesienie jakości oferty pasa nadmorskiego,
- budowa wysokiej jakości oferty kulturalnej i turystycznej regionu,
- kreowanie marki województwa pomorskiego,
- profesjonalizacja działań promocyjnych.

Działania te mają na celu wzmocnienie systemowego wsparcia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz kompleksowych renowacji obiektów zabytkowych, poprawę stanu obszarów cennych przyrodniczo, dostosowanie sposobów i intensywności wykorzystywania do cech i właściwości zasobów, a także zwiększenie ich dostępności, rozwój nowych

⁶¹ Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”: <https://strategia.pomorskie.eu/rps-pomorska-podroz> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 7.01.2020 r.];

form turystyki oraz poprawienie dostępności turystycznej regionu, w szczególności obszarów niedostatecznie wykorzystywanych, wypromowanie charakterystycznych produktów turystycznych i kulturowych, opartych na tradycyjnej tożsamości regionu, kreowania turystycznej marki województwa pomorskiego przy wykorzystaniu nowoczesnych interaktywnych narzędzi promocji.

Program Opieki zgodny jest z zapisami *Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”*.

4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego

*Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego (RPO WP)*⁶² przyjęty został przez Zarząd Województwa Pomorskiego i zatwierdzony decyzją wykonawczą Komisji Europejskiej nr C(2018) 4398 z dnia 5 lipca 2018 r.

Celem strategicznym tego dokumentu jest poprawa konkurencyjności gospodarczej, spójności społecznej i dostępności przestrzennej województwa przy zrównoważonym wykorzystaniu specyficznych cech potencjału gospodarczego i kulturowego regionu oraz przy pełnym poszanowaniu jego zasobów przyrodniczych.

Zarząd Województwa Pomorskiego przygotował dodatkowy dokument uszczegóławiający zapisy RPO WP. Dokumentem tym jest Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych⁶³ z dnia 29 listopada 2018 r., stanowiący kompendium wiedzy dla potencjalnych wnioskodawców i beneficjentów *Programu* na temat możliwości i sposobu realizacji projektów współfinansowanych z RPO WP. Zawiera szczegółowy opis osi priorytetowych.

W osi priorytetowej 8 Konwersja celem wsparcia jest rozwój potencjału obszaru Pomorza przez rewitalizację zdegradowanych terenów miast, renowację zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej. Cel ten będzie realizowany poprzez następujące działania:

- **KOMPLEKSOWE PRZEDSIĘWZIĘCIA REWITALIZACYJNE:** kompleksowa rewitalizacja wybranych zdegradowanych obszarów miast odbywa się przez aktywizację społeczną i zawodową mieszkańców oraz odbudowę infrastruktury publicznej, w tym m.in. dostosowanie budynków do funkcji społecznych, kulturalnych i edukacyjnych, remont budynków komunalnych, wspólnot mieszkaniowych i spółdzielni wraz z zagospodarowaniem otoczenia, przestrzeni publicznych, w tym parków i skwerów, remonty dróg. Wszystkie realizowane projekty oprócz działań infrastrukturalnych obejmują również bezpośrednio z nimi powiązane działania społeczne skierowane do mieszkańców zdegradowanych obszarów i wynikają z przeprowadzonych konsultacji społecznych, odpowiadają więc na problemy, potrzeby i sugestie mieszkańców.
- **MATERIALNE I NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE:** osiągnięciu celu ma służyć prowadzenie prace restauratorskich lub konserwatorskich zabytków oraz ich adaptacja do nowych funkcji publicznych.
- **WSPARCIE ATRAKCYJNOŚCI WALORÓW DZIEDZICTWA PRZYRODNICZEGO:** Tworzenie i rozwój publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (m.in.

⁶² *Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego:*

<http://www.rpo.pomorskie.eu/documents/10184/21727/Regionalny+Program+Operacyjny+Wojew%C3%B3dztwa+Pomorskiego+na+lata+2014-2020+zmienny+05.07.2018/79a2e8f1-ff92-432b-bf01-8b01cb8e9ea9> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 7.01.2020 r.];

⁶³ Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych:

<http://www.rpo.pomorskie.eu/documents/10184/304763/Szczeg%C3%B3wowy+Opis+Osi+Priorytetowych+RPO+WP+2014-2020+%E2%80%93+Cz%C4%99%C5%9B%C4%87+g%C5%82%C3%B3wna/2e585ee9-3a39-42c6-8a46-c1973434d491> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 7.01.2020 r.];

przystanie i pomosty służące turystyce wodnej, przenoski, szlaki wodne, trasy rowerowe, wraz z oznakowaniem) zwiększy atrakcyjność miejsc o szczególnych walorach kulturowych i przyrodniczych.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego.

4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁶⁴.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenie kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁶⁵:

- a) stanowiska archeologiczne m.in.: osada otwarta Ulkowy (gm. Pszczółki), cmentarzysko kurhanowe Jodłowno⁶⁶ (gm. Przywidz) oraz cmentarzyska grobów skrzynkowych w gminie Pruszcz Gdański,
- b) układy ruralistyczne reprezentowane przez m.in. Trąbki Wielkie,
- c) dzieła architektury i budownictwa, wśród których wyróżnić można m.in.:
 - ceglane kościoły gotyckie na Żuławach, np. Cedry Wielkie, Trutnowy,
 - domy podcieniowe (zachowało się ich do dziś ok. 50, np. Koszwały, Miłocin, Trutnowy),
- d) zasługująca na szczególną uwagę architektura z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: zespoły przemysłowe: dawne browary i cukrownie (np. Pruszcz Gdański),
- e) młyny i elektrownie wodne na rzekach i ciekach m.in.: Raduni (w Łąpinie, Bielkowie i Straszynie),
- f) urządzenia wodne (śluzy, mosty, stacje pomp) m.in.: Kanał Raduni w Pruszczu Gdańskim,

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych zespołów staromiejskich oraz układów wiejskich; odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji; kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych centrów miast i wsi, złożań rezydencjonalnych, terenów zielonych, w tym założeń parkowych, alei, szpalerów oraz nieużytkowanych kościołów i cmentarzy; przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu oraz stanowisk archeologicznych; promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci; rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych; zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów

⁶⁴ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: <https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowania-przestrzennego-województwa-pomorskiego-2030> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 7.01.2020 r.];

⁶⁵ *Tamże*, s. 66-97;

⁶⁶ zapis ten dotyczy cmentarzyska kurhanowego w Marszewskiej Górze;

stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współczesnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomości, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁶⁷.

Polityka przestrzenna województwa uwzględni ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;

- obejmowanie ochroną w formie parków kulturowych miejsc o wysokich i wyjątkowych wartościach, gdzie została zachowana historyczna struktura przestrzeni i szczególne walory przyrodniczo-krajobrazowe: Gdańsk i Pruszcz Gdański - Kanał Raduni - średniowieczny zespół hydrotechniczny (kanał wraz z obiektami hydrotechnicznymi), Trzciska i Błotnik (gm. Cedry Wielkie) - Park Kulturowy „Szerzawa”,

- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu⁶⁸.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego uchwałą nr 247/XXVI/16 z dnia 26.09.2016 r.

Zgodnie z Wprowadzeniem do Programu głównym zamierzeniem tego dokumentu ma być stworzenie warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa pomorskiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako czynnika wpływającego na realizację planów rozwojowych regionu w zakresie jakości życia mieszkańców oraz wzrostu konkurencyjności gospodarki.

Celem Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”⁶⁹.

Cel ten realizowany będzie poprzez wyznaczone działania w 4 priorytetach:

⁶⁷ *Tamże*, s. 68;

⁶⁸ *Tamże*, s. 173-176;

⁶⁹ Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2020, s. 45,

http://edziennik.gdansk.uw.gov.pl/WDU_G/2016/3415/Oryginal/Zalacznik1.pdf [strona Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku, 31.10.2016 r.];

1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi,
2. Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznoego,
3. Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego,
4. Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.

Priorytet pierwszy⁷⁰ obejmuje trzy kierunki działań, w których jako pierwszy kierunek zawiera się: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi służące budowaniu tożsamości mieszkańców realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania obiektów sakralnych (kościół, klasztorów, kaplic, domów modlitwy, kapliczek przydrożnych, cmentarzy, kalwarii itp.), parków, ogrodów, zieleni komponowanej, kompozycji małej architektury; rewitalizację zabytkowych zespołów ruralistycznych i urbanistycznych; zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.). Następnie - zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania zabytków nieruchomych: obiektów budownictwa obronnego (mury, baszty, zamki, twierdze, zespoły fortyfikacji, zespoły koszarowe, budowle obronne itp.), obiektów przemysłu i techniki (fabryki, młyny, wiatraki, kuźnie, wieże ciśnień, hale produkcyjne, browary, gorzelnie itp.), obiektów gospodarczych (magazyny, spichlerze, stajnie, stodoły i inne obiekty w obrębie zespołów folwarcznych, zagród itp.), obiektów mieszkalnych miast i wsi (dwory, pałace, wille, kamienice, tradycyjne obiekty budownictwa wiejskiego, zagrody itp.), obiektów użyteczności publicznej (ratusze, szkoły, szpitale, przytułki, sądy, dworce, karczmy itp.); adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów poprzemysłowych i powojennych, kolejowych; ochronę i konserwację zabytków archeologicznych, zbiorów muzealnych i archiwaliów, zabytków ruchomych; montaż w obiektach zabytkowych urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych, muzealiów oraz trwałego zachowania i użytkowania tych budowli. Kolejnym kierunkiem działań w ramach pierwszego priorytetu jest ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej realizowanym poprzez wprowadzenie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę wartościowych elementów krajobrazu kulturowego oraz dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych; eliminację obiektów dysharmonijnych i zakłócających ekspozycję krajobrazową cennych zespołów zabytkowych; skoordynowaną iluminację akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym; oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych.

Priorytet drugi⁷¹ skupia się na zachowaniu kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznoego służące budowaniu tożsamości regionalnej – jako pierwszego kierunku działań, realizowanego poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania: urządzeń hydrotechnicznych (śluzy, przepusty, stacje pomp, młyny, elektrownie wodne itp.), obiektów charakterystycznych dla krajobrazów morskich i rzecznych, takich jak między innymi mosty zwodzone, obrotowe, portów morskich (handlowych i rybackich z towarzyszącą zabudową i nabrzeżami), budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską (w tym z przemysłem

⁷⁰ Tamże, s. 43;

⁷¹ Tamże, s. 45;

stoczniowym); rewitalizację zabytkowych obszarów portowych i przemysłowych związanych z przemysłem morskim i gospodarką morską; konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych dziedzictwa morskiego i rzeczno (w tym archeologicznych). Następnie, jako drugi kierunek działań wyznaczono zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską i żegluga, osad rybackich i ich dziedzictwa materialnego, latarni morskich, nadbrzeżnych fortyfikacji, elementów dziedzictwa kurortów i uzdrowisk nadmorskich; zachowanie zanikającej kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich; odnowę i ożywienie zdegradowanych obszarów portowych i innych związanych z przemysłem morskim; zachowanie i ochronę charakterystycznych obiektów hydrotechnicznych, związanych z zagospodarowaniem wód śródlądowych; pielęgnowanie i promocję tradycji morskich oraz tradycji związanych z życiem codziennym mieszkańców strefy przybrzeżnej; adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów dziedzictwa morskiego i rzeczno. Trzeci kierunek obejmuje ochronę i ekspozycję charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego: ekspozycję najcenniejszych zabytków dziedzictwa morskiego i rzeczno, zachowanie krajobrazu kulturowego charakterystycznych obszarów polderowych województwa (Żuławy, Powiśle); ochronę krajobrazu kulturowego strefy przybrzeżnej.

Priorytet trzeci⁷² jako pierwszy kierunek wyznacza poszerzanie wiedzy dotyczącej dziedzictwa kulturowego regionu poprzez specjalistyczne opracowania badawczo-dokumentacyjne obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych obejmujące: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich; współpracę z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach; rozbudowę warstwy dziedzictwa kulturowego w ramach Systemu Informacji Przestrzennej. Drugi kierunek to edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym realizowany poprzez promocję najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmującą charakterystyczne zabytki świadczące o odrębności i specyfice regionu; wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego (w szczególności przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, publikacje książkowe i foldery, organizacja konkursów, popularyzacja dobrych praktyk związanych z opieką i gospodarowaniem zabytkami). Trzeci kierunek skupia się na szerokim dostępie do informacji o dorobku kultury regionalnej (cyfryzacja i udostępnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu, udostępnianie baz danych o zabytkach przy użyciu nowoczesnych technologii).

Priorytet czwarty⁷³ dotyczy działań związanych z mieniem należącym do samorządu województwa pomorskiego.

Dla każdej grupy działań zostały wskazane podmioty uczestniczące w realizacji poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie Programu będzie odbywać się przy pomocy właścicieli prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019”.

⁷² Tamże, s. 47;

⁷³ Tamże, s. 48;

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

5.1.1. Program Rozwoju Powiatu Gdańskiego do roku 2020+

Program Rozwoju Powiatu Gdańskiego do roku 2020+ uchwalony został Uchwałą Nr XXIX/184/2016 Rady Powiatu Gdańskiego z dnia 28 listopada 2016 r. w sprawie przyjęcia Programu Rozwoju Powiatu Gdańskiego do roku 2020+. Dokument ten uwzględnia uwarunkowania społeczno-gospodarcze powiatu oraz wytyczne w zakresie planowania strategicznego na poziomie lokalnym, a także określa wyzwania strategiczne.

Misją Powiatu Gdańskiego jest tworzenie warunków do zrównoważonego rozwoju powiatu poprzez współpracę z gminami oraz promowanie działań o charakterze międzygminnym.

Obrano 4 cele strategiczne:

1. Rozwój spójnego i zrównoważonego systemu transportowego Powiatu Gdańskiego,
2. Rozwój współpracy gmin w zakresie infrastruktury technicznej,
3. Rozwój zróżnicowanej oferty turystycznej i rekreacyjnej powiatu,
4. Poprawa jakości opieki i kształcenia na wszystkich poziomach edukacji.

W ramach pierwszego celu strategicznego przyjęto trzy cele operacyjne tj.: 1.1. Zwiększenie udziału transportu publicznego w przejazdach mieszkańców, 1.2. Aktywne uzgadnianie dokumentów planistycznych gmin w zakresie transportu drogowego i zbiorowego, 1.3. Rozwój powiązań komunikacyjnych w gminach charakteryzujących się słabszą dostępnością oraz poprawa dostępności terenów rekreacyjnych w powiecie.

Wśród zadań sformułowanych w pierwszym celu strategicznym dotyczącym transportu i komunikacji wyznaczono budowę systemu oznakowania miejsc historycznych, szlaków pieszych i rowerowych na terenie gminy Trąbki Wielkie, oraz budowę Szlaku Hymnu Narodowego Westerplatte – Będomin oraz ks. J.P. Aeltermana.

W ramach drugiego celu strategicznego przyjęto trzy cele operacyjne tj.: 1.1. Koordynacja działań przestrzenno-rozwojowych gmin, 2.2. Współpraca w zakresie tworzenia spójnego systemu przeciwpowodziowego i gospodarki wodami opadowymi, 2.3. Wspólne pozyskiwanie środków zewnętrznych na rozwój infrastruktury technicznej o znaczeniu międzygminnym.

W ramach trzeciego celu strategicznego przyjęto trzy cele operacyjne tj.: 3.1. Poprawa jakości środowiska naturalnego, w tym zmniejszenie niskiej emisji dla utrzymania atrakcyjności turystycznej i miejsc zamieszkania, 3.2. Rozwój spójnej oferty turystycznej i rekreacyjnej oraz polityki turystycznej powiatu z uwzględnieniem potrzeb różnych grup społecznych, 3.3. Współpraca w zakresie rozwoju bazy turystycznej w powiecie.

Wśród zadań sformułowanych w trzecim celu strategicznym dotyczącym współpracy gmin w zakresie infrastruktury technicznej wyznaczono adaptację młyna w Kolbudach na Centrum Kulturalno-Turystyczne.

W ramach czwartego celu strategicznego przyjęto trzy cele operacyjne tj.: 4.1. Współpraca gmin w zakresie dostosowania liczby placówek żłobkowych i przedszkolnych do zmieniającej się sytuacji, 4.2. Współpraca gmin w zakresie poprawy kompetencji uczniów w szkołach podstawowych i gimnazjalnych poprzez wdrażanie innowacji oświatowych, 4.3. Rozwój oferty kształcenia zawodowego i ponadgimnazjalnego.

Program Opieki zgodny jest z zapisami projektu Programu Rozwoju Powiatu Gdańskiego do roku 2020+.

5.1.2. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami

Spośród gmin wchodzących w skład powiatu gdańskiego tylko jedna posiada aktualny program opieki nad zabytkami: Pruszcz Gdański.

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pruszcz Gdański na lata 2018-2021 przyjęty został Uchwałą Nr VII/44/2019 Rady Gminy Pruszcz Gdański z dnia 31 maja 2019 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pruszcz Gdański na lata 2018-2021 (Dz. Urz. Woj. Pom. z 27.06.2019 r., poz. 3144). W dokumencie przyjęto dwa Priorytety:

1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz poprawa i utrwalenie ładu przestrzennego zgodnie z zasadą dobrej kontynuacji
2. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego dla promocji turystycznej gminy i utrwalenia tożsamości lokalnej mieszkańców gminy.

W ramach powyższych priorytetów wyłoniono cele strategiczne. Pierwszemu priorytetowi przypisano następujące cele:

Cel strategiczny 1. Wykorzystanie środków prawnych do poprawy ładu przestrzennego oraz stanu zachowania obiektów zabytkowych,

Cel strategiczny 2. Finansowanie ze środków gminy działań związanych z ochroną zabytków, Wspieranie inicjatyw sprzyjających ochronie zabytków.

Drugiemu priorytetowi przypisano następujące cele:

Cel strategiczny 3. Promocja dziedzictwa kulturowego gminy,

Cel strategiczny 4. Umocnienie tożsamości lokalnej mieszkańców.

Cel strategiczny 1. składa się z następujących celów operacyjnych:

Cel operacyjny 1. „Wykorzystanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i innych instrumentów planistycznych jako instrumentu przyczyniającego się do poprawy ładu przestrzennego gminy i ochrony zabytków” gmina zamierza osiągnąć poprzez uchwalanie i aktualizację miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów o wysokiej wartości środowiska kulturowego, uwzględniających kwestie ochrony zespołów ruralistycznych, zabytków nieruchomych i archeologicznych.

Cel operacyjny 2. „Monitorowanie stanu zachowania zabytków oraz sporządzenie na tej podstawie zaktualizowanej Gminnej Ewidencji Zabytków i nowej edycji Programu opieki nad zabytkami” gmina zamierza osiągnąć poprzez aktualizację Gminnej Ewidencji Zabytków w zakresie obiektów nieruchomych na podstawie oględzin w terenie, a także aktualizację informacji dotyczących stanowisk archeologicznych na podstawie informacji od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, sporządzenie sprawozdania z realizacji „Programu opieki nad zabytkami”, sporządzenie następnej edycji „Programu opieki nad zabytkami”.

Cel operacyjny 3. „Współpraca z władzami konserwatorskimi w zakresie zabezpieczenia i objęcia ochroną prawną szczególnie wartościowych zabytków” gmina zamierza osiągnąć poprzez współpracę Urzędu Gminy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków przy typowaniu najcenniejszych zabytków do wpisania do rejestru zabytków, informowanie władz konserwatorskich o zagrożeniu budowli zabytkowych, obszarów stanowiska archeologicznych, w tym zmian środowiskowych, a także ładu przestrzennego w gminie, współpracę z władzami konserwatorskimi w działaniach na rzecz

zabezpieczenia i renowacji zagrożonych dewastacją obiektów włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków, w tym w szczególności zespołów dworsko-parkowych w Rusocinie i Świńcu.

Cel strategiczny 2. składa się z następujących celów operacyjnych:

Cel operacyjny 4. „Dbałość o stan zachowania zabytków będących własnością gminy oraz pomoc w renowacji innych zabytków” gmina zamierza osiągnąć poprzez remonty i restaurowanie obiektów zabytkowych będących własnością gminy, w sposób zgodny z zaleceniami konserwatorskimi, dotacje na finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków, opiekę, uporządkowanie i wyeksponowanie cmentarzyska kurhanowego w Żuławce, zabezpieczenie obszarów zagrożonych stanowisk archeologicznych.

Cel operacyjny 5. „Porządkowanie przestrzeni publicznej” gmina zamierza osiągnąć poprzez porządkowanie ulic, chodników, małej architektury, szczególnie w obrębie zabytkowych układów przestrzennych, ekspozycję cenniejszych obiektów zabytkowych.

Cel strategiczny 3. składa się z następujących celów operacyjnych:

Cel operacyjny 6. „Pomoc przy pozyskiwaniu środków budżetowych i unijnych przeznaczonych na remonty i restauracje obiektów zabytkowych” gmina zamierza osiągnąć poprzez podjęcie starań o uzyskanie dotacji z funduszy ministerialnych i europejskich, przeznaczonych na remonty i restaurację obiektów zabytkowych.

Cel operacyjny 7. „Promocja adaptacji obiektów zabytkowych na obiekty o funkcji turystycznej i usługowej” gmina zamierza osiągnąć poprzez zachęcanie właścicieli zabytków do rozwijania własnej działalności gospodarczej w oparciu o posiadane nieruchomości zabytkowe, wspieranie przedsiębiorców wykorzystujących w swej działalności obiekty zabytkowe.

Cel strategiczny 4. składa się z następujących celów operacyjnych:

Cel operacyjny 8. „Publikacja materiałów promujących dziedzictwo kulturowe gminy” gmina zamierza osiągnąć poprzez publikację informacji o obiektach włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków na stronach internetowych gminy, wspieranie wydawnictw związanych z historią gminy oraz ochroną dóbr kultury, rozbudowę tematyki związanej z dziedzictwem kulturowym na portalu gminnym, promocję dziedzictwa kulturowego w periodykach gminnych oraz w innych mediach.

Cel strategiczny 5. składa się z następujących celów operacyjnych:

Cel operacyjny 9. „Zwiększenie świadomości wspólnoty poprzez identyfikację mieszkańców z historią i dziedzictwem kulturowym gminy” gmina zamierza osiągnąć poprzez udostępnienie dyrektorom szkół materiałów dotyczących regionalnego dziedzictwa kulturowego do wykorzystania, w celu rozpowszechniania wiedzy z tego zakresu wśród dzieci i młodzieży; szkolenia dla pracowników odpowiedzialnych za tworzenie dokumentów programowych i planistycznych, w zakresie podstawowej wiedzy o problematyce dziedzictwa archeologicznego, jego wkładu w lokalny zasób kulturowy, możliwych zagrożeń i odpowiednich do nich zasad ochrony, wprowadzanie do programu imprez masowych oraz wystaw organizowanych w gminie elementów umacniających poczucie identyfikacji z historią i dziedzictwem kulturowym gminy.

Program opieki nad zabytkami gminy Pszczółki na lata 2017-2020 przyjęty został Uchwałą Nr XXVII/239/17 Rady Gminy Pszczółki z dnia 13 czerwca 2017 r. w sprawie Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami w Gminie Pszczółki na lata 2017-2020. Celem strategicznym Programu jest „zachowanie dziedzictwa kulturowego służące rozwojowi społeczno-gospodarczemu i pogłębianie tożsamości jej mieszkańców”. Do osiągnięcia przyjętego celu strategicznego opracowano trzy priorytety, tj.: Zarządzanie dziedzictwem kulturowym gminy, Ochrona i rewaloryzacja krajobrazu

kulturowego gminy, Dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości.

W ramach powyższych priorytetów przyjęto następujące kierunki działań wraz z zadaniami do ich realizacji:

- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych (podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy, systematyczna kontrola stanu utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy, dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie, przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, na podstawie stosownej uchwały, oznakowanie obiektów zabytkowych na terenie gminy, wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci, kolekcji, parków kulturowych itp.),

- zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania (prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy, rewaloryzacja zabytkowej zieleni stanowiącej własność gminy, zapewnienie lub wskazanie właściwego doradztwa budowlano-konserwatorskiego i popularyzowanie dobrych praktyk, zacieśnianie współpracy z właściwym dla Gminy Pszczółki konserwatorem zabytków oraz ze starostwem powiatowym),

- podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami (współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną konserwatorską, wspieranie szkolenie osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną /w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki/, wsparcie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów budowlaną /w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki i Fundusz Pracy/, wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach oferujących wypoczynek i rekreację /regionalne potrawy, regionalna estetyka wnętrz, upominki oparte na miejscowych tradycjach/,

- zintegrowana ochrona (aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków, włączenie Gminnego Programu Opieki nad zabytkami do innych działań strategicznych gminy),

- rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego gminy, egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków /głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji/, przeciwdziałanie samowolom budowlanym na obiektach zabytkowych, podjęcie współpracy z uczelniami: prace studialne i praktyki studenckie z zakresu dziedzictwa kulturowego),

- szeroki dostęp do informacji o zabytkach gminy (aktualizacja internetowej bazy danych o zabytkach gminy, aktualizacja dokumentacji fotograficznej stanu zabytków /co 2 lata/, wskazanie właścicielom obiektów zabytkowych wartości i elementów, które winny podlegać ochronie)

- edukacja i popularyzacja wiedzy o regionie i dziedzictwie kulturowym (opracowanie folderów i publikacji okolicznościowych poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy, organizacja konkursów tematycznych z zakresu dziedzictwa kulturowego na szczeblu szkolnym i gminnym, organizacja konferencji, wykładów, warsztatów z zakresu popularyzacji dziedzictwa kulturowego, współpraca z organizacjami pozarządowymi w celu popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy),

- promocja regionalnego dziedzictwa (aktualizacja systemu oznakowania zabytków na terenie gminy (tablice, plansze), opracowanie systemu przestrzennej informacji gminnej /nazw geograficznych i nazw ulic/, opracowanie i oznakowanie szlaków turystycznych i ścieżek dydaktycznych dziedzictwa kulturowego, promocja idei parków kulturowych /np. Wzgórze Nadziei w Ulkowych z ekspozycją archeologiczną, Pamięć Pokoleń /na bazie zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w Żeliszewkach i reliktywów założenia dworskiego w Kleszczewku, Stąd do wieczności /wielokulturowy, na bazie cmentarzy ewangelickich/).

Programy opieki nad zabytkami gmin Cedry Wielkie (Uchwała Nr XVI/136/16 Rady Gminy Cedry Wielkie z dnia 1 kwietnia 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Cedry Wielkie na lata 2016-2019, Dz. Urz. Woj. Pom. z 19.05.2016 r., poz. 1902) i Suchy Dąb (Uchwała Nr 7.XXIII.148.2016 Rady Gminy Suchy Dąb z dnia 22 września 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Suchy Dąb na lata 2016-2019 (Dz. Urz. Woj. Pom. z 12.10.2016 r., poz. 3365) przestały obowiązywać z końcem 2019 r.

Programy opieki nad zabytkami gminy Kolbudy (Uchwała Nr L/418/2014 Rady Gminy Kolbudy z dnia 24 listopada 2014 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Kolbudy na lata 2015-2018” oraz „Gminnej ewidencji zabytków”, Dz. Urz. Woj. Pom. z 4.12.2014 r., poz. 4277), gminy miejskiej Pruszcz Gdański (Uchwała Nr XLVIII/447/2014 Rady Miasta Pruszcz Gdański z dnia 24 września 2014 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Pruszcz Gdański na lata 2014-2018”, Dz. Urz. Woj. Pom. z 8.10.2014 r., poz. 3302), gminy Przywidz (Uchwała Nr VI/27/2015 Rady Gminy Przywidz z dnia 29 maja 2015 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Przywidz na lata 2015-2018, Dz. Urz. Woj. Pom. z 20 lipca 2015 r., poz. 2221) przestały obowiązywać z końcem 2018 r.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Zarys historii powiatu

Ze względu na położenie powiatu gdańskiego na dwóch odmiennych jednostkach fizjograficznych tj. część wschodnia położona na Żuławach Gdańskich, część zachodnia na skraju Pojezierza Kaszubskiego, na tzw. Wyżynie Gdańskiej, osadnictwo na tym terenie miało od początków dziejów przebieg dwutorowy. Teren dzisiejszych Żuław był niedostępny dla osadnictwa do wieków średnich ze względu na niekorzystne warunki geograficzne – był to obszar deltowy, pocięty przez liczne odnogi wpływającej do morza Wisły, narażony na częste powodzie. Pierwsze prace regulacyjne zapoczątkowano co prawda za książąt pomorskich, ale dopiero w XIII w. wykonano prace melioracyjne, które stworzyły możliwości wykorzystania tych terenów pod osadnictwo⁷⁴.

We wschodniej i środkowej części dzisiejszego powiatu pierwsi ludzie pojawili się u schyłku epoki paleolitycznej – byli to łowcy reniferów, którzy pozostawili nieliczne, ale wyraźne ślady swojej działalności tj. narzędzia wykonane z rogu renifera oraz krzemienne grociki i skrobacze. Nie tworzyli oni osad, prowadzili bowiem koczowniczy tryb życia.⁷⁵ Dopiero w okresie neolitycznym, w młodszej epoce kamienia, pojawiają się pierwsze ślady stałego osadnictwa. Od tej pory na ziemiach tych masowo zaczęły pojawiać się osady o charakterze otwartym⁷⁶. Wykopaliska prowadzone na terenie

⁷⁴ S. Mielczarski, Wczesne średniowiecze, w: Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 r., pr. zb., Gdańsk 1978, s. 43 i 77;

⁷⁵ S. Mielczarski, Wiek przełomu, w: Dzieje Pomorza..., s. 10;

⁷⁶ D. Dolatowski, Gminne strony. Zarys dziejów gminy Pruszcz Gdański do 1939 roku, Suwałki-Pruszcz Gdański 2010, s. 9;

Pruszcz i okolic doprowadziły do odkrycia wielu relikwii osad, grobów skrzynkowych oraz licznych przedmiotów użytkowych z epoki brązu i żelaza⁷⁷.

W czasach imperium rzymskiego tereny te były ważnym ośrodkiem handlowym na Szlaku Bursztynowym u ujścia Wisły. W tym okresie tzn. od II w. p.n.e. do połowy V w. n.e. Pruszcz i jego okolice przeżywały swój największy rozkwit. Dominowała kultura oksywska i wielbarska. Znaleźiska na terenie dzisiejszego miasta dowodzą, że znajdowało się tu największe skupisko osadnicze pełniące znaczące funkcje handlowe⁷⁸ oraz główną rolę jako ośrodek portowy⁷⁹.

Na Żuławach Gdańskich pojedyncze ślady osadnictwa przed okresem średniowiecznym odnotowane zostały w Błotnikach, Cedrach Małych, Giemlicach, Grabinach Zameczku, Kiezmarku, Koszwałach, Koźlinach, Krzywym Kole, Miłocin, Ostrowitem, Stanisławowo, Steblewie, Suchym Dębem, Wocławki – ślady osadnictwa z neolitu, w Koźlinach, Krzywym Kole, Ostrowitem, Suchym Dębem – ślad osadnictwa z epoki brązu, w Cedrach Małych, Koszwałach, Koźlinach, Krzywym Kole, Ostrowitem – ślady osadnictwa z epoki żelaza, w Grabinach Zameczku, Koszwałach, Koźlinach, Krzywym Kole, Steblewie, Suchym Dębem, Trutnowach – ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich. Kolejne, już częstsze, ślady pochodzą z okresu wczesnośredniowiecznego (m.in. grodzisko w Grabinach Zameczku).

Z 1236 r. pochodzi pierwsza wzmianka o Trąbkach Wielkich - w przywileju księcia pomorskiego Świętopelka wieś ta wspomniana została jako własność klasztoru mogileńskiego⁸⁰. Wzmianka o Przywidzu pojawiła się w 1294 r., kiedy to Mściwój II nadał wieś cystersom z klasztoru Eldena pod Greifswaldem. O Pszczółkach dowiadujemy się z dokumentu z 1307 r. przy okazji sporu o granice między Skowarczem a Pszczółkami⁸¹.

W XIV w., po opanowaniu przez Zakon Krzyżacki Pomorza Gdańskiego, miejsce miały lokacje wielu wsi oraz osadzanie kolonistów niemieckich. W 1350 r. przywilej lokacyjny otrzymała wieś Cedry Wielkie, dokument ten wystawiony został przez wielkiego mistrza krzyżackiego Henryka Dusmera, w 1353 r. potwierdził go Winryk von Kniprode⁸². W 1367 r. nastąpiła lokacja Pruszcz z rąk komtura gdańskiego Ludwika von Essen⁸³. Pierwsza wzmianka o Kolbudach pochodzi natomiast z 1395 r., kiedy to wielki mistrz zakonu Konrad von Jungingen podarował tę wieś zakonowi kartuzów⁸⁴.

W XIV i XV w. na Żuławach osiedliła się ludność z obszarów fryzyjskich i holenderskich, która wprowadziła nowe sposoby osuszania terenów oraz gospodarowania nimi⁸⁵.

Za panowania krzyżackiego w połowie XIV w. Pruszcz nabrał szczególnego znaczenia. Krzyżacy poprowadzili nowe koryto Raduni – zostało ono skierowane już przed 1338 r. z rejonu Pruszcz Gdańskiego kanałem zwanym Młyńskim, który biegł przez Stare Miasto w Gdańsku i uchodził do Wisły. Miał on poruszać koła młynów zakonu oraz dostarczać mieszkańcom wody pitnej. Jedno z jego odgałęzień zostało skierowane do fosy zamkowej, zasilając ją w wodę. Ponieważ spadek tego kanału okazał się zbyt mały, władze krzyżackie przed 1356 r. zbudowały nowy, większy kanał od Oruni, który przejął w drodze wody Potoku Siedleckiego, zwany był Kanałem Młyńskim niekiedy Radunią⁸⁶. To

⁷⁷ Powiat gdański, wyd. Camvid 2001, s. 3;

⁷⁸ M. Tuszyńska, Ciekawe odkrycia na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich w Pruszczu Gdańskim, w: :Z otchłani wieków Pomorza Gdańskiego, red. E. Chojińska-Bochdan, M. Kwapiński, H. Paner, A. Szymańska, Gdańsk 1998/1999, s. 81;

⁷⁹ S. Mielczarski, Wczesne średniowiecze, w: Dzieje Pomorza..., s. 25 i 61;

⁸⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich, pr. zb., t. XII, Warszawa 1892, s. 451;

⁸¹ *Ibidem*, t. IX, Warszawa 1888, s. 256;

⁸² *Ibidem*, t. I, Warszawa 1880, s. 537;

⁸³ D. Dolatowski, op. cit., s. 14;

⁸⁴ Słownik Geograficzny..., Warszawa 1883, t. IV, s. 259;

⁸⁵ S. Mielczarski, Schyłek średniowiecza, w: Dzieje Pomorza..., s. 76-77;

⁸⁶ M. Biskup, Kształtowanie się miejskiego zespołu osadniczego, w: Historia Gdańska, t. I do 1454, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1985, s. 347-348;

strategiczne miejsce, ważne dla Gdańska, przyczyniło się do wielu walk o Pruszcz. Pierwszymi w historii ówczesnej wsi poważnymi konfliktami zbrojnymi były wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1409-1411 r. i 1433 r.) i wojna trzynastoletnia (l. 1454-1466). W ich wyniku Pruszcz uległ znacznym zniszczeniom⁸⁷. Także inne wsie ucierpiały w wyniku plądrowania i pustoszenia przez przechodzące wojska.

W wyniku pokoju toruńskiego w październiku 1466 r. ziemie dzisiejszego powiatu gdańskiego weszły w skład Prus Królewskich należących do Rzeczypospolitej⁸⁸.

W 1563 r. Pruszcz najechał i splądrował książę Eryk z Brunszwiku⁸⁹. W czasie konfliktu miasta Gdańska ze Stefanem Batorym we wrześniu 1576 r. wojska królewskie wyruszyły z Malborka do Tczewa, skąd skierowały się na Żuławy Gdańskie i zdobyły Grabiny Zameczek. W Grabinach stacjonował nawet sam Batory. Po spustoszeniu Żuław wojska królewskie cofnęły się do Tczewa. W następnym roku w wyniku kolejnych zmagających, wojska polskie ponownie zajęły Pruszcz, oszańcowaly go i obsadziły swoja załoga⁹⁰.

Kolejne klęski dotknęły te tereny w czasie wojen szwedzkich, kiedy to podczas kampanii w 1628 r. Szwedzi złupili Pruszcz⁹¹.

W 1772 r. w wyniku I rozbioru Polski Pruszcz⁹² i niektóre miejscowości (m.in. Lublewo) z obszaru dzisiejszego powiatu gdańskiego nadal należały do Polski jako posiadłości miasta Gdańska, podczas gdy pozostałe - wcielone zostały do państwa pruskiego. Pruskie posterunki wojskowe i celne wręcz otoczyły niektóre mniejsze posiadłości gdańskie. Każde przekraczanie granicy pruskiej łączyło się z drobiazgową kontrolą celną i uiszczaniem wysokich opłat akcyzowych nawet od żywności na własny użytek, ale przede wszystkim od dostaw chłopskich ze wsi gdańskich do miasta⁹³. Po II rozbiorze, w 1793 r., posiadłości te wraz z Gdańskiem włączone zostały do Prus⁹⁴.

W trakcie kampanii napoleońskiej w 1807 r. tereny dzisiejszego terenu powiatu gdańskiego ucierpiały z powodu przemarszu oraz stacjonowania w Pruszczu wojsk francuskich. Walki zakończyły się utworzeniem Wolnego Miasta Gdańska i wcieleniem Pruszcza na 6 lat do jego terytorium. W 1813 r. po klęsce Napoleona i wyparciu z Gdańska wojsk francuskich Pruszcz ponownie wrócił do państwa pruskiego⁹⁵.

W 1818 r. przeprowadzono nowy podział administracyjny państwa pruskiego, w wyniku którego obszar Prus Zachodnich podzielono na 2 regencje, te zaś na powiaty. Pruszcz należał do wiejskiego powiatu gdańskiego z siedzibą w Rusocinie⁹⁶. Siedziba ta została w 1828 r. przeniesiona do Pruszcza, a następnie w 1845 r. do Gdańska⁹⁷. Pierwszym starostą został radca policji Samuel Treuge. Pod jego zarządem rozpoczęto w Pruszczu w 1819 r. budowę szosy Gdańsk – Tczew oraz założono park. On też wydzierżawił ziemię parafialną mieszkańcom Pruszcza z pozwoleniem na budowę domów mieszkalnych i w ten sposób powstała tzw. „Pruszczańska wieś parafialna” – dzisiejsza ul. Kochanowskiego. 16 lutego 1844 r. siedzibę powiatu przeniesiono do Gdańska⁹⁸.

⁸⁷ D. Dolatowski, op. cit., s. 16;

⁸⁸ S. Mielczarski, Schyłek średniowiecza, w: Dzieje Pomorza..., s. 91;

⁸⁹ Słownik..., Warszawa 1888, t. IX, s. 103;

⁹⁰ M. Bielski, W. Rezmer, Bitwy na Pomorzu 1109-1945, Gdańsk 1993, s. 136-147;

⁹¹ W. Odyniec, Na drodze ku unifikacji (1570-1660), w: Dzieje Pomorza..., s.164;

⁹² D. Dolatowski, op. cit., s. 18;

⁹³ E. Cieślak, Pruska agresja ekonomiczna i polityczna wobec Gdańska w okresie rozbiorowym, w: Historia Gdańska, t. III/1:1655-1793, pod. red. E. Cieślaka, Gdańsk, 1993, s. 591;

⁹⁴ S. Gierszewski, Do klęski pod Jeną (1772-1806 r.), w: Dzieje Pomorza..., s. 241;

⁹⁵ D. Dolatowski, op. cit., s. 18;

⁹⁶ S. Gierszewski, Ku nowemu społeczeństwu (1815-1849), w: Dzieje Pomorza..., s. 284-285;

⁹⁷ S. Salmonowicz, Podziały terytorialne i ustrój – Przemiany w latach 1815-1850, w: Historia Pomorza, red. G. Labuda, Poznań 1993, t. III, s. 89;

⁹⁸ Powiat gdański, wyd. Camvid 2001, s. 3;

W początkach XIX w. z osady rolniczej - Pruszcz przekształcił się w ośrodek komunikacyjny i przemysłowo-rolniczy. Przyczyniła się do tego nie tylko zbudowana droga, ale również linia kolejowa Gdańsk-Tczew, której budowę ukończono w 1852 r. W czasach panowania pruskiego poczyniono również duże inwestycje na Żuławach – ulepszono system melioracyjny, co spowodowało wzrost wydajności upraw, a co za tym idzie wzrost znaczenia dużych gospodarstw indywidualnych⁹⁹.

W odrodzonej Polsce po 1918 r. obszar niemalże całego dzisiejszego powiatu gdańskiego wcielony został w obręb Wolnego Miasta Gdańska. Granica Wolnego Miasta Gdańska przebiegała przez Pszczółki, gdzie funkcjonował Urząd Celny.

Po wybuchu II wojny światowej i likwidacji Wolnego Miasta Gdańska Pruszcz w dniu 1 grudnia 1939 r. został włączony do powiatu Gdańsk Wieś (Kreis Danzig Land)¹⁰⁰.

W 1945 r. przez teren powiatu przebiegał jeden z 3 obwodów obrony niemieckiej, każdy z nich posiadał kilka linii okopów – zbudowanych w odległości około 25 km od Zatoki Gdańskiej- składał się z dwóch pozycji polowych. Jego przedni skraj przebiegał od Rewy przez Redę, Gniewino, Zbychowo, Koleczkowo, Czechowo, Żukowo, Kolbudy Dolne wzdłuż Raduni i linii kolejowej do Pruszcza, skąd przez Orunię i Płonię dochodził do Wisły¹⁰¹.

23 marca 1945 r. Pruszcz i okolice zajęły wojska radzieckie. Zniszczenia wojenne były bardzo duże: sponęto wiele domów mieszkalnych, sklepów, warsztatów, częściowo zniszczeniu uległa cukrowania.

Po wojnie w 1945 r. zostało utworzone województwo gdańskie, jego teren podzielono na 11 powiatów i 4 miasta wydzielone. Pruszcz i okoliczne tereny znalazły się w obrębie powiatu gdańskiego z siedzibą w Sopocie i jego ekspozyturą w Pruszczu. Pruszcz pozostawał siedzibą powiatu do 1975 r., kiedy to reforma administracyjna wprowadziła podział dwustopniowy na gminy i województwa. Po 24 latach, 1 stycznia 1999 r., powiaty powróciły na mapę administracyjną Polski. W skład Powiatu Gdańskiego weszły tereny 7 gmin wiejskich: Cedry Wielkie, Kolbudy, Pruszcz Gdański, Przywidz, Pszczółki, Suchy Dąb i Trąbki Wielkie, a także miasto Pruszcz Gdański, które stało się ponownie siedzibą władz powiatowych. Mieszkańcy powiatu w wyborach samorządowych w 1998 r. wybrali 30-osobową Radę Powiatu Gdańskiego, której przewodniczył Ryszard Świński. Pierwszym starostą został Bogdan Dombrowski¹⁰².

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Powiat gdański znajduje się na styku dwóch jednostek fizjograficznych: Żuław Gdańskich i Pojezierza Kaszubskiego. Jednostki te kształtują się w układzie wschód-zachód, zaś granica między nimi przebiega z północy na południe wzdłuż drogi krajowej nr 91. Z tego też powodu w części wschodniej powiat posiada krajobraz płaski, otwarty, ze zróżnicowaną roślinnością, charakterystyczny dla terenów nadrzecznych i zalewowych, zaś w części zachodniej krajobraz charakterystyczny dla pojezierzy – pagórkowaty, lesisty. Pod względem etnograficznym, w ujęciu kulturowo-historycznym, powiat gdański łączy w sobie kulturę kaszubską, kociewską, kulturę mieszaną ludności, która osiedliła się na obszarze powiatu po II wojnie światowej, a także pamięć o tradycjach i kulturze osadników olenderskich zamieszkujących przed 1945 r. Żuław. Obszary etniczne - Kaszuby i Kociewie - nie różnią się od siebie pod względem krajobrazu kulturowego, różnice te są natomiast znaczne w porównaniu z obszarem Żuław.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 4;

¹⁰⁰ D. Dolatowski, op. cit., s. 28;

¹⁰¹ M. Bielski, W. Rezmer, op. cit., s. 321;

¹⁰² Powiat..., s. 4;

Żuławy Gdańskie to wschodnia część Żuław Wiślanych, wchodząca w skład makroregionu Pobrzeże Gdańskie i podprowincji Pobrzeża Południowobałtyckie, obejmująca wschodnią część rozległej deltowej równiny Wisły. Charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, z jednoczesnym występowaniem obszarów depresyjnych, poprzecinanych licznymi kanałami i rowami. Wody powierzchniowe na Żuławach Gdańskie, w wyniku długotrwałej działalności człowieka, zatraciły swoje naturalne cechy; przy minimalnym spadku ich poziom zbliżony jest do poziomu morza. Wszystkie cieką są tu właściwie kanałami, których poziom jest regulowany sztucznie. Krajobraz Żuławach Gdańskich charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, niewiele wyniesionym ponad poziom morza, opadającym łagodnie ku północy, z lokalnymi depresjami, poprzecinanych licznymi rzekami i kanałami.

Pojezierze Kaszubskie należy do makroregionu Pojezierze Wschodniopomorskie. Charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, na którą składają się ciągi wzgórz morenowych, jeziora rynnowe, sandry i skupiska głazów narzutowych. Wzgórza mają dość duże przewyższenia przypominając pod tym względem tereny góryste. Dużą część obszaru pokrywają lasy. Naturalny krajobraz nie został znacznie przekształcony przez człowieka, największe zmiany antropogeniczne dokonały się w północno-zachodniej części powiatu ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo z aglomeracją trójmiejską oraz w okolicy Pruszcza Gdańskiego. Atrakcyjna lokalizacja spowodowała gwałtowny rozwój budownictwa mieszkaniowego – stanowiąc zaplecze mieszkalne Trójmiasta. Zabudowa kształtowała się w sposób dynamiczny i ma typowy charakter osiedli miejskich składających się z zabudowy tzw. blokowej, występują tu także osiedla domów jednorodzinnych o charakterze przedmiejskim, stanowią jakby kontynuację zabudowy miasta Gdańska, a nie pojedyncze jednostki osiedleńcze jak dawne wsie na tych terenach. Na krajobraz zurbanizowany składa się również miasto Pruszcz Gdański, którego zabudowa ukształtowała się pierwotnie wzdłuż dawnego szlaku handlowego, przekształconego w drogę o zasięgu krajowym.

Ukształtowanie terenu części wschodniej – Żuław Gdańskich – ma typowo antropogeniczne pochodzenie; pokrycie przyrodnicze zostało przetworzone przez człowieka: w krajobrazie pojawiły się takie elementy jak: wały wiślane; sieć komunikacyjna drogowa i wodna, sieć melioracyjna, na którą składają się takie elementy jak: groble, kanały, rowy, śluzy, przepusty; nasadzenia zieleni wzdłuż dróg, terpy, układy przestrzenne wsi, zespoły zabudowy, obiekty architektury i budownictwa, parki oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy); charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki i pastwiska) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

Na krajobraz zurbanizowany powiatu gdańskiego składają się: miasto Pruszcz Gdański oraz tereny w północnej części powiatu z osiedlami mieszkaniowymi z k. XX w. i pocz. XXI w. z zabudową wielorodzinną (Kowale i Borkowo), z osiedlami domów jednorodzinnych w zabudowie szeregowej, bliźniaczej lub wolnostojącej z 2 poł. XX w. i przełomu XX i XXI w. (Jankowo, Straszyn, Rotmanka).

Miasto Pruszcz Gdański kształtowało się od czasów przedlokacyjnych, kiedy to powstała wieś o układzie owalnicowym, po lokacji na prawie niemieckim prawdopodobnie w 2 ćw. XIV w. ciągle rozbudowywana. Rozwój Pruszcza z osady rolniczej w organizm o charakterze przemysłowo-rolniczym nastąpił w początkach XIX w. w związku z budową trasy Gdańsk – Tczew. Budowa linii kolejowej, a następnie zakładów cukrowniczych spowodowała gwałtowny wzrost liczby mieszkańców i kolejną falę rozwoju przestrzennego. Prawa miejskie Pruszcz uzyskał w 1945 r. Miasto nadal podlega urbanizacyjnym procesom rozwojowym.

Na terenie powiatu gdańskiego, zarówno na terenie Żuław jak i Pojezierza Kaszubskiego, występuje kilka typów przestrzennych wsi. Najstarsze osady mają genezę wczesnośredniowieczną,

kolejne pochodzą z XIV w. – zakładane były przez Zakon Krzyżacki, który lokował wsie na prawie chełmińskim. Do XVI w. wszystkie zakładane wsie miały charakter zwarty, co wiązało się z samym charakterem lokacji, rozmiarem gruntów, wytyczeniem gospodarstw i rozłogu, oraz trójpolową formą kultury rolnej. Wsie powstałe w okresie XIV-XV w. to wsie owalnicowe, ulicowo-placowe, ulicówki jedno- i dwustronne, wielodrożnicowe, sakowe, przysiółki placowe i ulicowe oraz folwarki. Na Żuławach w tym okresie zakładano też wsie w formie ulicówki wodnej, gdzie zabudowa sytuowała się wzdłuż cieku wodnego - rzeki lub kanału, czy ulicówki przywałowej, gdzie wieś założona przy wale rzeki oddzielona była od niego drogą. W tych wsiach ważną rolę komunikacyjną odgrywała rzeka. We wsiach zakładanych od 2 poł. XVI w. następowało z reguły nowe rozmieszczenie gruntów, komasowanie pól w jednym kawałku, a zabudowania znajdowały się w centrum arealu właściciela. Dlatego też zagrody oddalone były mniej lub bardziej od siebie nie tworząc zwartego ciągu domów, jak we wsiach zakładanych wcześniej. Wyodrębniły się więc formy tzw. łańcuchówek, rzędówek, szeregówek i zabudowań jednodworczych. Łańcuchówki to typ wsi długiej, usytuowanej wzdłuż jednej drogi, obustronnie, lub w przypadku cieku wodnego jednostronnie, w znacznym oddaleniu od siebie. Rzędówki, to typ wsi z zabudowaniami położonymi także po obu stronach prostej, wytyczonej drogi, biegnącej często dawną groblą, jednakże z zabudowaniami położonymi bliżej siebie niż w łańcuchówkach. Szeregówka jest typem wsi o jednostronnej zabudowie, małych działkach siedliskowych położonych blisko siebie. Zabudowę jednodworczą blokową cechują regularnie lokowane zagrody w znacznym oddaleniu od siebie, o indywidualnych, z reguły prostopadłych dojazdach od drogi - osi wsi. W zabudowie jednodworczej liniowej zagrody oddalone są od głównej drogi jednakowo¹⁰³.

Zachowane do dziś układy przestrzenne są wynikiem wielowiekowych przekształceń oraz nawarstwień, jednak zasadnicze ich zręby w wielu miejscowościach są nadal czytelne.

Formę owalnicy posiadają wsie: owalnicowy układ dawnej wsi Pruszcz Gdański oparty na szlaku komunikacyjnym z południa na północ, z czasów przedlokacyjnych, przekształcony w wyniku lokacji (zapewne w 2 ćw. XIV w., potwierdzoną w 1367 r.); Rokitnica (gm. Pruszcz Gdański) owalnica, lokowana w 1363 r., Roszkowo (gm. Pruszcz Gdański) owalnica w układzie wsch.-zach., wzmiankowana na pocz. XV w.; Trutnowy (gm. Cedry Wielkie) owalnica częściowo przekształcona, wzmiankowana w 1308 r.; Rębielcz (gm. Pszczółki) lokowana w 1332 r.

Łańcuchówka: Stanisławowo (gm. Cedry Wielkie) łańcuchówka i jednodworcza, wzmiankowana na w 1308 r.; Trzcinisko (gm. Cedry Wielkie) łańcuchówka przywałowa wzdłuż Martwej Wisły i Kanału Śledziowego, lokowana w 1354 r.; Dziewięć Włók (gm. Pruszcz Gdański) łańcuchówka przywałowa po południowej stronie wału Kanału Wielkiego, założona w XVI w. przez osadników olęderskich; Lędowo (gm. Pruszcz Gdański) łańcuchówka przywałowa po obu stronach Motławy oraz kolonijne w zachodniej części pól, założona w 1372 r.; Ostrowite (gm. Suchy Dąb) częściowo ulicówka, częściowo łańcuchówka położona po obu stronach drogi biegnącej w osi pn.-pd., wzmiankowana w 1292 r.; Wróblewo (gm. Suchy Dąb) łańcuchówka przywałowa po wsch. stronie Motławy, lokowana w 1308 r.

Rzędówki: Grabowo (d. Grabiny Duchowne, gm. Suchy Dąb) rzędówka przywałowa, założona w 1317 r.; Kiezmark (gm. Cedry Wielkie) - w części północnej rzędówka bagienne, w pozostałych częściach ulicówka; Mokry Dwór (gm. Pruszcz Gdański) częściowo rzędówka, częściowo szeregówka przywałowa po zachodniej stronie Motławy, lokowana w 1371 r.; Wiślina (gm. Pruszcz Gdański)

¹⁰³ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Układy przestrzenne wsi, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=7> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 7.01.2020 r.);

rzędówka przywałowa (szeregówka przywałowa) po wschodniej stronie Motławy, przekształcona później w ulicówkę dwustronną, wzmiankowana w 1308 r.

Formę ulicówki posiadają wsie: Babidół (gm. Kolbudy) ulicówka, założona w 1821 r.; Bielkówko (gm. Kolbudy) ulicówka, wzmiankowana w 1396 r.; Buszkowy (gm. Kolbudy) ulicówka z kolonią folwarczną, wzmiankowana w 1484 r.; Cedry Małe (gm. Cedry Wielkie) ulicówka w osi pn.-pd., lokowana w 1372 r.; Długie Pole (gm. Cedry Wielkie) ulicówka rozproszona z pojedynczymi gospodarstwami, lokowana w 1402 r.; Jodłowno (gm. Przywidz) ulicówka, w zachodniej części ulicówka jednostronna, wzmiankowana 1686 r.; Kiezmark (gm. Cedry Wielkie) w pd. części ulicówka, w pn. częściowo ulicówka, częściowo - rzędówka bagienna, lokowana 1349 r.; Koźliny (gm. Suchy Dąb) ulicówka wykształcona z owalnicy, powstała z połączenia dwóch osad, założona w 1353 r.; Krzywe Koło (gm. Suchy Dąb) częściowo ulicówka jednostronna, częściowo szeregówka przywałowa, założona w 1363 r.; Ostrowite (gm. Suchy Dąb) częściowo ulicówka, częściowo łańcuchówka położona po obu stronach drogi biegnącej w osi pn.-pd., wzmiankowana w 1292 r.; Łęgowo (gm. Pruszcz Gdański) ulicówka, wzmiankowana w 1303 r.; Pszczółki (gm. loco) ulicówka w osi pn.-pd., przekształcona poprzez rozbudowę, lokowana w 1307 r.; Steblewo (gm. Suchy Dąb) ulicówka wykształcona z układu ulicowo-placowego, w układzie pn.-pd., w pn. części posiada układ kolonijny, wzmiankowana w 1317 r.; Suchy Dąb (gm. loco) ulicówka jednostronna, po włączeniu części Ostrowie ulicówka po obu stronach Motławy, utworzona z wsi Ostrowite (XIII w.) i Suchy Dąb (1350 r.); Wocławy (gm. Cedry Wielkie) wieś ulicowo-placowa z koloniami przy drogach prowadzących na pn. i wsch., dobra rycerskie wzmiankowane w 1308 r.

Ulicówka przywałowa: Krępiec (gm. Pruszcz Gdański) ulicówka przywałowa po południowej stronie Motławy, lokowana w 1370 r.; Wiślinka (gm. Pruszcz Gdański) – w północnej części ulicówka przywałowa na południowym brzegu Martwej Wisły, lokowana w 1346 r.

Formę wsi ulicowo-placowych posiadają wsie: Cedry Wielkie (gm. loco) lokowana w 1350 r.; Giemlice (gm. Cedry Wielkie) wieś ulicowo-placowa na osi pn.-pd., wzmiankowana w 1292 r.; Koszwały (gm. Cedry Wielkie) układ ulicowo-placowy silnie przekształcony, wieś lokowana w 1334 r.; Leszkowy (gm. Cedry Wielkie) wieś ulicowo-placowa w osi równoleżnikowej, lokowana 1384 r.; Miłocin (gm. Cedry Wielkie) wieś ulicowo-placowa o dobrze zachowanym układzie przestrzennym i historycznej zabudowie, lokowana w XIV w.; Kolnik (gm. Pszczółki) – wieś ulicowo-placowa w osi pn.-pd., wzmiankowana w XIV w.; Różyny (gm. Pszczółki) – wieś ulicowo-placowa w osi pn.-pd., lokowana 1332 r.; Skowarcz – wieś ulicowo-placowa w osi pn.-pd., wzmiankowana 1215 r.

Formę wielodrożnicy posiadają wsie: Nowa Wieś Przywidzka (gm. Przywidz) wielodrożnica, wzmiankowana 1346 r.

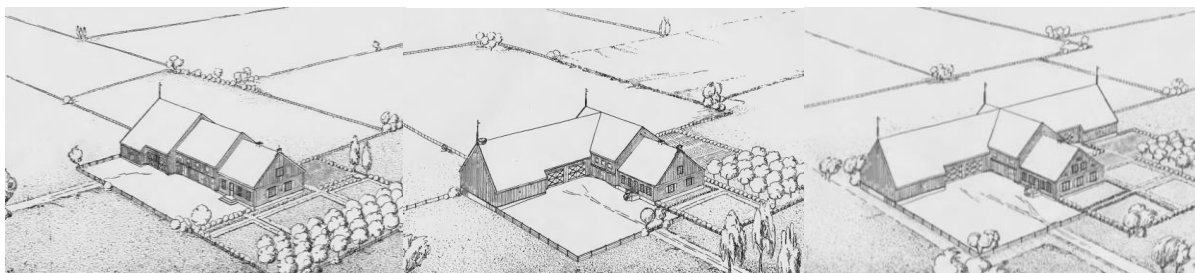
Przysiółek: Marszewska Góra (gm. Przywidz) powstała w 1825 r., Ulkowy I (gm. Pszczółki) przysiółek do wsi Ulkowy.

Wsie jednodworcze: Błotnik (gm. Cedry Wielkie) wieś jednodworcza na terpach założona 1354., kolonizacja olęderska 1552 r.; Bogatka (gm. Pruszcz Gdański) wieś jednodworcza na terpach, lokowana w XIV w.; Wiślinka (gm. Pruszcz Gdański) – w południowej części wsi układ jednodworczy liniowy na terpach, lokowana w 1346 r.

Zespoły dworsko-parkowe: Arciszewo (gm. Pruszcz Gdański) zachowany park z XIX w. oraz rządcówka z 4 ćw. XIX w.; Bąkowo (gm. Kolbudy) - zachowany park z poł. XIX w., z zabudowań pofolwarcznych zachowana tylko obora z k. XIX w., dwór rozebrany w 2-giej dekadzie XXI w.; Bielkowo (gm. Kolbudy) z przełomu XVIII/XIX w. – z założenia zachował się jedynie park oraz teren po dawnym folwarku, Bielkówko (gm. Kolbudy) z przełomu XIX i XX w. - zachowany dwór, oficyna podworska i park z k. XIX w.; Buszkowy (gm. Kolbudy) - zachowane zabudowania pofolwarczne z poł.

XIX w. oraz relikty parku, dwór zburzony w 1973 r.; Kochanowo (ob. Pruszcz Gdański, ul. Sikorskiego) – zachowany dwór z pocz. XX w. i wcześniejszy park; Kleszczewko (gm. Pszczółki) - zachowały się jedynie relikty parku, założonego prawdopodobnie w XIX w.; Lipowy Dwór (ob. Pruszcz Gdański ul. Grunwaldzka 71) – zachował się dwór (1891 r.), budynek gospodarczy (1875 r.) i brama wraz z ogrodzeniem (1875 r.); Lisewiec (gm. Kolbudy) z pocz. XIX w. – zachowana rządcówka z zabudowaniami pofolwarcznymi i park; Łapino (gm. Kolbudy) dobra szlacheckie wzmiankowane w 1389 r. – zachowany dwór, park, a z zabudowań gospodarczych – stajnia; Pruszczanie Pole (ob. Pruszcz Gdański, ul. Obrońców Westerplatte 32) z 1863 r. – zachował się dwór i park; Przywidz (gm. loco) dobra rycerskie wzmiankowane w 1294 r., zachowały się zabudowania z końca XIX w.: rządcówka, obora, chlewnia, paszarnia, gorzelnia, garaże, hydrofornia oraz park; Ulkowy (gm. Pszczółki) wzmiankowany w pocz. XIV w. – zachowane relikty parku (XIX w.) z aleją prowadzącą do grobowca rodzinnego oraz relikty folwarku (gorzelnia poł. XIX w.); Żeliszawki (gm. Pszczółki) wzmiankowany w XVI w. – zachowany pałac (ok. 1830 r., 2 poł. XIX w., XIX/XX w.), park (XIX/XX w.), budynek administracyjno-mieszkalny (XIX/XX w.), gorzelnia (XIX/XX w.), budynek produkcyjno-magazynowy (XIX/XX w.), magazyn (pocz. XX w.); Wojanowo (gm. Pruszcz Gdański) – zespół dworsko-parkowy z folwarkiem z przełomu XIX i XX w.: park (XIX/XX w.), brama wjazdowa (k. XIX w.), obora (pocz. XX w.) i bukaciarnia (XIX/XX w.).

Ze względu na złożone procesy osadnicze występujące na terenie Żuław (osadnictwo olęderskie, polskie i niemieckie) budownictwo Żuław wykazuje dużą różnorodność, ale i zarazem wyodrębnia się na tle budownictwa wiejskiego innych regionów Polski. Widoczne jest to nie tylko w układzie zagród, ale także w charakterystycznych formach domów, ich materiale i zdobnictwie. Odnajdziemy tu zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy; następnie zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła i wreszcie zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły¹⁰⁴.

Typy zagród według O. Kloeppela¹⁰⁵: wzdłużna, kątowa i krzyżowa.

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zblokowano, natomiast dom pozostał wolnostojący ewentualnie do domu przylegała jedynie obora. Cechą wyróżniającą zabudowania olęderskie było wznoszenie domostwa na niewielkim, zwykle metrowym, sztucznie utworzonym pagórku tzw. terpie, które wywarły ogromny wpływ na krajobraz Żuław.

Na wygląd samego domu, oprócz zamożności jego właściciela, wpływ miały też warunki terenowe, co przejawiało się w usytuowaniu głównego wejścia: występowały tu domy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym, rozpowszechnione do XVII w., dom z podcieniem

¹⁰⁴ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło:

<http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 7.01.2020 r.);

¹⁰⁵ O. Kloeppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79;

szczytowym i bocznym skrzydłem mieszkalnym, występujący od XVII w., dom szerokofrontowy z podcieniem od strony kalenicy, wykształcony w 2 poł. XVIII w. Zachowane do dziś domy żuławskie wznoszone były na fundamencie ceglany, rzadziej kamiennym lub kamienno-ceglany, najpopularniejsze były domy drewniane w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, sumikowo-łątkowej, ryglowej, stosowano również konstrukcje mieszaną gdzie stosowano łącznie kilka odmiennych konstrukcji. Domy kryte były stromymi, dwuspadowymi dachami, pierwotne pokrycie trzcinowe, wyparte zostało przez dachówkę esówkę.

Do spotykanych na tym terenie typów domów należą:

- budynek drewniany, o konstrukcji zrębowej, z dwuspadowym, ceramicznym dachem, z oszalowanym pionowo szczytami, symetrycznej elewacji frontowej z drewnianym gankiem przed wejściem,

- budynek parterowy, ze ścianką kolankową, z wysokim ceramicznym dachem, drewniany, parter w konstrukcji zrębowej, o węglach przesłoniętych deską, ścianka kolankowa w konstrukcji słupowej, szczyty ryglowe, oszalowane pionowo,

- odmianą opisanego powyżej typu są domy z facjatą w konstrukcji ryglowej lub z drewnianym gankiem pośrodku elewacji frontowej, ewentualnie połączenie obu wariantów,

- budynek murowany, ceglany na ceglanej lub kamiennej podmurówce, parterowy ze ścianką kolankową, nakryty dwuspadowym, ceramicznym dachem, z bogatym detalem architektonicznym z cegły (gzymy, naczółki, sterczyny).

Odrębną grupę stanowiły domy podcieniowe. Były to najbardziej reprezentacyjne budynki Żuław. Posiadały znaczne rozmiary: jednokondygnacyjne z dwukondygnacyjnym poddaszem, z drewnianą wystawką (wieńcowo-zrębową lub szkieletową) wspartą na czterech, sześciu lub ośmiu kolumnach – tworząc podcień. Na Żuławach występowały w trzech głównych typach – z podcieniem szczytowym (na cały front lub jego część), z budynkiem gospodarczym - wspólnie tworząc rzut litery L, ze skrzydłem bocznym i podcieniem przy szczytowej części, oraz z podcieniem przy ścianie kalenicowej. Różniły się też między sobą genezą i rozplanowaniem wnętrza. Podcienie przy ścianie wzdłużnej dostawione były zarówno bliżej osi domu, jak też niesymetrycznie bliżej obory (co wynikało z wielkości części gospodarczej). Podcień spełniał początkowo funkcje dodatkowej powierzchni magazynowej (zasadnicza znajdowała się na poddaszu domu). Do pomieszczenia na piętrze przez otwór w podłodze lub okno, żurawiem transportowano worki ze zbożem. Wystawka mogła też mieścić pokój, używany przynajmniej w okresach cieplejszych lub zagrożenia powodziowego. Dostawienie wystawki pozwoliło nie tylko uzyskać dodatkową powierzchnię, która pełniła funkcję magazynu – spichrza, ale też funkcję reprezentacyjną. Często też podcień dostawiano wtórnie, a jego architektura była wyraźnie bogatsza od pozostałej części domu. Słupy wzmacniały wycięte fantazyjnie deski w płaskorzeźbiony motyw draperii, festonu czy kotary. Częściej podpory wzmacniały miecze, od prostych, przez odcinkowe tworzące z sąsiednimi rytm odcinkowych, ostrołukowych czy półkolistych arkad, po urozmaicone wcięciami, żabkami, wałkami nadając zamknięciom prześwitom formę fantazyjnych, falistych, pulsujących rytmów. Często słupy otrzymywały kształt kolumn ustawionych na bazach, cokołach z entazis i porządkową głowicą – toskańską.

Na Kaszubach typowa zagroda zabudowana była przeważnie w kształcie regularnego prostokąta, posiadała dość znaczne rozmiary i charakteryzowała się luźną zabudową. Osobno usytuowany był każdy obiekt – zarówno budynki gospodarcze, jak i mieszkalny, w odróżnieniu od zwartej zabudowy stosowanej z reguły przez kolonistów niemieckich.

W ciągu ostatnich dwóch stuleci nastąpił znaczny rozwój tradycyjnego budownictwa wiejskiego. Początkowo wnoszono drewniane, jednoprzestrzenne chaty z otwartym paleniskiem.

Jeszcze w XVIII w. chaty takie budowała najuboższa ludność Kaszub. Później pojawiły się bardziej złożone układy aż do powstania czteroizbowej, dwutraktowej chałupy, której powstanie związane było z podnoszeniem się poziomu życia w ciągu XIX w. Do połowy XIX w. na Kaszubach wznoszone były ponadto chałupy podcieniowe – z podcieniami szczytowymi, narożnymi i wnękowymi. Pomieszczenia mieszkalne w chatach kaszubskich skupione były wokół szerokiego komina usytuowanego centralnie, tak aby możliwe było opalanie z niego pieców, a pierwotnie kominków grzewczych, we wszystkich pomieszczeniach. Bryła chałupy kaszubskiej jest prosta i zwarta, przekryta dachem dwuspadowym lub naczółkowym. Tradycyjnie w budownictwie kaszubskim stosowano konstrukcje drewniane: wieńcowo-zrębową, sumikowo-łątkową, mieszaną (połączenie dwóch poprzednich) oraz szkieletową z wypełnieniem glinianym, dachy kryto słomą, rzadziej trzciną, gontami lub sznydlami, najrzadziej stosowano pokrycie ceramiczne¹⁰⁶. Zarządzenia wprowadzane przez władze pruskie ze względu na zagrożenia pożarowe prowadziły do wyeliminowania budownictwa drewnianego na rzecz budownictwa murowanego. Od 2 poł. XIX w. pojawiły się najbardziej obecnie znane formy domów: z wysoką ścianką kolankową przekryte dachami spłaszczonymi krytymi papą, z osiowo usytuowanym pseudoryzalitem zwieńczonym tzw. erklem – w konstrukcji murowanej z cegły licówki lub szkieletowej (wypełnionej pecą i odeskowanej).

Obecnie dominuje zabudowa murowana – budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki lub otynkowane, kryte dachami wysokimi (dachówka lub eternit) oraz budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki, z „erklem” pośrodku elewacji frontowej, kryte dachami o niskim kącie nachylenia połaci (papa). Drewniane budownictwo mieszkalne o konstrukcji wieńcowo-zrębowej jest tu zdecydowanie rzadziej spotykane, natomiast konstrukcja ślemieniowa i sochowo-ślemieniowa, wykorzystywana w stodołach, nie występuje już zupełnie. Popularne jest również (upowszechnione od połowy XIX w.) budownictwo szkieletowe.

Pomimo tego, iż znaczna część powiatu odznacza się harmonijnym krajobrazem kulturowym, spotykamy tutaj również zjawiska negatywne, mające bardzo duży wpływ na ochronę krajobrazu kulturowego tj. zanik tradycyjnego budownictwa ludowego, wprowadzanie wzorów architektury o formach niezwiązanych z miejscowym budownictwem, zanik zadrzewień śródpolnych i wzdłuż dróg.

Ze względu na walory krajobrazu powiatu gdańskiego należy dążyć do jego zachowania w jak największym stopniu poprzez takie działania jak:

- w obszarach wiejskich:
 - należy lokalizować nową zabudowę w miejscach dawnych zagród i siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, kubatura i wysokość budynków mieszkalnych powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy mieszkalnej, stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna, jednak pod względem formy powinna nawiązywać do charakterystycznych rozwiązań budownictwa regionalnego, należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy (domy szeregowe),
 - przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
 - należy uzupełniać historyczną zieleń przy drogach, ogrodach, cmentarzach, zgodnie z występującymi tam gatunkami,
- w mieście Pruszcz Gdański:
 - należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;

¹⁰⁶ K. Szarejko, Kaszubski dom drewniany – tradycja i współczesność; artykuł opublikowany na stronie Politechniki Gdańskiej <http://www.pg.gda.pl/architektura/eurarc/pdf/polska/kaszuby%20dom.pdf> [dostęp 7.01.2020 r.]

- należy zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.),
- nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejących zabudowy historycznej,
- ograniczenie wprowadzania reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych.

Ochrona krajobrazu kulturowego w powiecie gdańskim powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika).

5.2.3. Zabytki nieruchome

Z terenu powiatu gdańskiego do rejestru zabytków województwa pomorskiego wpisane zostały 57 decyzjami zabytkowe zespoły zabudowy, obiekty nieruchome oraz układy przestrzenne. Zabytki te stanowią różnorodną grupę: od średniowiecznych relikwów architektury obronnej, przez obiekty sakralne, do zabytków techniki. W wojewódzkiej ewidencji zabytków znajduje się 1173 obiektów i zespołów zabudowy, w gminnych ewidencjach zabytków znajduje się 1739 obiektów, zespołów zabudowy i układów urbanistycznych (w tym: gm. Cedry Wielkie 181, gm. Kolbudy 263, m. Pruszcz Gdański 110, gm. Pruszcz Gdański 248, gm. Przywidz 219, gm. Pszczółki 166, gm. Suchy Dąb 142, gm. Trąbki Wielkie 410).

A. Dzieła architektury i budownictwa

Architektura sakralna

Najcenniejsze zabytki Powiatu Gdańskiego są reprezentowane przez obiekty średniowiecznej architektury sakralnej.

Kościół w Krzywym Kole (gm. Suchy Dąb) wzniesiony został w XIV w., w latach 80-tych XVII w. został przebudowany, zaś w 1747 r. do nawy dostawiono drewnianą wieżę. W 2 połowie XIX w. dobudowano kaplicę południową, zachodnią neogotycką kruchtę i poddano go z zewnątrz regotycyzacji.

Kościół p.w. Św. Bartłomieja Apostoła w Mierzyszynie (gm. Trąbki Wielkie) w swoich zrębach pochodzi z XIV w. (ściana wschodnia i dolna część ścian bocznych), korpus główny i zakrystia wzniesione zostały w stylu barokowym w XVIII w., wieża neogotycka pochodzi z pocz. XX w.

Gotycka świątynia w Pręgowie (gm. Kolbudy) wzniesiona została w XIV w., wieża natomiast zbudowana została około 1739 r.

Kościół w Trutnowach (gm. Cedry Wielkie) wzniesiony został w stylu gotyckim w 1 poł. XIV w. (prezbiterium), w 1 poł. XV w. wzniesiono nawę, w 1543 r. rozebrano drewniany trzon wieży, pozostawiając murowane przyziemie. Częściowo przebudowano go w XVII w. (kruchta od południa) oraz nieznacznie w XIX w. (ryglowa lukarna w południowej pości dachowej). W latach 1976-1977 rozebrano kruchtę południową, z w latach 2016-2017 powstał drewniany trzon wieży wraz z ośmioboczną izbicą z hełmem krytym gontem.

Bryła kościoła w Koźlinach (gm. Suchy Dąb) posiada cechy gotyckie, chociaż z okresu średniowiecza pochodzi jedynie prezbiterium kościoła – wzniesione w XIV w., szczyt prezbiterium

pochodzi z przełomu XV na XVI w., natomiast nawa i wieża z lat 1684-1686, w XIX w. rozbudowano zakrystię.

Świątynia w Osicach (gm. Suchy Dąb) wzniesiona została z XIV/XV w., wieża w konstrukcji szkieletowej pochodzi z XVII w., natomiast hełm wieży z 1767 r. W XIX w. od strony północno-wschodniej prezbiterium została dobudowana, dosyć znacznych rozmiarów, zakrystia. Bryła kościoła łączy w sobie cechy stylu gotyckiego i barokowego.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Św. w Pruszczu Gdańskim (gm. loco) wzniesiony został przed 1367 r., podczas pożaru w 1460 r. spaliła się więźba dachowa i wnętrze kościoła. Odbudowany został jako bazylika w 2 poł. XV w. W 1742 r. poddany remontowi, podczas kolejnego w 1831 r. osadzono zegar w wieży, natomiast w 1936 r. został gruntownie odnowiony.

Zręby kościoła w Lubiewie (gm. Kolbudy) pochodzą z 2 poł. XIV w., kiedy to wybudowano prezbiterium, w 1657-1658 dobudowano do niego nawę, a w 1680 r. - kaplicę. W 1683 r. został zniszczony przez pożar – odbudowany rok później. Świątynia łączy w sobie cechy stylu gotyckiego i barokowego.

W Steblewie (gm. Suchy Dąb) i Wocławach (gm. Cedry Wielkie) zlokalizowane są ruiny kościołów gotyckich. Świątynia we Wocławach wzniesiona została w XIV w., natomiast w Steblewie w XV w., obydwie w 1945 r. zostały spalone i od tego czasu nie zostały już odbudowane, pozostając w formie trwałej ruiny. Ruina kościoła we Włocławach jest w bardzo złym stanie technicznym, postępująca z roku na rok degradacja doprowadziła do zawalenia się dużego fragmentu ściany północnej i wschodniej, zachowane mury obwodowe są mocno spękane, zawilgocone, wymagają natychmiastowego remontu.

Początki kościoła w Leszkowach (gm. Cedry Wielkie) datowane są na połowę XIV w., w wyniku wielu przebudów uzyskał interesującą bryłę z widocznymi wpływami wielu stylów architektonicznych – od gotyku poprzez barok, rokoko po neogotyk.

Ciekawym przykładem architektury na pograniczu gotyku i baroku jest kościół w Łęgowie (gm. Pruszcz Gdański), którego zręby pochodzą z XIV w., a po zniszczeniach odbudowany został 1748 r. w duchu architektury barokowej.

Z 2 poł. XVII w. pochodzi kaplica dworska w Żuławie (gm. Pruszcz Gdański) obecnie kościół p.w. Św. Krzyża, która jest częścią zespołu dworsko-parkowego należącego przed II wojną światową do rodziny Montich.

Barokowe kościoły reprezentowane są przez świątynie w Kłodawie (gm. Trąbki Wielkie) i Różnach (gm. Pszczółki). Kościół w Kłodawie wzniesiony został w latach 1733-1735, na miejscu poprzedniej gotyckiej świątyni z 1280 r. Kościół w Różnach wzniesiony został około 1746 r., zbudowany został przez cystersów na pozostałościach gotyckiej świątyni.

Interesującą grupą są kościoły wzniesione w konstrukcji szkieletowej we Wróblewie (gm. Suchy Dąb), Czapielsku (gm. Kolbudy) i Kiezmarku (Cedry Wielkie). Kościół we Wróblewie wzniesiony został w 1593 r., zaś wieża i część wschodnia w XVIII w., odnawiany był w 1952 r. Kościół w Czapielsku wzniesiony został w konstrukcji szkieletowej pod koniec XVIII w., w 1847 r. został gruntownie odremontowany. Kościół w Kiezmarku wzniesiony został w konstrukcji ryglowej w XVII w., remontowany był w 1727 r. i 1939 r.

Nurt sztuki neogotyckiej reprezentuje kościół w Mierzyszynie (gm. Trąbki Wielkie) z 1901 r., Przywidzu (gm. loco) z 1909 r., Sobowidzu (gm. Trąbki Wielkie) z 1843 r. Jedynym przykładem architektury neobarokowej na terenie powiatu gdańskiego jest kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Pruszczu Gdańskim z l. 20-tych XX w.

Architektura rezydencjonalna

Z dawnych zespołów dworskich i folwarcznych występujących na terenie powiatu zachowały się założenia dworsko-parkowe w: Arciszewie (gm. Pruszcz Gdański), Bąkowie (gm. Kolbudy), Bielkowie (gm. Kolbudy), Bielkówku (gm. Kolbudy), Buszkowych (gm. Kolbudy), Gołębiewie Średnim (gm. Trąbki Wielkie), Goszynie (gm. Pruszcz Gdański), Grabowie (gm. Suchy Dąb), Jankowie (gm. Kolbudy), Kleszczewku (gm. Pszczółki), Lisewcu (gm. Kolbudy), Łapinie (gm. Kolbudy), Miłocinie (gm. Cedry Wielkie), Przywidzu (gm. loco), Rusocinie (gm. Pruszcz Gdański), Sobowidzu (gm. Trąbki Wielkie), Świńcu (gm. Pruszcz Gdański), Ulkowach (gm. Pszczółki), Wojanowie (gm. Pruszcz Gdański), Żeliszawkach (gm. Pszczółki), Żuławie (gm. Pruszcz Gdański) oraz dawne folwarki w Pruszczu Gdańskim.

Z zespołu dworsko-parkowego w Arciszewie zachowała się rządcówka z 4 ćw. XIX w. oraz park z XIX w.

W Bąkowie z założenia dworsko-parkowego zachował się jedynie park (k. XIX w.) i obora (k. XIX w.), dwór rozebrany został po 2010 r.

Dwór z założenia dworsko-parkowego w Bielkowie pochodził z pocz. XIX w., otoczony był parkiem – obecnie dwór nie istnieje, po południowej stronie parku znajdował się budynek gospodarczy z dawnego folwarku pochodzący z 1636 r. (obecnie nie istnieje), zachował się fragment ogrodzenia z XIX w. (w katastrofalnym stanie technicznym).

Zespół dworsko-parkowy w Bielkówku pochodzi z przełomu XIX i XX w. - zachowany dwór, oficyna podworska i park.

Zespół dworsko-parkowy w Gołębiewie Średnim prezentuje w skali regionu unikatowo zachowany typ klasycznego pomorskiego gospodarstwa ziemskiego. Dwór zrekonstruowany został częściowo w 1995 r. z zachowaniem oryginalnych piwnic oraz wieży widokowej o charakterze neorenesansowym.

Dwór z zespołu dworsko-parkowego w Goszynie powstał na przełomie XIX w., zachował się cały układ przestrzenny folwarku oraz zabudowania (spichlerz, słupki bramne, budynek gospodarczy, stajnia, obora z magazynem zbożowym) oraz park.

Dwór w Grabowie został zbudowany w 1700 r. na murach wcześniejszej budowli gotyckiej wzniesionej przez cystersów oliwskich ok. połowy XIV w., obok dworu zachował się budynek gospodarczy podobnie jak dwór zbudowany został w 1700 r., przebudowany w XX w.

W Kleszczewku zachowały się jedynie relikty parku, założonego prawdopodobnie w XIX w.

Zespół dworsko-parkowy w Lisewcu pochodzi z pocz. XIX w., zachowały się rządcówka, zabudowania popolwarczne (owczarnia, stodoła) i park o regularnym układzie z aleją lipową na osi, po dworze pozostały ruiny.

Majątek w Łapinie wzmiankowany był już w 1389 r. jako dobra rycerskie, zachował się dwór i park z przełomu XIX/XX w., a z zabudowań gospodarczych – stajnia z k. XIX w.

Dwór w Miłocinie zbudowany około roku 1800, przebudowany w roku 1886 r., w stylu klasycystycznym. Obecnie w ruinie, zachowały się jedynie ściany obwodowe, które pod wpływem czynników atmosferycznych ulegają dalszej degradacji.

W Przywidzu zachowała się rządcówka z końca XIX w. oraz budynki gospodarcze (obora, chlewnia, paszarnia, garaże) gorzelnia, hydrofornia, a także park.

Zespół dworsko-parkowy w Rusocinie składa się z dworu, parku oraz folwarku (spichlerz, stajnia, studnia, chlewnia, obora, stajnia wjazdowa z wozownią). Dwór wzniesiony ok. 1800 r. w stylu klasycystycznym, przebudowany na początku XX w., gruntownie remontowany w 1966 r., spichlerz z przełomu XIX i XX w., stajnia z 3 ćw. XIX w., chlewnia z pocz. XX w., obora z końca XIX w., stodoła z

przełomu XIX/XX w., stajnia wjazdowa z wozownią z końca XIX w. Dwór w wyniku pożaru w 2017 r. jest w katastrofalnym stanie technicznym (spalona więźba dachowa alkierzy, dach pozbawiony pokrycia, szyby w oknach wybite, brak drzwi do budynku), budynki gospodarcze są zdegradowane, niektóre z budynków gospodarczych pozbawione części zadaszenia (chlewnia, stajnia, spichlerz, obora), następuje destrukcja cegieł, co powoduje zawalanie się ścian wewnątrz budynków, w większości brakuje stolarki okiennej i drzwiowej. Brak użytkownika.

Dwór w Sobowidzu o neogotyckiej formie wzniesiony został ok. 1880 r., następnie nadbudowany w 1 ćw. i w latach 70-tych XX w., w obrębie folwarku znajdują się dwa obiekty gospodarcze: jałownik i wozownia z 2 poł. XIX w. Budynek jest nieużytkowany, znajduje się w złym stanie technicznym, ściany i fundamenty mocno zawilgocone, co spowodowane jest brakiem części rur spustowych: spoiny wypłukane, częściowo ubytki cegieł w partii przyziemia, ściany porośnięte zielenicami, które pogłębiają destrukcję cegieł; okna i drzwi zabezpieczone przed dostępem do wnętrza; dach kryty eternitem, który miejscami jest spękany i może powodować zawilgocenia więźby dachowej i jej destrukcję.

W Świńcu w zespole dworsko-parkowym z dworu pozostały jedynie piwnice (dwór powstał w 1860 r.), zachował się park (XIX w.), brama (2 poł. XIX w.), budynek gospodarczy (2 poł. XIX w.), gołębnik (2 poł. XIX w.).

W Ulkowach z dawnego majątku zachowały się relikty parku (XIX w.) z aleją prowadzącą do grobowca rodzinnego oraz relikty folwarku (gorzelnia poł. XIX w.).

W zespole dworsko-parkowym w Wojanowie zachował się park (XIX/XX w.), brama wjazdowa (k. XIX w.), obora (pocz. XX w.) i bukaciarnia (XIX/XX w.).

Pałac w Żeliszawkach o klasycystycznych formach wzniesiony został około 1830 r., pod koniec lat 90-tych XIX w. został gruntownie przebudowany. Folwark składa się ze spichlerza z 1898 r., gorzelni z 1907 r., wozowni z 1912 r. i budynku zarządcy również z 1912 r.

Dwór w Żuławie wzniesiony został w stylu klasycystycznym w 1 poł. XIX w.

Pruszcz Gdański, ul. Sikorskiego (d. Kochanowo) – zachowany dwór z pocz. XX w. i wcześniejszy park.

Pruszcz Gdański ul. Grunwaldzka 71 (d. Lipowy Dwór) – zachował się dwór (1891 r.), budynek gospodarczy (1875 r.) i brama wraz z ogrodzeniem (1875 r.).

Pruszcz Gdański, ul. Obrońców Westerplatte 32 (d. Pruszczańskie Pole) – zachował się dwór z 1863 r. oraz park.

Obiekty użyteczności publicznej

Obiekty użyteczności publicznej w powiecie gdańskim reprezentowane są przez karczmę w Trąbkach Wielkich. Wzniesiona została na przełomie XIX i XX w., na planie kwadratu z prostokątnym skrzydłem od południa, murowana z cegły, otynkowana, kryta dachem mansardowym, górne partie szczytów oraz lukarna w konstrukcji ryglowej, wypełnionej otynkowaną cegłą. W Jankowie od 180-1 r. istniało gimnazjum wraz z internatem fundacji Karola Fryderyka Conradowego. Z dawnego założenia pozostały oficyna, relikty parku i relikty bramy.

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

Reprezentacyjną grupą budownictwa na terenie powiatu gdańskiego są domy wiejskie: domy podcieniowe w Koszwałach (gm. Cedry Wielkie), Krzywym Kole (gm. Suchy Dąb), Miłocinie (gm. Cedry Wielkie), Osicach (gm. Suchy Dąb), Różnach (gm. Pszczółki), Steblewie (gm. Suchy Dąb), Trutnowach (gm. Cedry Wielkie), dom z zagrody typu kąтового w Bogatce, domy drewniane w Wiślinie (gm.

Pruszcz Gdański), w Dziewięciu Włókach (gm. Pruszcz Gdański), Wróblewie (gm. Suchy Dąb) oraz dom murowany z Różyn (gm. Pszczółki).

Dom podcieniowy w Koszwałach zbudowany został w 1792 roku, poddany remontom w latach: 1927, 1934 i 1959, murowany z cegły, z podcieniem w konstrukcji ryglowej.

Dom podcieniowy w Krzywym Kole wzniesiony został na początku XIX wieku, remontowany i częściowo przebudowany na pocz. XX w., murowany z cegły, z ryglowym, wypełnionym cegłą podcieniem.

Dom podcieniowy w Miłocinie z 1731 r., remontowany i częściowo przebudowany w XIX i XX w. wzniesiony w konstrukcji mieszanej (częściowo murowany, częściowo ryglowy), podcień w konstrukcji ryglowej wypełnionej nieotynkowaną cegłą.

Dom podcieniowy w Osicach z 1844 roku, konstrukcji drewnianej, elewacje otynkowane, podcień ryglowy z wypełnieniami z nieotynkowanej cegły.

Dom podcieniowy w Różynach 47/49 z XVIII w., korpus i podcień w konstrukcji ryglowej, przestrzenie pomiędzy ryglami tynkowane.

Dom podcieniowy w Steblewie 23 (ob.22/24) z końca XVIII w., remontowany w I poł. XIX w. i w 1959 r., ceglany, częściowo otynkowany, kryty dachem łamanym, z podcieniem w konstrukcji ryglowej, dostawionym w początku XIX w., rygle wypełnione tynkowaną cegłą.

Dom podcieniowy w Steblewie 37 (ob. 15/17) zbudowany w II poł. XVIII wieku (podcień przebudowany w XIX w.), murowany z cegły, otynkowany, kryty dachem łamanym, z podcieniem w konstrukcji ryglowej wypełnionej czerwoną, nietynkowaną cegłą.

Dom podcieniowy w Trutnowach ul. Podcieniowa 7 został zbudowany w 1720 roku przez Petera Lettahna, remontowany w latach 1933-1934, 1978, 1982 oraz 2013, murowany z cegły, otynkowany, podcień w konstrukcji ryglowej wypełnionej czerwoną nietynkowaną cegłą.

Dom w Bogatce z zagrody olęderskiej zapewne pierwotnie typu kąтового, wzniesiony w 1819 roku, remontowany w 1966 r.

Dom w Wiślinie przy ul. Słonecznej 27 zbudowany w 1830 r., remontowany i częściowo przebudowywany w XX w., otynkowany w 1966 r. Konstrukcja drewniana, wieńcowo-zrębowa, kryty dachem dwuspadowym.

Dom w Dziewięciu Włókach 1 zbudowany w 1827 r., kilkakrotnie remontowany w 2 poł. XIX i XX w., drewniany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryty dachem dwuspadowym.

Dom we Wróblewie 8 został zbudowany w 1870 r. w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, kryty dachem dwuspadowym.

Dom w Różynach przy ul. Gdańskiej 57/57A z 1905 r., murowany z czerwonej cegły licowej, parterowy, ze ścianką kolankową, kryty dachem dwuspadowym, z drewnianą werandą w elewacji frontowej.

Odrębną grupę stanowią budynki plebani i pastorówek. Budynek plebani w Osicach 16 (gm. Suchy Dąb) z XVIII w., ceglany, otynkowany, z dachem mansardowym, o barokowych formach. Budynek plebanii w Trutnowach z 1728 r., ceglany, otynkowany, z dachem łamanym, w stylu barokowym (bryła, stolarka okienna). Dawna pastorówka w Pruszczu Gdańskim przy ul. Wojska Polskiego 19 z połowy XVIII w., murowana, otynkowana z dachem dwuspadowym, w stylu klasycystycznym.

W Pruszczu Gdańskim znajdują się dwa budynki mieszkalne o cechach charakterystycznych dla stylu klasycystycznego, jednak o zupełnie odmiennych konstrukcjach. Dom przy ul. Grunwaldzkiej 23 (obecnie mieszkalno-usługowy) wzniesiony w 1 poł. XIX wieku, kilkakrotnie przebudowywany w XIX i XX w., murowany, otynkowany, z wysokim czterospadowym dachem, w elewacji frontowej

ryzalit zwieńczony trójkątnym tympanonem. Dom przy ul. Krótkiej 6 z 1 poł. XIX w., kilkakrotnie remontowany w XIX i XX w., murowany, w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą licówką, z dachem mansardowym, w elewacji frontowej ryzalit pozorny zwieńczony trójkątnym tympanonem.

Ciekawym przykładem budownictwa mieszkalnego jest strażnica wałowa w Kiezmarku przy ul. Wałowej 2 - mieściło się tu mieszkanie dla strażnika wałowego i jego rodziny, a w czasie akcji przeciwpowodziowych stanowiła kwaterę dla służb ratowniczych, urządzono tu świetlicę na potrzeby ratowników. Budynek wzniesiony został w 2 poł. XIX w., w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, opieranej deskami.

Wiejskie budynki gospodarcze reprezentują spichlerz w Koźlinach (gm. Suchy Dąb), natomiast w grupie zabudowy pofolwarczej znajdują się budynki gospodarcze w Bąkowie (gm. Kolbudy), Gołębiewie Średnim (gm. Trąbki Wielkie), Goszynie (gm. Pruszcz Gdański), Grabowie (gm. Suchy Dąb), Grabinach-Zameczku (gm. Suchy Dąb), Lisewcu (gm. Kolbudy), Łapino (gm. Kolbudy), Przywidzu (gm. loco), Rusocinie (gm. Pruszcz Gdański), Sobowidzu (gm. Trąbki Wielkie), Świńcu (gm. Pruszcz Gdański), Wojanowie (gm. Pruszcz Gdański), Żeliszawkach (gm. Pszczółki) i budynki gospodarcze z zespołu dawnego zamku w Grabinach Zameczku (gm. Suchy Dąb) oraz budynek gospodarczy z dawnego folwarku Lipowy Dwór obecnie na terenie miasta Pruszcz Gdański.

Spichlerz w Koźlinach 45 z przełomu XVIII i XIX w., dwukondygnacyjny z dwukondygnacyjnym poddaszem, wzniesiony w konstrukcji ryglowej, wypełnionej otynkowaną cegłą, z dachem dwuspadowym.

W Bąkowie z zabudowań pofolwarczych zachowała się jedynie obora z k. XIX w., która obecnie jest w złym stanie technicznym.

Zabudowania dawnego folwarku w Gołębiewie Średnim składają się z owczarni z 3 ćw. XIX w. (wzniesiona z kamienia polnego i cegły, z dwuspadowym dachem), obory z przełomu XIX i XX w. (murowana z czerwonej cegły licowej, kryta wysokim dwuspadowym dachem), stajni z przełomu XIX i XX w. (murowana z czerwonej cegły licowej, kryta wysokim dwuspadowym dachem, elewacje zdobione gzymsami rolkowymi i ząbkowymi, rozczłonkowane lizenami, szczyt zwieńczony sterczynami), chlewu z przełomu XIX i XX w. (murowany z czerwonej cegły licowej, kryty niskim dwuspadowym dachem, jedyną dekoracją elewacji stanowią łukowe nadproża okien z gzymsami nadokiennymi).

W zespole dworsko-parkowym w Goszynie znajduje się spichlerz z przełomu XIX i XX w. (murowany otynkowany, z niskim dachem dwuspadowym, z małymi oknami zwieńczonymi łukiem pełnym), stajnia z l. 1899 - 1900 (murowana z czerwonej cegły licowej, z elewacjami zdobionymi ceglany detalem), obora z magazynem zbożowym z przełomu XIX i XX w. (murowana z czerwonej cegły licowej, z elewacjami zdobionymi ceglany detalem), obora z przełomu XIX i XX w. (murowana z kamienia polnego, nakryta dachem dwuspadowym).

Z zabudowań gospodarczych zespołu podworskiego w Grabowie przy ul. Łąkowej 4 zachował się budynek gospodarczy zbudowany ok. 1700 r., przebudowany w XX w., murowany, otynkowany, z włazem w dachu do załadunku zboża.

Budynek gospodarczy w zespole dawnego zamku krzyżackiego, wzniesiony w poł. XIX w.

Z zabudowań pofolwarczych w Lisewcu zachowały się owczarnia (obecnie dom mieszkalny z oborą, z około poł. XIX wieku, przebudowy w 1933, 1936 i 1948 r.), stodoła (murowano - drewniana, z 2 poł. XIX wieku, przebudowana po 1945 r.), owczarnia (obecnie obora), stajnia i chlewnia (murowana, z około poł. XIX w., przebudowana w 1933 i 1936 r.)

W Łapinie znajduje się stajnia z zespołu pofolwarczego z końca XIX w.

W Przywidzu z zespołu folwarcznego zachowały się budynki gospodarcze z końca XIX w.: obora, chlewnia, paszarnia oraz garaże.

Z zespołu dworsko-parkowego w Rusocinie zachował się spichlerz z przełomu XIX i XX w., stajnia z 3 ćw. XIX w. (murowana z czerwonej cegły licowej, kryta niskim dwuspadowym dachem), chlewnia z pocz. XX w. (murowana z cegły, otynkowana, z wysokim, dwuspadowym dachem), obora z końca XIX w. (ceglana o otynkowanym przyziemiu), stajnia wjazdowa z wozownią z końca XIX w. (murowana z czerwonej cegły licowej, z wysokim dachem wielopołaciowym, elewacje zdobione ceglany detalem), stodoła z końca XIX w. (drewniana z ceglany przyziemiu, szalowana pionowo, 4-przejazdowa) oraz magazyn zbożowy z przełomu XIX i XX w., (czterokondygnacyjny, murowany z czerwonej cegły licowej, kryty niskim dwuspadowym dachem, elewacje w przyziemiu tynkowane, na wyższych kondygnacjach zdobione ceglany detalem).

W Sobowidzu w obrębie folwarku znajdują się dwa obiekty gospodarcze: jałownik i wozownia z 2 poł. XIX w. (obydwa z czerwonej cegły licowej, z niskim dachem dwuspadowym i skromną dekoracją elewacji).

W Świńcu z zespołu folwarcznego zachował się budynek gospodarczy z 2 poł. XIX w. i gołębnik z 2 poł. XIX w.

Z dawnego folwarku w Wojanowie zachowały się dwa budynki inwentarskie – obora krów mlecznych z pocz. XX w. oraz bukaciarnia z przełomu XIX i XX w.

W Żeliszawkach dawny folwark składa się ze spichlerza z 1898 r. (dwukondygnacyjny, murowany z czerwonej cegły licowej, z ceglany detalem architektonicznym), wozowni z 1912 r. (murowana z czerwonej cegły licowej, wtórnie otynkowana, z wysoką ścianką kolankową, kryta niskim dachem dwuspadowym).

Budynki gospodarcze z zespołu zamku w Grabinach Zameczku wzniesione zostały w XIX – XX w., stanowiły północne, wschodnie i południowe skrzydło zabudowań. Obecnie zachowana jest północna część skrzydła zachodniego w bardzo złym stanie technicznym (w ruinie, poprzrastana samosiewami, zachowały się fragmenty murów obwodowych od strony wsch. i zach.) i relikty południowego skrzydła (na poziomie fundamentów) zarośnięte darnią i samosiewami.

Budynek gospodarczy z dawnego folwarku Lipowy Dwór w Pruszczu Gdańskim (ul. Grunwaldzka 71) wzniesiony został w 1875 r. z czerwonej cegły licówki, wtórnie otynkowany, z bogatym detalem architektonicznym.

B. Dzieła budownictwa obronnego

Dzieła budownictwa obronnego reprezentowane są przez relikty zamków pokrzyżackich w Grabinach Zameczku i Sobowidzu.

Zamek pokrzyżacki w Grabinach Zameczku pełni obecnie funkcję budynku mieszkalno-gospodarczego. Zręby tego obiektu pochodzą z przełomu XIV i XV w. Przebudowywany i rozbudowywany od XVI w. po wiek XX.

Zamek w Sobowidzu wzniesiony został w 2 ćwierci XIV w. na półwyspie jeziora Sobowidzkiego. Został zburzony przez gdańszczan w 1454 r. na początku wojny trzynastoletniej, po zakończeniu wojny odbudowano dwór mieszkalny jako siedzibę starosty. Z gotyckiego założenia zachowały się mury piwniczne, zarys fosy i relikty muru obronnego.

C. Obiekty techniki (w tym kolejnictwa, hydrotechniki)

Z zabytków techniki do dzisiejszych czasów zachowały się:

- wiatrak w Pszczółkach – z 2 połowy XIX w., drewniany, typu holenderskiego, trzykondygnacyjny, z ruchomą głowicą,
- zespół cukrowni w Pruszczu Gdańskim z lat 1881-1935, w którego skład m.in. wchodzi budynki techniczno-produkcyjne z lat 1898, 1899, 1915, 1935, kotłownia główna z 1881 r., pakownia z 1898 r., miodownik z 1929 r. Budynki te są murowane z czerwonej cegły licowej, elewacje zdobione detalem ceglany,
- kuźnia z zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Średnim z 1913 r., parterowa z niskim dwuspadowym dachem, wzniesiona z czerwonej cegły licowej, elewacje boczne tynkowane, elewacja frontowa zdobiona detalem ceglany i tynkowany, połączona od południa z dwukondygnacyjnym budynkiem gospodarczym,
- gorzelnia z zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Średnim z 1859 r., rozbudowana w 1897 r., dwukondygnacyjna, z wysoką ścianką kolankową, kryta niskim dachem dwuspadowym, wzniesiona z czerwonej cegły licowej, elewacje rozczłonkowane ceglany arkadami i gzymsami ząbkowymi,
- gorzelnia i hydrofornia z dawnego zespołu folwarcznego w Przywidzu z k. XIX w.,
- gorzelnia z dawnego zespołu folwarcznego w Ulkowych z poł. XIX w., przebudowana na przełomie XIXi XX w., obecnie pełni funkcje mieszkalne z oborą.

D. Cmentarze

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury powiatu są nekropolie w Kiezmarku, Giemlicach, Trutnowach, Pruszczu Gdańskim, Żuławie, Krzywym Kole, Mierzeszynie – wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego oraz cmentarze w gminie Cedry Wielkie: w Długim Polu, Giemlicach, Koszwałach, Miłocinie, Trutnowach, w gminie Kolbudy: w Bąkowie, Buszkowych Dolnych, Buszkowych Górnych, Czapielsku, Jankowie, Lisewcu, Lublewie, Otominie, Pręgowie, w mieście Pruszcz Gdański, w gminie Pruszcz Gdański: w Bogatce, Jagatowie, Juszkowie, Łęgowie, Malentynie, Rokitnicy, Straszynie, Wiślinie, w gminie Przywidz: w Blizinach, Borowinie, Czarnej Hucie, Gromadzinie, Hucie Dolnej, Hucie Górnej, Jodłownie, Kierzkowie, Klonowie Dolnym, Majdanach, Marszewie, Michalinie, Miłowie, Nowej Wsi Przywidzkiej, Olszance, Piekło Dolnym, Piekło Górnym, Pomlewie, Przywidzu, Roztoce, Starej Hucie, Suchoj Hucie, Szklanej Górze, Trzepowie, Zrąbsku Górnym, w gm. Pszczółki: w Pszczółkach, Rębielczu, Różynach, Ulkowych, Żeliszawkach, w gminie Suchy Dąb: w Grabinach Zameczku, Koźlinach, Krzywym Kole, Osicach, Steblewie, Suchym Dębem, w gminie Trąbki Wielkie: w Błotni, Drzewinie, Elganowie, Gołębiewie Średnim, Granicznej Wsi, Jaskowie, Kaczkach, Kleszczewie, Kłodawie, Małym Czarniewie, Mierzeszynie, Pawłowie, Postołowie, Sobowidzu, Trąbkach Małych, Trąbkach Wielkich, Zaskoczynie, Złej Wsi – włączone do gminnych ewidencji zabytków.

Cmentarz przykościelny w Kiezmarku z przełomu XVI i XVII w., z zachowanym starodrzewem i nielicznymi, historycznymi nagrobkami.

Cmentarz przykościelny w Giemlicach prawdopodobnie pochodzi z czasu budowy kościoła w l. 1840-1841, otoczony ceglany murem, na cmentarzu zachowały się nieliczne, historyczne nagrobki.

Cmentarz przykościelny w Trutnowach założony prawdopodobnie w XIV w., od połowy XVI w. do 1946 r. – ewangelicki, obecnie nieczynny, otoczony metalowym, kutym ogrodzeniem, z nielicznymi nagrobkami z 1884, 1945 i 1951 r., w obrębie cmentarza zachowany starodrzew.

Cmentarz przykościelny w Pruszczu Gdańskim z czasu budowy kościoła w 2 poł. XV w., zachowała się brama z 1646 r., wymurowana z cegły, z dwoma otworami przejazdowymi.

Cmentarz przy kaplicy podworskiej w Żuławie prawdopodobnie założony w czasie budowy kaplicy tj. w 2 poł. XVII w., na terenie cmentarza zachowany nieliczny starodrzew, ogrodzenie oraz nagrobki – współczesne.

Cmentarz luterański w Krzywym Kole z zachowanymi ozdobnie wykończonymi stellami oraz dwiema płytami nagrobnymi pochodzącymi z końca XVII i początku XVIII w., zachowany nieliczny starodrzew, uzupełniony późniejszymi nasadzeniami.

Cmentarz ewangelicki w Mierzeszynie założony został w 1901 roku - tym samym, w którym zakończyła się budowa kościoła, położony jest po jego południowej stronie, zachowały się resztki cementowego oraz żeliwnego ogrodzenia. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1907 r.

Cmentarz ewangelicki w Długim Polu z poł. XIX w., położony w południowej części wsi, zdewastowany w 1945 r., obecnie uporządkowany, bez starodrzewu, zachowane dwa nagrobki (tumby betonowe).

Cmentarz ewangelicki, ob. katolicki w Giemlicach z pocz. XX w., położony w południowej części wsi, z zachowanym starodrzewem, czynny, zadbany.

Cmentarz przykościelny w Koszwałach, położony w centralnej części wsi, częściowo zachowane nagrobki, zachowany starodrzew, uporządkowany.

Dawny cmentarz przykościelny w Miłocinie z XVIII w., położony w centralnej części wsi, zachowany starodrzew, relikty nagrobków, uporządkowany.

Cmentarz parafialny w Trutnowach z pocz. XX w., w północnej części nawsia, czynny, zadbany.

Cmentarz katolicki w Wocławach z XIX/XX w., położony w centralnej części wsi, zachowany starodrzew i relikty nagrobków, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Bąkowie z 2 poł. XIX w., po północno-wschodniej stronie dawnego majątku, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Buszkowych Dolnych z 2 poł. XIX w., położony na północny-wschód od centrum wsi, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Buszkowych Górnych z 2 poł. XIX w., położony na zachód od centrum wsi, na zachód od dawnego folwarku Lenzberg (Leśna Góra), zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny (d. ewangelicki, ob. katolicki) w Czapielsku, przy kościele parafialnym, założony prawdopodobnie w czasie budowy kościoła, w centralnej części wsi, z zachowanym starodrzewem i nagrobkami, zadbany.

Cmentarz ewangelicki w Czapielsku, z pierwszej dekady XX w., w północnej części wsi, na północ od kościoła parafialnego, z zachowanym starodrzewem i relikiami nagrobków, zaniedbany.

Cmentarz poepidemiczny (bezwyznaniowy) w Czapielsku, usytuowany na północ od wsi, zalesiony, nie zachowały się nagrobki, zaniedbany, teren wyłączony z użytkowania jako cmentarz prawdopodobnie na pocz. XX w.

Cmentarz ewangelicki w Jankowie, założony w XIX w., położony na północny zachód od centrum wsi, na zalesionym terenie, na niewielkim wzgórzu, obecnie zaniedbany, brak nagrobków, teren cmentarza zarośnięty lasem.

Cmentarz ewangelicki w Lisewcu, założony w XIX w., położony na południowy zachód od centrum wsi, na zalesionym terenie, obecnie zaniedbany, brak nagrobków, teren cmentarza zarośnięty lasem.

Cmentarz przykościelny w Lublewie, założony prawdopodobnie w czasie budowy kościoła, w centralnej części wsi, z zachowanym starodrzewem, zadbany.

Cmentarz parafialny (d. ewangelicki, ob. katolicki) w Lubiewie, założony na pocz. XX w., w północnej części wsi, z zachowanym układem przestrzennym: aleja główna i porzeczna, podział kwater, starodrzew alejowy i obwodowy, czynny, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Otominie, założony w XIX w., położony na zachód od wsi, na zalesionym terenie, nad jeziorem, brak oznakowania, zachowany starodrzew, nagrobki nie zachowały się, zaniedbane.

Cmentarz przykościelny w Pręgowie Dolnym, założony prawdopodobnie w czasie budowy kościoła, w centralnej części wsi, nie zachowany starodrzew, nie zachowany pierwotny układ przestrzenny.

Cmentarz katolicki w Pręgowie Dolnym, w południowo-zachodniej części wsi, niezachowany starodrzew, większość stanowią nowe nagrobki, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Pręgowie Dolnym, założony w XIX w., położony wśród pól, zachowany starodrzew, zaniedbane.

Cmentarz katolicki w Pruszczu Gdańskim u. Wita Stwosza z 1927 r., zamknięty w 1961 r., zachowany starodrzew, relikty nagrobków i brama, zadbane.

Cmentarz pocholeryczny (bezwyznaniowy) w Pruszczu Gdańskim założony w 1831 r., na południowy zachód od centrum miasta, po południowej stronie Raduni, na zalesionym terenie, zaniedbane.

Cmentarz ewangelicki w Bogatce (usytuowany przy nieistniejącym kościele ewangelickim), XVIII-XIX w., położony na północny wschód od centrum wsi, zachowany starodrzew, relikty nagrobków, zaniedbane.

Cmentarz ewangelicki w Jagatowie, założony w XIX w., położony w centrum wsi, zachowany starodrzew i relikty nagrobków, uporządkowany.

Cmentarz przykościelny ewangelicki w Juszkowie, założony w XIX w., położony w centrum wsi, zachowany nieliczny starodrzew oraz płyta nagrobna Johanna i Marii Heyer, na terenie cmentarza znajduje się zabytkowa kaplica pogrzebowa, tablica upamiętniająca zmarłych przed 1945 r. mieszkańców wsi oraz współczesny budynek kaplicy. Pozostałości szczątków ludzkich z pochówków zostały ekshumowane podczas prac archeologicznych w 2016 r.

Cmentarz przykościelny w Łęgowie, założony prawdopodobnie w czasach budowy kościoła, pochówki z XIX w., zachowany starodrzew, nagrobki, brama wraz z ogrodzeniem, zadbane.

Cmentarz katolicki w Łęgowie, założony w 1 poł. XX w., w centralnej części wsi, zachowany częściowo starodrzew, zachowany układ przestrzenny, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Malentynie, założony w XIX w., położony na północny wschód od centrum wsi, na zalesionym terenie, obecnie zaniedbane, brak nagrobków, teren cmentarza zarośnięty lasem.

Cmentarz przykościelny ewangelicki w Rokitnicy, założony na przełomie XIX i XX w., zachowany pojedynczy starodrzew, brak nagrobków, zadbane.

Cmentarz przykościelny, d. ewangelicki w Straszynie, założony w XIX w., położony przy ul. Poprzecznej, zachowany częściowo starodrzew, uporządkowany.

Cmentarz - grobowiec d. właścicieli majątku, rodziny Kitzkatz, w Straszynie z poł. XIX w., usytuowany przy ul. Młyńskiej, obecnie z grobowca pozostały ruiny.

Cmentarz menonicki w Wiślinie, założony w XVIII w., czynny, zachowany starodrzew, nagrobki, zadbane, na cmentarzu znajduje się brama cmentarna – dzwonnica z 1792 r. wpisana do rejestru zabytków.

Cmentarz ewangelicki w Blizinach, założony w XIX w., położony przy drodze z Blizin do Gromadzina, zachowany starodrzew, zaniedbany, porośnięty samosiewami.

Cmentarz ewangelicki w Borowinie, założony na pocz. XX w., położony w centrum wsi, zachowany starodrzew, zachowane relikty nagrobków, zaniedbany, porośnięty samosiewami.

Cmentarz ewangelicki w Czarnej Hucie, założony w XIX w., położony na północny zachód od centrum wsi, przy drodze z Czarnej Huty do PoęcZYna, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Gromadzinie, założony w XIX w., położony na południowy zachód od centrum wsi, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Hucie Dolnej, założony w XIX w., położony na zalesionym terenie, zachowany starodrzew, zarośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Hucie Górnej, założony w XIX w., położony wśród pól, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Kierzkowie, założony w XIX w., położony na zalesionym terenie, zachowany starodrzew, zachowane relikty nagrobków, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Klonowie Dolnym, założony w XIX w., położony na zalesionym terenie, zachowany starodrzew, zachowane relikty nagrobków, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Majdanach, założony w XIX w., położony na zalesionym terenie, zachowany starodrzew, zachowane relikty nagrobków, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Marszewie, założony w XIX w., położony na skraju lasu, zachowany starodrzew, nagrobki mocno zdewastowane, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Michalinie, założony na pocz. XX w., położony na skraju lasu, zachowany starodrzew, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Miłowie, założony w XIX w., położony na skraju lasu, zachowany starodrzew, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Olszance, założony w XIX w., położony w centrum wsi, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Piekle Dolnym, założony w XIX w., położony na południowy zachód od wsi, wśród pól, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Piekle Górnym, założony w XIX w., położony na północny wschód od centrum wsi, przy drodze, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Pomlewie, założony na pocz. XX w., na południowy zachód od centrum wsi, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Przywidzu, założony w XIX w., położony na północny zachód od centrum wsi, zachowany starodrzew, zachowane relikty nagrobków, zadbany.

Cmentarz przykościelny (katolicki) w Przywidzu, założony w I. 20-tych XX w., zachowane historyczne nagrobki, zadbany.

Cmentarz przykościelny ewangelicki w Przywidzu, założony na pocz. XX w., zachowany starodrzew, nieliczne nagrobki, zadbany.

Cmentarz ewangelicki w Roztoce, założony w XIX w., położony na zachód od wsi, wśród pól, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Starej Hucie, założony na pocz. XX w., położony na zachód od wsi, na zalesionym terenie, porośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Suchej Hucie, założony w XIX w., położony na południe od wsi, przy drodze, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Szklanej Górze, założony w XIX w., położony po północnej stronie drogi biegnącej przez wieś, zachowany starodrzew, zarośnięty samosiejkami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Trzepowie, założony w XIX w., położony w lesie, zachowany starodrzew, zarośnięty samosiejkami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Zrąbsku Górnym, założony w XIX w., położony na zachód od wsi, przy drodze, zachowany nieliczny starodrzew (świerki na granicy zachodniej i południowej, zarośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz katolicki, parafialny w Pszczółkach ul. Kościelna, założony wraz z budową kościoła w 1932 r., czytelny układ kompozycyjny, zachowany starodrzew, nagrobki, ogrodzenie, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Rębielczu, założony w XIX w., położony na północny wschód od wsi, wśród pól, zachowany nieliczny starodrzew, mocno zarośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny w Różnach ul. Kościelna 8, założony w XVIII w., zachowany starodrzew, zachowane nieliczne historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Różnach, założony w XIX w., położony po wschodniej stronie drogi Gdańsk-Pszczółki - nie zachował się starodrzew, ani nagrobki.

Cmentarz rodowy w Ulkowych, założony w XIX w., położony w parku podworskim, na wzgórzu, zadbane.

Cmentarz rodowy w Żeliszawkach, założony w XIX w., w obrębie zespołu dworsko-parkowego, kaplica grobowa rodziny Pohlów nie zachowana, zachowany starodrzew na wzgórzu cmentarza i częściowo szpaler do niego prowadzący, teren cmentarza zaniedbany.

Cmentarz pocholeryczny w Żeliszawkach, założony w XIX w., położony na północ od centrum wsi, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki (d. właścicieli majątku) w Grabinach Zameczku, założony w XIX w., położony w obrębie założenia zamkowego, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny w Koźlinach, założony prawdopodobnie w czasach budowy kościoła, zachowany starodrzew, zachowane nieliczne historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Koźlinach, założony w XIX w., położony na południe od wsi, nie zachował się starodrzew, ani nagrobki.

Cmentarz przykościelny w Osicach, założony prawdopodobnie w czasach budowy kościoła, zachowany starodrzew, zadbane.

Cmentarz przykościelny w Steblewie, założony w czasach budowy kościoła (XIV w.), na terenie cmentarza grobowiec rodziny Wessel z 1854 r. oraz stelle nagrobne z XVIII i XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Cmentarz przykościelny w Suchym Dębnie, założony w czasie budowy kościoła, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz parafialny w Suchym Dębnie, założony w XIX w., położony na północny wschód od centrum wsi, zachowany starodrzew, fragment starej bramy, nieliczne historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Błotni, założony k. XIX w., położony po zachodniej stronie wsi, przy drodze, zachowany starodrzew, brak nagrobków, zarośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Drzewinie, założony k. XIX w., położony na północ od centrum wsi, wśród pól, zachowany starodrzew, brak nagrobków, zarośnięty samosiewami, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Gołębiowie Średnim, założony na pocz. XX w., położony po zachodniej stronie drogi z Gołębiowa Wielkiego do Gołębiowa Średniego, na terenie zadrzewiony, zachowany starodrzew, relikt nagrobków, teren porośnięty samosiewem, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Granicznej Wsi, założony w XIX w., położony na południe od wsi, zachowany starodrzew, relikty nagrobków, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Jaskowie, założony w XIX w., położony na skraju lasu, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz ewangelicki w Kaczkach, założony w 2 poł. XIX w., położony na skraju lasu, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny w Kłodawie (przy kościele parafialnym pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła), założony na przełomie XIX i XX w., zachowany starodrzew, historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz parafialny w Kłodawie, założony na pocz. XX w., położony na południe od wsi, przy drodze, zachowany starodrzew, historyczne nagrobki, ogrodzenie, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Kłodawie, założony na przełomie XIX i XX w., zachowany starodrzew, elementy ogrodzenia, zarośnięty samosiewem, zaniedbany.

Cmentarz parafialny (katolicki) w Mierzyszynie, założony w 1 poł. XIX w., położony na północny wschód od kościoła parafialnego, zachowany częściowo starodrzew, zachowane pojedyncze, historyczne nagrobki (najstarszy z 1924 r.), zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Pawłowie, założony w 1 poł. XIX w., położony na północny zachód od centrum wsi, na niewielkim wzniesieniu, przy drodze, na cmentarzu ruina grobowca rodzinnego, zachowany częściowo starodrzew, cmentarz zdewastowany.

Cmentarz ewangelicki w Postołowie, założony w 2 poł. XIX w., położony na północny wschód od centrum wsi, na skraju lasu, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny w Sobowidzu,.

Cmentarz parafialny w Sobowidzu, ul. Spacerowa, założony na pocz. XIX w., podzielony na część użytkowaną i nieczynną, w nieczynnej części: kostnica (1 ćw. XX w.), kaplica grobowa (4 ćw. XIX w.), kaplica grobowa (k. XIX w.), ruiny kaplicy grobowej (2 poł. XIX w.), historyczne nagrobki, fragmenty ogrodzeń, część ta jest zarośnięta samosiewami, zaniedbana. Część użytkowana jest zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Trąbkach Małych, założony w poł. XIX w., położony na wschód od wsi, wśród pól, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Cmentarz przykościelny w Trąbkach Wielkich, założony w 1 poł. XIX w., zachowany starodrzew, pojedyncze, historyczne nagrobki, ogrodzenie, zadbane.

Cmentarz parafialny w Trąbkach Wielkich, założony w 2 poł. XIX w., czynny, położony na północny zachód od centrum wsi, zachowany częściowo układ kompozycyjny, w części zachodniej zatarty, starodrzew, niezachowane historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Zaskoczynie, założony k. XIX w., położony na zachód od centrum wsi, na zalesionym terenie, zachowany częściowo starodrzew, na cmentarzu grobowiec właścicieli majątku – zdewastowany, cały teren cmentarza zaniedbany.

Cmentarz choleryczny w Zaskoczynie, założony pocz. XX w., położony na północny wschód od centrum wsi, na zalesionym terenie, częściowo zachowany drzewostan, brak nagrobków, zdewastowany.

Cmentarz ewangelicki w Złej Wsi, założony na pocz. XX w., położony na północny zachód od wsi, przy drodze, zachowany starodrzew, porośnięty samosiewami, zachowane relikty nagrobków, zachowane fragmenty ogrodzenia z głązów narzutowych – poprzeraśnięte samosiewami, zaniedbany.

E. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

Na terenie powiatu gdańskiego zachowały się parki z zespołów dworsko-parkowych w Bielkowie (gm. Kolbudy), Gołębiewie Średnim (gm. Trąbki Wielkie), Goszynie (gm. Pruszcz Gdański), Rusocinie (gm. Pruszcz Gdański), Sobowidzu (gm. Trąbki Wielkie), Trąbkach Wielkich (gm. loco), Żeliszawkach (gm. Pszczółki), Żuławie (gm. Pruszcz Gdański) oraz relikty ogrodu przy budynku mieszkalnym przy ul. Wojska Polskiego w Pruszczu Gdańskim, zespoły zieleni przy kościołach w Leszkowach (gm. Cedry Wielkie), w mieście Pruszcz Gdański, zieleń wzdłuż Kanału Raduni w Pruszczu Gdańskim, zieleń przy strażnicy wałowej w Kiezmarku – wpisane do rejestru zabytków, a także parki z zespołów dworsko-parkowych w Arciszewie (gm. Pruszcz Gdański), Babim Dole (gm. Kolbudy), Bąkowie (gm. Kolbudy), Będzieszynie (gm. Pruszcz Gdański), Bielkótku (gm. Kolbudy), Buszkowach (gm. Kolbudy), Czapielsku (gm. Kolbudy), Czerniecu (gm. Trąbki Wielkie), Domachowie (gm. Trąbki Wielkie), Ełganowie (gm. Trąbki Wielkie), Gołębiewku (gm. Trąbki Wielkie), Gołębiewie Wielkim (gm. Trąbki Wielkie), Grabinach-Zameczku (gm. Suchy Dąb), Jankowie (gm. Kolbudy), Kleszczewku (gm. Pszczółki), Kleszczewie (gm. Trąbki Wielkie), Lisewcu (gm. Kolbudy), Łapinie (gm. Kolbudy), Ostrowite (gm. Pszczółki), Pawłowie (gm. Trąbki Wielkie), Pruszczu Gdańskim (gm. Pruszcz Gdański), Przywidzu (gm. loco), Rekcinie (gm. Pruszcz Gdański), Świńcu (gm. Pruszcz Gdański), Ulkowy (gm. Pszczółki), Warczu (gm. Trąbki Wielkie), Wojanowie (gm. Pruszcz Gdański), Zaskoczynie (gm. Trąbki Wielkie), park wiejski w Koźlinach (gm. Suchy Dąb), zieleń z zespołów zagrodowych w Błotniku (gm. Cedry Wielkie), Cedrach Małych (gm. Cedry Wielkie), Cedrach Wielkich (gm. loco), Długim Polu (gm. Cedry Wielkie), Kiezmarku (gm. Cedry Wielkie), Koszwałach (gm. Cedry Wielkie), Koźlinach (gm. Cedry Wielkie), Osicach (gm. Suchy Dąb), Steblewie (gm. Suchy Dąb), Suchym Dębem (gm. loco), Trutnowach (gm. Cedry Wielkie), aleje w Długim Polu (gm. Cedry Wielkie), Grabinach-Zameczku (gm. Suchy Dąb), Kiezmarku (gm. Cedry Wielkie), Koźlinach (gm. Suchy Dąb), mieście Pruszcz Gdański, Wróblewie (gm. Suchy Dąb), skwer w mieście Pruszcz Gdański, zespół zieleni przy kościele w Trutnowach – część z nich została włączona do gminnych ewidencji zabytków.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Bielkowie pochodzi z XVIII w., zachowała się aleja lipowa, która dawniej była aleją dojazdową do nieistniejącego już dworu, dzieli park na część wschodnią i zachodnią. Zachodnią część stanowi park o swobodnej kompozycji, wschodnia część parku, która składała się z fragmentów o regularnej kompozycji – obecnie przeznaczona jest na plac zabaw. Starodrzew na terenie parku jest w bardzo złej kondycji zdrowotnej, duża część starych drzew obumiera, niemal wszystkie zaatakowane są przez jemiołę. Park jest zaniedbany, poprzerastany samosiewami, układ kompozycyjny – z wyjątkiem alei lipowej - nieczytelny.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Średnim z XIX w. posiada nadal zachowaną kompozycję w stylu parku angielskiego składającą się z układu drożnego, punktu widokowego w jego północno-wschodniej części i szczytkowo zachowanym układem wodnym. Stan zachowania dobry.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Goszynie powstał na przełomie XIX i XX w., posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego, wzbogaconą o układ wodny (stawy). Obecnie zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Rusocinie składa się z dwóch odmiennych pod względem kompozycyjnym części, starsza w typie francuskim pochodzi z końca XVIII w. i obejmuje część reprezentacyjną z główną aleją, podjazdem, dworem i salonem zielonym od południa. Młodsza część założona w XIX w. o swobodnej kompozycji w typie parku angielskiego zajmuje południowo-wschodnią partię założenia. Część tą na przełomie XIX i XX w. rozszerzono na rozlewowy teren rzeki Kłodawy. Dopełnieniem kompozycji jest mała architektura (brama wjazdowa, schodów tarasowe). Obecnie park jest zaniedbany, brak użytkownika.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Sobowidzu założony przy dworze zbudowanym na terenach dawnego zamku w 2 połowie XIX w. w oparciu o swobodną kompozycję wykorzystującą naturalne ukształtowanie terenu. Park jest zaniedbany, ale jego kompozycja jest nadal czytelna.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Trąbkach Wielkich powstał w XIX w., z dawnej kompozycji zachowała się grupa drzew m.in. dębów na południe od dworu i przy folwarku, szpaler lipowy wzdłuż północnego odcinka muru, aleja lipowa przy granicy północnej, w pn.-wsch. części parku zachowały się pozostałości sadu. Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Żeliszawkach z 1 poł. XIX w. jest niewielkim założeniem o swobodnej kompozycji w typie parku angielskiego, złożony z drzew rodzimego i obcego pochodzenia tj. choiny kanadyjskie czy limba, najwartościowszym okazem jest jesion o obwodzie 300 cm. zachowane elementy kompozycji założenia parkowego: budynek dworu, historyczny starodrzew parkowy, mur ceglany okalający wzdłuż zachodniej i północnej granicy parku wraz ze słupkami bramy prowadzącej na teren folwarku, szpaler alejowy wzdłuż zachodniej granicy parku, wzniesienie dawnego grobowca rodzinnego właścicieli majątku wraz ze starodrzewem i część szpaleru alejowego do grobowca. Zatarciu uległ związek przestrzenny parku z wzniesieniem grobowym poprzez aleję, która została częściowo wycięta. Park w ogólnym stanie zachowania dobrym, uporządkowany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Żuławie przy ul. Lipowej 22 z XVIII-XIX w., posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego, zachowany układ kompozycyjny, dobry stan zachowania.

Relikty ogrodu przy budynku mieszkalnym przy ul. Wojska Polskiego 44 w Pruszczu Gdańskim z początku XX w., zachował się starodrzew i ogrodzenie ogrodu z 1920 r.

Zespół zieleni przy kościele p.w. Brata Alberta w Leszkowach, z k. XIX w. zachowany starodrzew, zadbane.

Zespół zieleni przy kościele p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego przy ul. Wojska Polskiego w Pruszczu Gdańskim z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Zespół zieleni przy kościele p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy przy ul. Chopina w Pruszczu Gdańskim z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Zieleń wzdłuż Kanału Raduni, zachowany starodrzew, należy dążyć do dokomponowania zielenią wysoką zgodnie z historycznymi gatunkami.

Zieleń przy strażnicy wałowej w Kiezmarku, ul. Wałowa 2, zachowany pojedynczy starodrzew, zadbane.

Zaniedbane parki i historyczne zespoły zieleni tj.: w Goszynie, Sobowidzu, Trąbkach Wielkich należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji na podstawie zatwierdzonych przez właściwego miejscowo konserwatora zabytków projektów rewaloryzacji zieleni. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy objąć stałą ochroną parki na terenie powiatu. Najpilniejszej interwencji wymaga park w Bielkowie, którego drzewostan jest w bardzo złej kondycji zdrowotnej, park należy poddać rewaloryzacji i pracom porządkowym, w tym zabiegom mającym na celu usunięcie jemoły występującej niemal na całym starodrzewie parkowym.

Zabytkowa zieleń komponowana w parkach, alejach, szpalerach czy też ogrodach włączonych do gminnych ewidencji zabytków (GEZ), w obecnym stanie prawnym jest pozbawiona nadzoru konserwatorskiego ze względu na to, że uzgodnieniu z konserwatorem zabytków podlegają tylko roboty budowlane prowadzone przy zabytkach włączonych do GEZ, usuwanie drzew i krzewów oraz prowadzenie prac pielęgnacyjnych lub nowych nasadzeń nie podlega uzgodnieniu z właściwym konserwatorem zabytków. Niemniej należy mieć na uwadze, że zieleń komponowana jako zabytek

powinna być przez właściciela lub posiadacza otoczona opieką jako dziedzictwo kulturowe warte zachowania dla przyszłych pokoleń.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Arciszewie (GEZ) założony w XIX w., posiada układ o swobodnej kompozycji. Uporządkowany.

Park w dawnym folwarku w Babim Dole (brak w GEZ), zachowany reliktoowo, zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Bąkowie przy ul. Wybickiego 9 (GEZ) powstał pod koniec XIX w., posiada układ o swobodnej kompozycji. Starodrzew w średnim stanie zdrowotnym, zatarty układ ścieżek, na terenie parku rosną samosiewy.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Będzieszynie (GEZ) powstał w XIX w., posiada układ o swobodnej kompozycji. Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Bielkówkę, ul. Gregorkiewicza 17 (GEZ) pochodzi z XIX w., posiada układ o swobodnej kompozycji. Zaniedbany, poprzerastany samosiewami. Wymaga rewaloryzacji.

Park z zespołu dworsko-folwarcznego w Buszkowach (GEZ) pochodzi z XIX w., posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego, wzbogaconą o układ wodny (połączone ze sobą stawy), park praktycznie nie istnieje, z wyjątkiem układu wodnego i reliktoów starodrzewu w postaci nasadzeń granicznych od strony północnej, w południowej części parku brak zieleni wysokiej. Wymagane jest opracowanie dokumentacji mającej na celu odtworzenie parku.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Czapielsku (GEZ) pochodzi z XIX w., zachowane jedynie relikty parku, wymaga uczynienia w terenie.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Czerniecu (GEZ) pochodzi z XIX w., park naturalistyczny o swobodnej kompozycji, przechodzący w park o charakterze leśnym, wzbogacony o układ wodny (staw), zachowany starodrzew, zaniedbany – na terenie parku liczne samosiewy.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Domachowie (GEZ) powstał w XIX w., zachowany częściowo układ kompozycyjny, zachowany starodrzew, północna i południowa aleja lipowa prowadząca do zespołu dworsko-parkowego. W parku zlokalizowane jest współczesne ujęcie wody. Park w dobrym stanie.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Ełganowie (GEZ) powstał na przełomie XIX i XX w., o swobodnej kompozycji wzbogacony o układ wodny (staw), zachowany układ kompozycyjny, zachowany starodrzew, zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewku (GEZ) powstał w XVIII w., zachowane elementy dawnego układu i elementy struktury parku, zachowana aleja kasztanowców wzdłuż południowej granicy parku, zachowane elementy szpaleru grabowego wzdłuż północnej granicy parku, zachowana część zadrzewienia w części północno-zachodniej, usunięto starodrzew w części zachodniej. Wymaga uzupełnienia o usuniętą zielenią wysoką.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Wielkim (GEZ) powstał na przełomie XIX i XX w., zachowane elementy układu kompozycji parkowej w otoczeniu dworu w postaci alei i szpalerów drzew, zachowana kasztanowa aleja obwodowa i dojazdowa od zachodu, zachowana wschodnia aleja lipowa wjazdowa, zachowane szpalery lipowe (jeden we fragmentach) przed dworem, zachowany starodrzew, wymagane uzupełnienie wschodniego szpaleru lip, park poprzerastany samosiewami.

Park z zespołu zamkowego w Grabinach-Zameczku (GEZ) powstał w poł. XIX w. posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego, wzbogaconą o układ wodny (Kanał Młyński przepływający przez park oraz Motława jako granica założenia). Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dawnego gimnazjum w Jankowie przy ul. Conradiego (GEZ), powstał w 1801 r., zachowane relikty starodrzewu, wymaga uczytelnienia w terenie.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Kaczkach (GEZ), powstał 2 poł. XIX w., o swobodnej kompozycji, zachowane elementy układu parku: ogród ozdobny, sad, dąbrowa, szpaler wzdłuż wschodniej granicy parku, zachowany starodrzew (lipy, graby i dęby), zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Kleszczewku, ul. Parkowa 1-2 (GEZ), powstał na przełomie XVIII i XIX wieku, układ przestrzenny częściowo zatarty, na obszarze parku po 1940 r. powstały trzy gospodarstwa rolne, zachowany nieliczny starodrzew, południowa część parku urządzona jako park wiejski, uporządkowana.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Kleszczewie (GEZ), powstał w k. XVII w., przekomponowany w XIX w., zachowane elementy układu kompozycyjnego: wnętrza parkowe i komponowane skupiska drzew (obsadzone alejowo drogi dojazdowe, altany lipowe i klonowa, krąg dębowo-grabowy, górka widokowa, zagłębienia po oczkach wodnych), zachowany starodrzew (lipy, dęby, graby), układ zniekształcony przez elementy współczesne: boisko. Zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-folwarcznego w Lisewcu (GEZ) pochodzi z XIX w., posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego. Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Łapinie, ul. Wołodyjowskiego (GEZ) pochodzi z XIX w., posiada układ oparty o swobodną kompozycję, stan zachowania średni, wymaga uczytelnienia i rewaloryzacji.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Ostrowitem (GEZ) z 1 ćw. XX w., układ kompozycyjny zachował się szczątkowo: staw, relikty starodrzewu nad stawem i wokół nieistniejącego w chwili obecnej dworu, na terenie parku usytuowane są nowe budynki mieszkalne. Park wymaga uczytelnienia i rewaloryzacji.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Pawłowie pochodzi z XIX w., o swobodnej kompozycji, zachowane elementy układu kompozycyjnego (szpalery, zachodnia aleja dojazdowa), zachowany starodrzew, poprzerastany samosiewami, wymaga uczytelnienia.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Pruszczu Gdańskim, ul. Sikorskiego – Kochanowo (brak w GEZ), pochodzi z 2 poł. XIX w., posiada układ oparty o swobodną kompozycję, czytelny układ kompozycyjny, (aleje, szpalery, altany), zachowany starodrzew w dobrej kondycji zdrowotnej, na terenie parku znajduje się zabudowa z l. 50-tych XX w do likwidacji.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Pruszczu Gdańskim, ul. Obrońców Westerplatte (brak w GEZ) – Pruszczańskie Pole, pochodzi z 2 poł. XIX w., posiada układ oparty o swobodną kompozycję, zachowany starodrzew (lipy, dęby, klony, kasztanowce), zachowany częściowo układ kompozycyjny (alej lipowa od strony północnej), uporządkowany, w parku rosną samosiewy znacznych rozmiarów, których nie należy usuwać, ale wykorzystać przy jego rewaloryzacji.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Przywidzu, ul. Gdańska 26 (GEZ) powstał pod koniec XIX w, w typie parku angielskiego o swobodnej kompozycji z dobrze zachowanym układem kompozycyjnym. Zadbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Rekcinie (GEZ) powstał w XIX w., w typie parku angielskiego o swobodnej kompozycji. Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Rościszewie powstał w XIX w., w typie parku angielskiego o swobodnej kompozycji. Zachowany układ kompozycyjny. Zachowany starodrzew. Układ zniekształcony przez boisko i remizę strażacką. Zadbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Świńcu (GEZ) pochodzi z XIX w., w typie parku angielskiego o swobodnej kompozycji. Obecnie zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Ulkowach (GEZ) powstał w XIX w., układ kompozycyjny parku zachowany częściowo, zachowana aleja w kierunku dawnego grobowca rodzinnego związanego z majątkiem, zachowany starodrzew, staw w części północno-wschodniej parku został zasypyany, w miejscu drugiego stawu w południowej części parku – zbiornik przeciwpożarowy, nowe elementy to nawierzchnie, urządzenia sportowe i zabaw dla dzieci, elementy małej architektury. Aleja prowadząca z parku na wzgórze, w kierunku dawnego grobowca rodzinnego przekształcona w ścieżkę modlitewną „Wzgórze nadziei” poprzez wprowadzenie elementów małej architektury (krzyże stacji drogi krzyżowej, głązy i kapliczki).

Park z zespołu dworsko-parkowego w Warczu (GEZ) powstał na przełomie XIX i XX w., o swobodnej kompozycji, częściowo zachowany układ kompozycyjny, zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Wojanowie (GEZ) powstał w XIX w. – pocz. XX w., posiada swobodną kompozycję w typie parku angielskiego, wzbogaconą o układ wodny. Obecnie jest zaniedbany.

Park z zespołu dworsko-parkowego w Zaskoczynie (GEZ) powstał w XIX w., o swobodnej kompozycji, zachowany częściowo układ kompozycyjny (aleja dojazdowa), częściowo zachowany starodrzew,

Park wiejski w Koźlinach w centrum wsi (GEZ) z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Błotniku 43 z przełomu XIX i XX w., zachowany starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Błotniku 55 z 2 poł. XIX w., zachowany starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Cedrach Małych, ul. Żuławska 33, z przełomu XIX/XX w., zachowany pojedynczy starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Cedrach Małych, ul. Żuławska 41, z pocz. XX w., zachowany pojedynczy starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Cedrach Małych, ul. Żuławska 43, z pocz. XX w., zachowany pojedynczy starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Cedrach Wielkich, ul. Osadników Wojskowych 55, z przełomu XIX i XX w., zachowany pojedynczy starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Cedrach Wielkich, ul. Płazyńskiego 7/9 (GEZ), z przełomu XIX i XX w., dobrze zachowany starodrzew, zaniedbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Długim Polu 111 (GEZ), z k. XIX w., zachowany pojedynczy starodrzew.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Kiezmarku, ul. Spacerowa 3 (GEZ), z pocz. XX w., relikty starodrzewu.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Kiezmarku, ul. Wiślana 27 (GEZ), z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Kiezmarku Serowie (GEZ), zachowany starodrzew, zaniedbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Koszwałach, ul. Gdańska 21 (GEZ), zachowany pojedynczy starodrzew.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Koszwałach, ul. Gdańska 21 (GEZ), zachowany pojedynczy starodrzew.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Koźlinach nr 6/8 (GEZ), z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbany.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Osicach 21 (GEZ), z k. XIX w., korony lip rosnących przed domem zostały mocno zredukowane.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Steblewie 23 (GEZ), z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Steblewie 15/17, z k. XIX w., zachowana fragmentarycznie, obsadzenia graniczne, w dobrym stanie zdrowotnym.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Suchym Dębnie przy ul. Gdańskiej 30 (GEZ), z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Suchym Dębnie przy ul. Gdańskiej 36 (GEZ), drzewa przed domem w złym stanie zdrowotnym.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Suchym Dębnie przy ul. Polnej 5 (GEZ), drzewa w dobrym stanie zdrowotnym.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Suchym Dębnie przy ul. Polnej 7 (GEZ), drzewa w dobrym stanie zdrowotnym.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Suchym Dębnie przy ul. Polnej 9 (GEZ), drzewa w dobrym stanie zdrowotnym.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Trutnowach, ul. Podcieniowa 13, zachowany pojedynczy starodrzew.

Zieleń z zespołu zagrodowego w Trutnowach, al. Lip 40, z k. XIX w., zachowany starodrzew, zadbane.

Aleja przydrożna w Długim Polu (GEZ), z k. XIX w., w południowej części wsi, aleja dębowa uzupełniona jesionami i kasztanowcami, drzewa w dobrym stanie zdrowotnym, aleja wymaga uzupełnienia i kontynuacji w części północnej.

Historyczne obsadzenia szpalerowe w Grabinach-Zameczku (GEZ) szpaler złożony z wierzb, drzew w dobrej kondycji zdrowotnej.

Aleja przydrożna w Kiezmorku (GEZ), z pocz. XX w., aleja dębowa, zachowana fragmentarycznie, wymaga uzupełnienia.

Aleja przydrożna w Koźlinach (usytuowana w pobliżu domu nr 6/8), z pocz. XX w., złożona z jesionów i lip, dobry stan zdrowotny drzew.

Fragment alei lipowej w Osicach (GEZ), drzewa w dobrej kondycji zdrowotnej.

Aleja dębowa w południowej części ul. Obrońców Westerplatte w Pruszczu Gdańskim (brak w GEZ), l. 20-te XX w., dobry stan zdrowotny drzew.

Szpaler lipowy we Wróblewie, z pocz. XX w., w dobrej kondycji zdrowotnej.

Skwer pomiędzy kanałem Raduni ul. Grunwaldzką i Chopina w Pruszczu Gdańskim (brak w GEZ) z k. XIX w., zachowany układ kompozycyjny, dobry stan zdrowotny drzew.

Zespół zieleni przy kościele p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła i plebanii w Trutnowach (GEZ), zachowany starodrzew, zadbane.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome w powiecie gdańskim wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego to wyposażenie kościołów w Czapielsku, Giemlicach, Grabinach Zameczku, Kiezmorku, Kłodawie, Koźlinach, Krzywym Kole, Lubiewie, Łęgowie, Mierzeszynie, Osicach, Pręgowie, Pruszczu Gdańskim, Różnach, Sobowidzu, Trąbkach Wielkich, Trutnowach, Wróblewie, Żułwaie i Zaskoczynie. Składają się na nie: ołtarze główne i boczne, meble, rzeźby, obrazy, świeczniki, tabernakula,

feretrony, zabytki sztuki złotniczej i inne. Na terenie Domu Pomocy Społecznej „Leśna” w Zaskoczynie znajduje się rzeźba „Macierzyństwo” z 1942 r. autorstwa Josefa Thoraka wpisana do rejestru zabytków.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Obszar powiatu gdańskiego obfituje w zabytki archeologiczne, szczególnie w zabytki o randze ponadregionalnej, takie jak: grodziska w Kłodawie, Otominie, Pręgowie i Przywidzu, cmentarzyska kurhanowe w Żuławce, Marszewskiej Górze, Olszance i Przywidzu. Ponadto na obszarze powiatu występują cmentarzyska płaskie (Czapielsk, Gołębiewo, Mierzyszyn, Piekło Dolne, Pręgowo, Pruszcz Gdański, Rościszewo, Straszyn, Sucha Huta, Warcz, Żukczyn) oraz osady otwarte (Bąkowo, Ciepłowo, Grabiny Zameczek, Jankowo, Juszkowo, Kleszczewo, Klępiny, Klonowo Dolne, Lublewo, Łęgowo, Marszewska Góra, Otomin, Pruszcz Gdański, Różyny, Sobowidz, Straszyn, Trąbki Małe, Trąbki Wielkie, Trzepowo, Ulkowy, Żukczyn).

Stanowiska te obrazują bogaty rozwój kulturowy na terenie powiatu w okresach pradziejowych. Wskazują przede wszystkim, że region ten był bardzo atrakcyjny dla plemion zamieszkujących Pomorze, zwłaszcza w okresie epoki brązu i epoki żelaza i w okresie wczesnego średniowiecza ze względu na sprzyjające warunki fizjograficzne. Wraz z ustępowaniem lodowca u schyłku epoki paleolitycznej na terenach centralnej i zachodniej części powiatu pojawili się łowcy fok, którzy nie zakładając stałych osad pozostawili po sobie drobne ślady w postaci grocików do strzał czy rogowych narzędzi. Później w epoce neolitu pojawiać zaczęli się ludzie, którzy prowadzili osiadły tryb życia i pozostawili po sobie dużo śladów w postaci ceramiki, narzędzi, ozdób czy też pochówków.

W archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (PWKZ w Gdańsku) jest 1874 kart ewidencji stanowisk archeologicznych¹⁰⁷. Wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest obecnie w przygotowaniu¹⁰⁸.

W gminie Kolbudy występuje 12 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.

Grodzisko w Otominie, wczesnośredniowieczne, położone na zalesionym, najdalej wysuniętym miejscu na półwyspie jeziora Otomińskiego, otoczone wałami od strony lądu i jeziora. W 1958 r. prowadzone były tu badania powierzchniowe pod kierownictwem Leona Łuki, podczas których znaleziono luźno zalegającą ceramikę, przęślik i kości zwierzęce. W 1963 r. prowadzono badania archeologiczne pod kierownictwem dr Zofii Hołowińskiej. W 1968 r. znalezisko luźne podarowane zostało do Muzeum Archeologicznego. W 1992 r. podczas powierzchniowych badań archeologicznych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski stanowisko zweryfikowano pozytywnie lokalizację grodziska, nie pozyskano jednak materiału zabytkowego¹⁰⁹.

Grodzisko w Pręgowie (Babi Dół), wczesnośredniowieczne, położone 2 km na zachód od wsi Pręgowo, na terenie leśnym, na wzniesieniu otoczonym podmokłymi dolinami, zachował się jego pierwotny, owalny układ, z wałem ziemnym od południowego wschodu. Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w 1958 r. pod kierownictwem Leona Łuki znaleziono ceramikę, polepę i kości zwierzęce. Do tej pory grodzisko nie zostało przebadane¹¹⁰.

¹⁰⁷ Dane na podstawie kwerendy dokumentacji zgromadzonej w archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (dane zebrane w 2019 r.);

¹⁰⁸ Stan na dzień 3.12.2019 r.;

¹⁰⁹ O. Felczak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 12-42, stan. 1/110, 1992 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹⁰ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/2/63/3748/62 z dnia 3.09.1962 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

Cmentarzysko płaskie w Pręgowie, datowane na wczesną epokę żelaza – okres Hallstadt D i wczesny i środkowy okres lateński. W latach 1874-1915 miały tu miejsce odkrycia przypadkowe grobów skrzynkowych. W 1907 r. badacze niemieccy z Westpreussisches Provinzialmuseum w Gdańsku przebadali pewną ilość grobów skrzynkowych zawierających m.in. popielnice twarzowe i ozdoby z brązu, bursztynu i szkła. W 1958 i 1960 r. prowadzone były badania powierzchniowe, natomiast w 1960 r. pod kierownictwem Leona Łuki i a w 1966 pod kierownictwem E. Kamrowskiej – badania ratownicze, podczas których odkryto i zbadano kilkanaście grobów skrzynkowych zawierających liczną ceramikę i ozdoby.

Osada otwarta w Bąkowie datowana na młodszą epokę kamienna, wczesną epokę żelaza, późny okres lateński, zajmuje rozległy teren na południowy wschód od wsi – obecnie na obszarze Ujęcia Wody Straszyn. Znajduje się tu cmentarzysko płaskie wczesnośredniowieczne, odkryte w 1909 r. (groby szkieletowe z wyposażeniem). W 1972 r. Henryk Kleinzeller odnalazł tu znaczną ilość ceramiki oraz zdobiony przęślik kamienny, co wskazywało na istnienie tu osady. W 1973 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego potwierdzono lokalizację osady. W 1985 r. podczas kolejnych badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego odnaleziono znaczne ilości ceramiki oraz liczne ślady palenisk¹¹¹.

Osada otwarta w Otominie z okresu wpływów rzymskich, położna jest na północ od jeziora Otomińskiego, na dwóch sąsiadujących ze sobą niewielkich wzniesieniach, porośniętych lasem, od południa i wschodu otoczona terenami podmokłymi. Odkryta została w marcu 1974 r. przez Henryka Klenzellera, potwierdzona podczas badań powierzchniowych w maju 1974 prowadzonych przez Janusza Podgórskiego. Znalaziono tu liczne ułamki ceramiki datowane na neolit (?), wczesną epokę żelaza oraz wczesne średniowiecze. W 1981 r. podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski odnaleziono 2 fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza i 6 fragmentów ceramiki ze średniowiecza.¹¹²

Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych w Czapielsku z wczesnej epoki żelaza (VII-II w. p.n.e.), położone jest na południe od jeziora Łapińskiego, na wydłużonym, niewielkim wzniesieniu, na zabudowanym terenie. Pod koniec II wojny światowej w 1945 r. podczas kopania okopów odkryto tu grób skrzynkowy zawierający jedną popielnicę. W 1971 r. przeprowadzono badania weryfikacyjne, podczas których potwierdzono lokalizację stanowiska¹¹³. W 2016 r. podczas badań powierzchniowych nie można było zweryfikować stanowiska, ze względu na zabudowę i ogrodzenie terenu¹¹⁴.

Osada otwarta w Lublewie datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) i okres wczesnośredniowieczny (X-XIII w.). Jeszcze w latach 60-tych XX w. położona na polu ornym, od końca lat 70-tych XX w. teren stanowiska został zabudowany. W 1973 r. Henryk Klenzeller zebrał liczne ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej, a w 1975 r. Janusz Podgórski podczas badań powierzchniowych - dalsze ułamki ceramiki wczesnośredniowieczne i halsztackie¹¹⁵. Podczas badań powierzchniowych w 2016 r. nie stwierdzono występowania zabytków ruchomych na powierzchni stanowiska¹¹⁶.

Osada otwarta w Jankowie Gdańskim z wczesnego średniowiecza, położona jest po południowo-zachodniej stronie obwodnicy Trójmiasta, wśród pól uprawnych. Stanowisko zostało odkryte w 1973 r. przez Henryka Klenzellera. Ponowne powierzchniowe badania archeologiczne

¹¹¹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 1/115, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹² O. Felczak, Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 12-42, stan. 7/114, AZP 12-42, stan. 9/116, 10/117, 1992 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹³ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.VI/5321/89/78 z dnia 19.10.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹⁴ M. Stromski, Karta ewidencyjna zabytku archeologicznego, AZP 13-42, stan. 1/7, 2016 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹⁵ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków stanowiska archeologicznego w Lublewie decyzja Nr Kl.VI/5321/90/78 z dnia 21.10.1978 r.;

¹¹⁶ M. Stromski, Karta ewidencyjna stanowiska archeologicznego, AZP 13-42, stan. 2/3, 2016 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

przeprowadzone w 1985 r. przez J. Podgórskiego ujawniły ślady osady pradziejowej. Zebrany na powierzchni materiał to fragmenty naczyń, polepy i kości. Wyróżniono też ślady palenisk. Na podstawie zebranego materiału osada wydatowana została na okres wczesnośredniowieczny (XI-XII w n.e.)¹¹⁷.

Osada w Jankowie Gdańskim, położona jest po południowo-zachodniej stronie obwodnicy Trójmiasta, większość powierzchni stanowiska zajęta jest przez budownictwo mieszkalne. Stanowisko zostało odkryte w 1972 r. przez Henryka Kleinzellera, znaleziono wówczas 30 ułamków ceramiki kultury wschodniopomorskiej (?). Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w 1985 r. przez Janusza Podgórskiego natrafiono na plamy spalenizny (pozostałości jam) oraz kamieni z palenisk, przypisanych osadnictwu z wczesnej epoki żelaza, na powierzchni stanowiska znaleziono fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne. Odkryte zabytki wydatowane zostały na okres epoki kamienia (III tys. p.n.e.), wczesną epokę żelaza (VI w. p.n.e.) i okres średniowiecza¹¹⁸.

Zespół stanowisk archeologicznych w Bąkowie położony jest na północ od jeziora Straszynskiego, stanowiska położone są wśród pól uprawnych, południowo-wschodnia część zespołu zajęta jest przez Ujęcie Wody Straszyn. Obszar ten był kilkakrotnie objęty powierzchniowymi badaniami archeologicznymi. Prace archeologiczne prowadzone w 1990 r. ujawniły kilka skupisk osadniczych na tym obszarze. Wydzielono wówczas m.in. ślady osady z epoki kamienia (III tys. p.n.e.), rozległą osadę z wczesnej epoki żelaza (V-IV w. p.n.e.), rozległe ślady osady średniowiecznej (XIV w.). Na powierzchni odkryto liczne fragmenty naczyń, drobne narzędzia krzemienne i kamienie pochodzące z palenisk. Pierwsze z nich stanowisko nr 1/115 - osady z wczesnej epoki żelaza, wczesnego średniowiecza i późnego średniowiecza. Na stanowisku tym znajduje się cmentarzysko płaskie wczesnośredniowieczne, odkryte w 1909 r. (groby szkieletowe z wyposażeniem), jego lokalizacja potwierdzona została przez J. Podgórskiego w 1973 r. Osada odkryta została przez Henryka Kleinzellera w 1972 r. Na stanowisku stwierdzono liczne pozostałości palenisk¹¹⁹. Stanowisko nr 2/116 - osada z wczesnego i późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono tu znaczne ilości ceramiki z wczesnego i późnego średniowiecza¹²⁰. Stanowisko nr 3/63 odkryte zostało w 1972 r. przez Henryka Kleinzellera, który odnalazł tu ceramikę średniowieczną. Podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono fragmenty ceramiki z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego¹²¹. Stanowisko nr 18/69 - osada otwarta z późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość materiału ceramicznego z późnego średniowiecza. Jest pozostałością późnośredniowiecznej wsi Bąkowo¹²². Stanowisko nr 19/75 - ślad osadnictwa z późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość materiału ceramicznego z późnego średniowiecza¹²³. Stanowisko nr 20/81 - osada (?) z wczesnej epoki żelaza, ślady osadnictwa z wczesnego i późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość ceramiki, fragmenty polepy z wczesnej epoki żelaza oraz ceramikę wczesno- i

¹¹⁷ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 2/51, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹⁸ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 1/59, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹¹⁹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 1/115, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁰ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 2/116, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²¹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 3/63, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²² J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 18/69, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²³ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 19/75, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

późnośredniowieczną¹²⁴. Stanowisko nr 21/74 - ślady osadnicze z wczesnej epoki żelaza, wczesnego i późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość materiału ceramicznego z wczesnej epoki żelaza, wczesnego i późnego średniowiecza¹²⁵. Stanowisko nr 32/82 - osada otwarta z wczesnej epoki żelaza, punkt osadniczy z późnego średniowiecza, podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość materiału ceramicznego z wczesnej epoki żelaza, pozostałości palenisk oraz niewielką ilość ceramiki późnośredniowiecznej¹²⁶. Stanowisko nr 33/50 - ślad osadniczy z wczesnej epoki żelaza, punkt osadniczy z późnego średniowiecza, podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono materiał ceramiczny z wczesnej epoki żelaza i z późnego średniowiecza¹²⁷. Stanowisko nr 36/100 - punkt osadniczy z wczesnej epoki żelaza, wczesnego i późnego średniowiecza - podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. odnaleziono znaczną ilość ceramiki i kamienie z palenisk¹²⁸. Stanowisko nr 40/191 - cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (Ha D) odkryte zostało w 1882 r., kiedy to znaleziono fragment popielnicy twarzowej, ozdoby bursztynowe, szklane i brązowe. Podczas badań powierzchniowych w 1985 r. nie zostało zweryfikowane¹²⁹.

Osady w Bąkowie z wczesnej epoki żelaza, zlokalizowane są na północ od centrum Bąkowa, po zachodniej stronie drogi wojewódzkiej nr 221, na nieużytkowanym terenie. W czasie przeprowadzonych archeologicznych badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1985 r. w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski zarejestrowano ślady osadnictwa pradziejowego. Odkryto fragmenty naczyń pochodzących z różnych okresów chronologicznych – wczesnej epoki żelaza (V-IV w. p.n.e.), okresu wpływów rzymskich (II w. n.e.), późnego średniowiecza (XV w.) i okresu nowożytnego¹³⁰.

Stanowisko archeologiczne w Lublewie (stan. 10), położone jest po południowo-wschodniej stronie drogi wojewódzkiej nr 221, na nieużytkowanym terenie – częściowo zalesionym. Zostało odkryte w czasie archeologicznych badań powierzchniowych przez Janusza Podgórskiego w 1975 r., podczas których odnaleziono fragmenty ceramiki¹³¹. Materiały zabytkowe uzyskane w czasie tych prac wykazały, że jest to osada z wczesnej epoki żelaza (V w. p.n.e.) i z okresu późnego średniowiecza (XIV-XV w.)¹³². W 1985 r. podczas powierzchniowych badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski potwierdzono lokalizację stanowiska, odnaleziono kilka fragmentów ceramiki datowanej na wczesną epokę żelaza i późne średniowiecze¹³³.

W Pruszczu Gdańskim występuje 9 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Osada w Pruszczu Gdańskim z okresu wpływów rzymskich, położona u zbiegu ul. Łukasiewicza i Nowowiejskiego, w niewielki oddaleniu w kierunku południowym od rzeki Raduni. W 1970 r. pod kierownictwem Mieczysława Pietrzaka prowadzone były powierzchniowe i ratownicze badania

¹²⁴ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 20/81, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁵ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 21/74, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁶ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 32/82, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁷ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 33/50, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁸ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 36/100, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹²⁹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 40/191, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³⁰ J. Podgórski, Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 14/45, stan. nr 16/58, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³¹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 10/80, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków stanowiska archeologicznego w Lublewie Nr 53500/5/90 z dnia 28.12.1990 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³³ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. Nr 10/80, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

archeologiczne, w wyniku których odnaleziono jamy i palenisko oraz fragmenty ceramiki, kości zwierzęce, gładzik kamienny. W 1987 r. Janusz Podgórski prowadził badania powierzchniowe, które nie przyniosły nowych odkryć ze względu utrudnienia związane z niedostępnością terenu oraz zabudowa na części stanowiska¹³⁴.

Osada w Pruszczu Gdańskim, z okresu wpływów rzymskich, położona w zakolu rzeki Raduni, obecnie na zabudowanym terenie. W 1970 r. pod kierownictwem Mieczysława Pietrzaka i Janusza Podgórskiego prowadzone były powierzchniowe i ratownicze badania archeologiczne, w wyniku których odnaleziono fragmenty ceramiki, polepy, kości zwierzęce, łuski ryb. Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w 1971 r. pod kierownictwem Mieczysława Pietrzaka i Janusza Podgórskiego odnaleziono ceramikę, kości zwierzęce, bryłkę brązu. W 1974 r. Leon Łuka i Janusz Podgórski prowadzili badania powierzchniowe i znaleźli ułamki ceramiki. Podczas badań w 1987 r. oprowadzonych przez Janusza Podgórskiego nie odnaleziono materiału zabytkowego¹³⁵.

Cmentarzysko płaskie w Pruszczu Gdańskim z późnego okresu lateńskiego i okres wpływów rzymskich (I w. p.n.e. – III w. n.e.), położone jest pomiędzy droga krajową nr 91 a torami kolejowymi, na południe od ul. Sikorskiego, na terenach zrehabilitowanego wysypiska śmieci i żwirowni. Stanowisko odkryte zostało w 1967 r. W latach 1967-1975 przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne. Odnaleziono tu zabytki z neolitu, wczesnej epoki żelaza, cmentarzysko płaskie z I w. p.n.e. – IV w. n.e. (około 550 grobów) oraz cmentarzysko płaskie wczesnośredniowieczne (około 20 grobów ciałopalnych i szkieletowych). W czasie przystępowania do prac archeologicznych w 1967 r. zniszczonych było już około 200-300 grobów. W 1967 r. odnaleziono 216 grobów (w tym 183 ciałopalnych: popielnicowych i jamowych) oraz 33 szkieletowe. Wewnątrz grobów znaleziono zapinki brązowe i żelazne, klamry, sprzączki do pasa, bransolety brązowe, naszyjniki brązowe, kolie z paciorków bursztynowych i szklanych, szpile i igły z brązu, kilka kompletnych zespołów wyposażenia wojowników (umba, groty, toki, okucia tarczy, okucia pochwy mieczy, miecze i inne), żelazną siekierkę oraz jeden wisiołek beczułkowy ze złota. Materiał ceramiczny reprezentowany był przez duże naczynia czernione o facetowanych brzegach, zdobione niekiedy meandrem lub nakładanymi guzami, kubki oraz niewielki naczynia bez uch o brzegach facetowanych. Ponadto na cmentarzysku odkryto dwa zespoły z wczesnej epoki brązu (2 szpile brązowe i 4 naczynia gliniane) i 1 grób szkieletowy (2 naczynia gliniane i naszyjnik). W 1969 roku odkryto 100 obiektów, wśród nich 60 grobów ciałopalnych (popielnicowych i jamowych) i 31 szkieletowych. Wiele z grobów zostało obrabowanych już w starożytności – brak zabytków lub wyposażenie zachowane niekompletnie. W 1970 r. odkryto 41 obiektów, wśród nich 34 groby szkieletowe (w tym jeden z neolitu), 1 grób jamowy i 6 jam o nieokreślonej funkcji. W grobie neolitycznym znaleziono toporek kamienny, wiór krzemienisty, paciorek bursztynowy i 2 kawałki surowca krzemienistego. Pozostałe groby nosiły ślady rabunku. Co ciekawe po raz pierwszy na cmentarzysku w Pruszczu Gdańskim w grobie znaleziono srebrny denar Trajana. W 1971 r. odkryto 22 groby jamowe, 15 grobów popielnicowych, 19 grobów szkieletowych oraz 4 jamy o nieokreślonej funkcji. Groby popielnicowe zawierały przeważnie wyposażenie wojownika, nowością był jeden z grobów, który w jednej popielnicy zawierał dwa umba. Część grobów nosiła ślady rabunku. W 1972 r. odkryto 40 grobów jamowych, 17 grobów popielnicowych i 13 grobów szkieletowych. Do ciekawszych zabytków pozyskanych z grobów szkieletowych należy brązowe okucie zamku szkatułki i 2 klucze z brązu. W 1973 r. odkryto 18 obiektów, w tym 3 jamy o nieokreślonej funkcji, 7 grobów jamowych, 8 grobów szkieletowych. W 1975 r. odkryto 30 obiektów (w tym m.in. 15 grobów szkieletowych, 1 grób jamowy ciałopalny, 3

¹³⁴ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 9/19, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³⁵ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 52/16, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

jamy o nieokreślonym charakterze). Groby szkieletowe w większości były obrabowane. Zabytki pozyskane podczas badań pozwoliły datować cmentarzysko od późnego okresu lateńskiego, poprzez okres wpływów rzymskich po wczesne średniowiecze (X-XI w.)¹³⁶.

Osada produkcyjna w Pruszczu Gdańskim z okresu wpływów rzymskich, położona jest nad rzeką Radunią na terenie osiedla domów jednorodzinnych w rejonie ulic. Nad Radunią i Wybickiego. Stanowisko odkryto przypadkowo w 1959 r. W latach 1961-1963 przeprowadzono badania ratownicze pod kierownictwem Mirosława Pietrzaka i B. Wiącek, w wyniku których odkryto dwa piece kamienne do wypalania wapna z początku okresu wpływów rzymskich oraz ceramikę, polepę, kości zwierzęce, zwęglone ziarna zbóż. W 1987 r. podczas badań powierzchniowych nie znaleziono żadnych materiałów - teren był już zajęty przez budownictwo mieszkalne¹³⁷.

Cmentarzysko płaskie w Pruszczu Gdańskim z wczesnego średniowiecza, położone na niewielkim wzniesieniu przy rzece Raduni, między rzeką a torami kolejowymi, w południowej części stanowiska zabudowa przemysłowa i usługowa. Badania archeologiczne w 1970 r. ujawniły materiał ceramiczny oraz przepalone kości. W 1971 r. badania powierzchniowe prowadzili E. Kuszewska i J. Podgórski, znaleziono wówczas ułamki wczesnośredniowiecznej ceramiki. W l. 1983-1984 prowadzone były badania archeologiczne, które ujawniły istnienie osady z wczesnej epoki żelaza. W 1987 r. badania powierzchniowe ujawniły fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza¹³⁸.

Cmentarzysko płaskie w Pruszczu Gdańskim z epoki żelaza (z kręgu kultury oksywskiej i wielbarskiej) – datowane na okres późnolateński i wpływów rzymskich, położone pomiędzy ul. Mickiewicza a terenem szkoły podstawowej nr 3 im. Jana Matejki w Pruszczu Gdańskim. Cmentarzysko to odkryte zostało przypadkowo w 1939 r., w tym samym roku zostało częściowo przebadane, badania kontynuowano w czasie II wojny światowej. Odkryto tu około 250 grobów ciałopalnych i szkieletowych z okresu przedrzymskiego późnego i wpływów rzymskich, jednakże dokumentacja badań i materiał zabytkowy zaginęły w czasie II wojny światowej. W 1968 r. przeprowadzone zostały badania ratownicze, podczas których zabezpieczono 2 groby szkieletowe i 1 jamowy, który zawierał zapinkę brązową. W 1983 r. podczas badań wykopaliskowych w części stanowiska nie ujawniono obiektów zabytkowych, a tylko luźny materiał ceramiczny z pierwszych wieków naszej ery. Podczas badań archeologicznych prowadzonych w latach 1984-1985 odkryto ponad 300 grobów. W 1984 r. odkryto 106 obiektów zabytkowych, wśród nich było 29 grobów jamowych, 22 groby popielnicowe, 28 grobów szkieletowych, 4 obiekty nieokreślone oraz ślady po 23 grobach ciałopalnych odkrytych w 1939 r. przez badaczy niemieckich. W 1985 r. odkryto i wyeksplorowano 204 obiekty, w tym 188 grobów. W części południowej znajdowały się obiekty halsztackie – 15 grobów, z których kilka posiadało obwarowania kamienne oraz 7 nieokreślonych obiektów (jamy?), zawierających ceramikę z okresu wczesnohalsztackiego. Wśród zabytków znalezionych w pochówkach ciałopalnych i szkieletowych na szczególną uwagę zasługują zapinki

¹³⁶ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 10/29, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk) oraz M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1967, Warszawa 1968, s. 142-143, M. Pietrzak, J. Podgórski, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1969, Warszawa 1970, s. 166-167, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1970, Warszawa 1971, s. 105-106, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1971, Warszawa 1972, s. 120, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1972, Warszawa 1973, s. 130, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1973, Warszawa 1974, s. 153, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, pow. Gdański w: Informator Archeologiczny, Badania 1975, Warszawa 1976, s. 147-148;

¹³⁷ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/620/67/70 z 8.01.1970 r. oraz J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 8/13, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹³⁸ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/4068/70 z 17.09.1970 r. oraz J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 12/20, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

żelazne i brązowe, klamry żelazne i brązowe do pasa, miecz żelazny, żelazne groty oszczepów, naszyjniki składające się z paciorków bursztynowych i szklanych, klamerki do spinania naszyjników, bransolety z brązu, sprzączki do pasa oraz naczynia gliniane i fragment importowanego naczynia szklanego. Na podstawie uzyskanego materiału zabytkowego, odkryta część cmentarzyska była użytkowana od końca II w. p.n.e. aż do przełomu II/III w. n.e. W 1990 r. badania prowadzili Małgorzata Tuszyńska i Mirosław Pietrzak przy współpracy Franciszka Roźnowskiego. W wyniku badań odkryto 91 obiektów, w tym 89 grobów: 77 ciałopalnych (39 jamowych i 38 popielnicowych), 12 szkieletowych oraz 2 jamy. Znaczna część grobów ciałopalnych była uszkodzona. Wszystkie groby popielnicowe pochodziły z młodszego okresu przedrzymskiego, wśród nich wyróżniono formy jajowate, jednoucha naczynia szerokootworowe oraz bezuche zaopatrzone, w nielicznych przypadkach, w górnej części w guzki lub krążki. Pozyskano kilkanaście grotów żelaznych, umba, miecze żelazne. Wśród grobów jamowych 36 reprezentowało kulturę oksywską. Wystąpiły w nich m.in. klamry brązowe żebrowane, klamry żelazne jednodzielne i dwuczęściowe, zawiasowe, nożyki żelazne sierpikowate, przęśliki gliniane. Schyłkową fazę użytkowania cmentarzyska – wczesna faza okresu wędrówek ludów – reprezentowały 2 groby szkieletowe, w których odnaleziono końcówkę pasa z brązu, sprzączki żelazne, zapinki brązowe¹³⁹. W 1997 r. badania prowadzili: Małgorzata Tuszyńska i Mirosław Pietrzak. Odkryto wówczas 15 obiektów, w tym 4 groby szkieletowe, 10 ciałopalnych (3 jamowe, 5 popielnicowych i 2 ciałopalne zniszczone) z I w. p.n.e. – II/III w. n.e. oraz jedną jamę osadniczą z wczesnej epoki żelaza. W pięciu grobach kultury oksywskiej znaleziono m.in. klamrę żelazną jednoczęściową, zapinkę żelazną, fragment szczypiec żelaznych, ułamki umba żelaznego oraz fragmenty popielnic glinianych. Groby jamowe okresu wpływów rzymskich wyposażone były m.in. w zapinki brązowe, wisiorki brązowe, bransolety brązowe, sprzączkę brązową, fragmenty naszyjników, paciorki szklane, przęśliki gliniane, złoty wisiorek i naczynko gliniane¹⁴⁰.

Osada otwarta w Pruszczu Gdańskim z wczesnej epoki żelaza, położona jest nad rzeką Radunią po zachodniej stronie drogi wojewódzkiej nr 226, po zachodniej stronie cmentarza żołnierzy armii radzieckiej. Stanowisko odkryte zostało w trakcie badań powierzchniowych w 1971 r. prowadzonych przez Janusza Podgórskiego. Zaobserwowano wówczas występowanie jam osadniczych z zawartością ceramiki z wczesnej epoki żelaza. W latach 1982-1983 w czasie badań ratowniczych pod kierownictwem Doroty Rudnickiej natrafiono na 13 obiektów zabytkowych, w tym palenisko, stanowiących pozostałość osady wielokulturowej datowanej na podstawie znalezionej ceramiki oraz kamiennej na młodszą epokę kamienia, okres halsztacki i okres wczesnośredniowieczny. W czasie prowadzonych w 1987 r. badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego zaobserwowano pozostałości jam i palenisk z okresu wczesnośredniowiecznego¹⁴¹.

Osada otwarta z wczesnej epoki żelaza w Pruszczu Gdańskim, usytuowana po wschodniej stronie drogi krajowej nr 91, za wałem przeciwpowodziowym, na wschód od rzeki Raduni, , obecnie teren stanowiska zajmuje zabudowa przemysłowa i usługowa. W 1974 r. na części stanowiska przeprowadzono badania archeologiczne, w ich wyniku odkryto i przebadano m.in. 53 jamy osadnicze i paleniska, piec do wypalania wapna, magazyn surowca bursztynowego, zabytki metalowe, materiał ceramiczny i kostny. W 1977 r. prowadzono badania sondażowe, które potwierdziły obecność

¹³⁹ M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, woj. gdańskie, Stanowisko 7, w : Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1990, Warszawa 1994, s. 49-50;

¹⁴⁰ M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Pruszcz Gdański, woj. gdańskie, Stanowisko 7, w : Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1997, Warszawa 2006, s. 152;

¹⁴¹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/6200/4136/71 z dnia 21.11.1971 r. oraz J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 13/23, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

obiektów archeologicznych w innej części stanowiska¹⁴². W 1984 r. nastąpiła weryfikacja stanowiska z powodu odkrycia jam podczas budowy gazociągu. Stanowisko zostało najprawdopodobniej całkowicie wyeksplorowane w wyniku badań wykopaliskowych i robót budowlanych¹⁴³.

Cmentarzysko płaskie w Pruszczu Gdańskim z okresu wpływów rzymskich, położone po zachodniej stronie drogi krajowej nr 91 – ul. Grunwaldzkie, u zbiegu ul. Grunwaldzkiej i Zastawnej, na obszarze zabudowanym. Cmentarzysko zostało odkryte przypadkowo. W 1929 r. i 1941 r. badacze ze Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte w Gdańsku przebadali stanowisko, ujawniając 2 groby szkieletowe, ceramikę, ozdoby z brązu, bursztynu, szkła, kości i żelaza. W 1987 r. badania powierzchniowe prowadził Janusz Podgórski¹⁴⁴.

W gminie Pruszcz Gdański występuje 14 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Osada produkcyjna w Juszkwie (Będzieszyn) z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, położona jest na płaskim wyniesieniu ciągnącym się wzdłuż południowego brzegu Raduni, naprzeciw Juszkowa, pomiędzy Radunią a linią kolejową Pruszcz Gdański - Kolbudy, na południe od wsi Juszkowo. Stanowisko odkryte zostało podczas prowadzenia badań powierzchniowych w maju 1963 r. Obszar stanowiska niszczone był przez wybieranie żwiru od 1972 r. przez Kombinat PGR w Rusocinie, a w 1974 r. obszar stanowiska o powierzchni około 9 ha został zasypany żwirem podczas budowy obwodnicy Trójmiasta¹⁴⁵.

Osada otwarta w Juszkwie z okresu wpływów rzymskich i okres wczesno- i późnośredniowieczny, należy do większego kompleksu osadniczego, którego centrum znajduje się w Pruszczu Gdańskim. Stanowisko odkryte zostało w 1968 r. W 1971 i w 1972 r. podczas badań powierzchniowych natrafiono na zabytkową ceramikę. W 1977 i 1978 r. Janusz Podgórski prowadził tu badania ratownicze. Na stanowisku odkryto ślady osadnictwa neolitycznego kultury pucharów lejkowatych, cmentarzysko płaskie kultury łużyckiej z okresu Hallstadt C, osadę otwartą kultury wielbarskiej ze starszego okresu wpływów rzymskich i okresu wczesnośredniowiecznego (X-XII w.), odkryto łącznie 8 grobów obwarowanych, 7 jam, 8 palenisk oraz uchwycono warstwę kulturową. Z osadnictwem neolitycznym wiązać można luźną ceramikę. Wśród grobów obwarowanych kultury łużyckiej 3 zostały całkowicie zniszczone przez dawną orkę. Niektóre obiekty posiadają bruki wyściełające dno grobu. Odkryto ułamki rozbitych popielnic, przepalone kości ludzkie, fragment kółka brązowego i 2 niewielkie fragmenty przedmiotów brązowych. Jamy i paleniska zawierały nieliczny materiał zabytkowy w postaci ceramiki, kości zwierzęcych i węgla drzewnego. Jamy i paleniska wydatowano na starszy okres wpływów rzymskich i wczesne średniowiecze. Odkryty fragment warstwy kulturowej wydatowano na okres wczesnośredniowieczny, odkryto tu dużą ilość ceramiki, kości zwierzęce, węgiel drzewny, przęślik gliniany, jednostronny grzebień rogowy i fragmenty innych grzebieni oraz przedmiot rogowy z otworkiem. W 1985 r. przeprowadzono badania powierzchniowe, podczas których potwierdzono lokalizację stanowiska¹⁴⁶.

Cmentarzysko płaskie z Żukczyna z epoki żelaza, znajduje się na zachód od autostrady A-1, wśród pól uprawnych i nieużytków, na południowy wschód od centrum miejscowości. W 1901 r. dr Kumm przeprowadził badania na wschodniej części cmentarzyska, odkopując 20 grobów ciałopalnych¹⁴⁷. W 1977 r. przeprowadzono badania ratownicze, w wyniku których odkryto 134

¹⁴² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków osady otwartej w Pruszczu Gdańskim Nr Kl.VI6200/7048/74 z dnia 13.12.1974 r.;

¹⁴³ E. Kazimierczak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-44, stan. 18/48, , 1984 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁴⁴ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 14-44, stan. 6/18, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁴⁵ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/620/66/70 z 7.01.1970 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁴⁶ Informator Archeologiczny, Badania 1978, Warszawa 1979, s. 129-130 i 295-296 oraz J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. nr 1/153, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁴⁷ M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-43, st. 2/106 (archiwum PWKZ Gdańsk);

groby, w tym 108 ciałopalnych i 26 szkieletowych. Wewnątrz znaleziono zapinki brązowe, naczynia gliniane z ornamentyką rytą w postaci meandra oraz siekierkę żelazną¹⁴⁸. W 1987 r. przeprowadzono badania powierzchniowe i stwierdzono całkowite zniszczenie zachodniej części stanowiska, we wschodniej części odnaleziono ceramikę z młodszego okresu przedrzymskiego oraz ułamki ceramiki z późnego średniowiecza¹⁴⁹.

Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich w Straszynie, po wschodniej stronie drogi wojewódzkiej nr 222, na północny wschód od centrum Straszyna, na terenach dawnej żwirowni. W 1971 r. podczas inspekcji terenowej wykonywanej przez Janusza Podgórskiego odkryto ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza, w postaci warstwy kulturowej zawierającej ułamki ceramiki, kości zwierzęce, bryłki polepy oraz paleniska. W 1972 r. przeprowadzono badania powierzchniowe, podczas których odnaleziono fragmenty ceramiki, polepy, gwóźdź żelazny, broszkę bursztynową z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. W 1973 r. badania ratownicze ujawniły ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w postaci luźnej ceramiki, poniżej znajdowały się paleniska kamienne i niewielka ilość materiału ruchomego (ceramika, paciorek bursztynowy, haczyk do wędki i kilka zwierzęcych zębów)¹⁵⁰. Na tym badania zakończono pozostawiając nieprzebadaną warstwę z okresu wpływów rzymskich, która wskutek lokalizacji na terenie żwirowni uległa w późniejszym okresie zniszczeniu, co stwierdzono podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1985 r.¹⁵¹

Osada wielokulturowa w Straszynie jest datowana na okres wpływów rzymskich i wczesne średniowiecze, położona jest około 1 km na wschód od centrum Straszyna, na północnym brzegu rzeki Raduni, w pobliżu granicy z wsią Juszkowo. W 1971 r. badania powierzchniowe, w wyniku których znaleziono materiał ceramiczny i bryłki polepy¹⁵².

Osada otwarta z wczesnej epoki żelaza w Ciepłowie, położone na niewielkim wzniesieniu, po zachodniej stronie torów kolejowych, na północ od ul. Długiej, na terenie zabudowanym. W 1965 r. w wykopie ziemnym przy szosie do Rusocina odkryto jamę z ceramiką. W wyniku badań powierzchniowych prowadzonych w 1971 r. pod kierownictwem Janusza Podgórskiego odkryto szereg jam, zawierających materiał zabytkowy. W 1987 r. prowadzone były badania powierzchniowe przez Janusza Podgórskiego, znaleziono wówczas ułamki ceramiki¹⁵³.

Cmentarzysko płaskie w Straszynie, datowane na wczesną epokę żelaza, położone na terenie leśnym, po wschodniej stronie granicy pomiędzy wsiami Straszyn i Bąkowo, po południowej stronie drogi ze Straszyna do Bąkowa. Około 1947 r. I. Hansen-Kucharska z Muzeum Pomorskiego w Gdańsku prowadziła tu badania, podczas których odkryto zapewne popielnice w grobach skrzynkowych – brak informacji o znalezionym materiale. W 1972 r. Henryk Kleinzeller odnalazł tu 3 groby skrzynkowe, widoczne w okopie z czasów II wojny światowej, przypuszczalnie te same, które badała I. Hansen-Kucharska około 1947 r. Groby zostały przebadane, wydobyto ponadto ułamki popielnic, przepalone kości ludzkie i paciorek z niebieskiego szkła¹⁵⁴.

Cmentarzysko kurhanowe w Żuławce, o nieokreślonej chronologii, położone na terenie leśnym, składa się z trzech różnej wielkości kurhanów, największy o średnicy około 20 m usytuowany jest najbardziej na zachód od centrum stanowiska, drugi mniejszy o średnicy kilkunastu metrów leży

¹⁴⁸ M. Pietrzak, Żukczyn, Gmina Pruszcz Gdański, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny, Badania 1978, Warszawa 1979, s. 299-300;

¹⁴⁹ M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-43, st. 2/106 (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁰ E. Choińska, Straszyn, pow. Gdańsk, Stanowisko 3, w: Informator Archeologiczny. Badania 1973, Warszawa 1974, s. 157;

¹⁵¹ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. 3/103, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/6200/4625/71 z 17.12.1971 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵³ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 1/52, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁴ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 13-43, stan. 5/132, 1985 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

około 50 m na wschód, oba na osi wschód – zachód, najmniejszy o średnicy około 5-7 m wysunięty jest na południowy wschód, kurhany przekryte są płaszczem kamiennym. Odkryte zostały w 1973 r., w 1974 r. przeprowadzono badania weryfikacyjne, podczas których potwierdzono lokalizację stanowiska¹⁵⁵.

Osada otwarta w Łęgowie datowana na młodszą epokę kamienia (neolit), położona na południowym brzegu Kłodawy, po zachodniej stronie drogi krajowej nr 1, obecnie na terenie zabudowanym. Stanowisko odkryte zostało podczas badań powierzchniowych w 1973 r., prowadzonych przez Mieczysława Pietrzaka i Janusza Podgórskiego, zebrano wówczas znaczną ilość materiału ceramicznego i krzemienie. W 1987 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego znaleziono ułamki ceramiki¹⁵⁶.

Osada otwarta wielokulturowa w Łęgowie, datowana jest na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) oraz okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI-XV w.), położona na zachód od drogi krajowej nr 91, na krawędzi wysokiej skarpy nad doliną Kłodawy, po południowej stronie rzeki, na terenie pól uprawnych. Stanowisko odkryte zostało w 1974 r. przez Henryka Kleinzellera, znaleziono wówczas ceramikę z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza. W tym samym roku prowadzone były badania powierzchniowe pod kierownictwem Janusza Podgórskiego, podczas których odnaleziono ceramikę średniowieczną. W 1976 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Henryka Kleinzellera znaleziono ceramikę z wczesnej epoki żelaza i późnego latenu. W czasie badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1987 r. stwierdzono, że stanowisko zajmuje dość duży obszar, pokrywający się z zasięgiem terenu piaszczystego, znalezioną ceramikę wydatowano na okres wpływów rzymskich, wczesne i późne średniowiecze¹⁵⁷.

Osada otwarta w Juszkowie datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) oraz okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI-XV w.), położona pomiędzy rzeką Radunią a linią kolejową Pruszcz Gdański – Kartuzy, nad strumieniem wpadającym do Raduni, na polu uprawnym, częściowo zadrzewionym. W 1974 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego odkryto znaczną ilość ceramiki z wczesnej epoki żelaza, z wczesnego średniowiecza i średniowiecza¹⁵⁸.

Osada wielokulturowa w Żukczynie (AZP 15-43, stan. 14/111) usytuowana jest w zachodniej części wsi, na obszarze w części zalesionym, a w części przeznaczonym na pola uprawne, po zachodniej stronie ul. Gdańskiej. Stanowisko odkryte zostało w trakcie badań powierzchniowych, prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1987 r. Badania te dostarczyły z powierzchni materiał zabytkowy w postaci fragmentów ceramiki, na podstawie których można określić jego chronologię na wczesny i późny okres średniowieczny¹⁵⁹.

Osada otwarta, wielokulturowa w Żukczynie (AZP 15-43, stan. 11/108) usytuowane jest na zachodnim brzegu rzeki Kłodawy, pomiędzy rzeką a ul. Gdańską, na łagodnie opadającym w kierunku rzeki skłonie wyniesienia. Osada odkryta została w trakcie prowadzonych badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski 1987 r. Z powierzchni stanowiska pochodzą

¹⁵⁵ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/6200/7048/74 z dnia 13.12.1974 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁶ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 1/64, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁷ J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-44, stan. 2/79, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁸ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/Archeol/133/78 z dnia 11.12.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁵⁹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr 53500/7/89 z dnia 5.12.1989 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stan. 14/111, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

bardzo liczne fragmenty ceramiki, datowane na wczesną epokę żelaza (VII-III w. p.n.e.) oraz ułamki ceramiki z późnego średniowiecza¹⁶⁰.

Osada otwarta w Żukczynie z wczesnej epoki żelaza, usytuowane jest na wschodnim, wysokim brzegu Kłodawy, pomiędzy rzeką a drogą z Żukczyna do Złej Wsi, wśród pól uprawnych, po zachodniej stronie nad samą rzeką teren stanowiska jest zalesiony. Stanowisko odkryte zostało w 1976 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Mirosława Pietrzaka i Janusza Podgórskiego, znaleziono wówczas 40 fragmentów ceramiki. Zasięg osady określony został podczas powierzchniowych badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1987 r. Badania te dostarczyły liczny materiał zabytkowy w postaci fragmentów naczyń datowanych na wczesną epokę żelaza (VII-III w. p.n.e.)¹⁶¹.

W gminie Przywidz występuje 11 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.

Cmentarzisko kurhanowe w Przywidzu, cmentarzisko znajduje się na zalesionym wzgórzu, po południowej stronie jeziora Przywidzkiego, po prawej stronie drogi z Dolnego Piekła do Gromadzina, 1 km na wschód od wsi Dolne Piekło. Cmentarzisko składa się z 8 kurhanów z wczesnego średniowiecza. W trakcie badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego w 1983 r. natrafiono na relikty kamiennych konstrukcji cmentarzyska kurhanowego, w tym 7 drobnych ułamków ceramiki z kultury pomorskiej. Podczas badań powierzchniowych w 1997 r. prowadzonych w ramach archeologicznego zdjęcia Polski przez Mariana Kochanowskiego natrafiono na ułamki ceramiki z wczesnej epoki żelaza¹⁶².

Grodzisko w Przywidzu, wczesnośredniowieczne, otoczone wałami (zniszczonymi w 1995 r. na odcinku pd.-zach. o długości do 2,5 m i na odcinku pn.-wsch. na długości około położone jest 1,5 km), na północny wschód od Przywidza, na półwyspie jeziora Przywidzkiego, na wyniesieniu zwanym Górą Zamkową, na zalesionym terenie. Odkryte zostało na początku XX w., dr Wolff przekazał do Westpreußisches Provinzialmuseum w Gdańsku ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej. Grodzisko było wzmiankowane przez Stanisława Kujota w *Dziejach Prus Królewskich do r. 1309*¹⁶³ oraz przez Władysława Łęgę w *Kulturze Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*¹⁶⁴. W 1972 r. prowadzone badania powierzchniowe pod kierownictwem W. Posadzkiego przyniosły 2 fragmenty ceramiki. W 1973 r. Janusz Podgórski prowadził tu badania powierzchniowe w wyniku, których odnaleziono fragmenty ceramiki, kości zwierzęce i fragmenty przedmiotów żelaznych. W czasie badań powierzchniowych w 1992 r. natrafiono na ułamki ceramiki z wczesnej epoki żelaza. W 1993 r. natrafiono na ceramikę i fragmenty polepy. W 1997 r. podczas badań powierzchniowych odnaleziono fragmenty ceramiki i kość zwierzęcą¹⁶⁵.

Osada w Trzepowie z wczesnej epoki żelaza, położona po zachodniej stronie rzeki Więcisy, około 1 km na południowy zachód od centrum wsi, na rozległym wyniesieniu, wśród pól uprawnych. W wyniku badań powierzchniowych uzyskano znaczną ilość materiału zabytkowego z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich, wczesnego średniowiecza i średniowiecza¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr 53500/8/89 z dnia 5.12.1989 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stan. 11/108, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁶¹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr 53500/9/89 z dnia 5.12.1989 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stan. 8/104, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁶² M. Kochanowski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-41, stan. 11/42, 1997 r. (archiwum PWKZ Gdańsk)

¹⁶³ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich do r. 1309*, cz. 1, w: *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. XX, 1913, s. 144;

¹⁶⁴ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, w: *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. XXXVI, 1930, s. 364;

¹⁶⁵ M. Kochanowski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-41, stan. 1/33, 1997 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁶⁶ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/620/4530/70 z dnia 10.12.1970 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

Cmentarzisko płaskie grobów skrzynkowych w Piekle Dolnym z wczesnej epoki żelaza, położone na południowym stoku wzniesienia, na wschód od rzeki Więcisy, po zachodniej stronie ul. Kaszubskiej. W 1939 r., a także latach poprzednich, *Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte* w Gdańsku prowadziło tu badania archeologiczne, podczas których odkryto groby liczące po 5 i 6 popielnic, w których znajdowały się żelazne ozdoby datowane na wczesny i środkowy okres lateński – zabytki te zaginęły podczas wojny¹⁶⁷.

Cmentarzisko kurhanowe wczesnośredniowieczne w Marszewskiej Górze (Marszewska Kolonia). Składa się z kilku prostokątnych konstrukcji obwałowanych kamieniami, na północ od ich skupiska występuje pojedynczy kurhan, o odmiennej konstrukcji – okrągły, nisko wysklepiony¹⁶⁸. Podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych na obszarze AZP 14-41 w 1998 r. nie zweryfikowano stanowiska w terenie¹⁶⁹.

Osada otwarta w Marszewskiej Górze datowana jest wczesną epoką żelaza, położona jest na niewielkim wyniesieniu, po południowo-zachodniej stronie ul. Głównej, w niewielkim oddaleniu na południe wschód od dawnej szkoły (ob. Środowiskowy Dom Samopomocy). W czasie badań powierzchniowych w 1972 r. prowadzonych przez Janusza Podgórskiego zebrano tu znaczną ilość materiału zabytkowego w postaci ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1998 r. przez Olgierda Felczaka nie odnaleziono materiału zabytkowego¹⁷⁰.

Cmentarzisko grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej w Sucheju Hucie, z wczesnej epoki żelaza, po zachodniej stronie ul. Beskidzkiej, położone wśród pól. W 1974 r. podczas prac rolnych odkryto grób skrzynkowy zawierający 2 popielnice, ponadto w 1976 r. na powierzchni pola zebrano ułamki ceramiczne, pochodzące ze zniszczonych grobów¹⁷¹.

Osada otwarta w Klonowie Dolnym datowana na okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI-XV w.), położona po południowej stronie ul. Zgody, na północny zachód od jeziora Klonowskiego, teren częściowo zabudowany, częściowo zajęty przez pola uprawne. W trakcie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1972 r. przez Janusza Podgórskiego, odkryto ułamki ceramiki i odupek krzemienisty, pozwalające datować stanowisko na epokę kamienia i średniowiecze (XI-XV w.)¹⁷².

Osada otwarta w Klonowie Dolnym datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) i okres średniowieczny (XIV-XV w.), położona jest po zachodniej stronie ul. Głębokiej, na północ od drogi łączącej Egiertowo z Przywidzem, teren częściowo zabudowany, częściowo zajęty przez pola uprawne. Podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1972 r. przez Janusza Podgórskiego, odkryto kilkanaście ułamków ceramiki¹⁷³. Podczas badań ratowniczych prowadzonych w 2013 r. przez Mateusza Janczyńskiego odnaleziono krzemienie z epoki kamienia i fragmenty ceramiki datowane od epoki żelaza, przez wczesne i późne średniowiecze, po nowożytność¹⁷⁴.

Osada otwarta w Klonowie Dolnym datowana jest na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) i okres średniowieczny (XIV-XV w.), położona jest na zachód od ul. Głębokiej, wśród pól uprawnych. Podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1972 r. przez Janusza Podgórskiego, odkryto

¹⁶⁷ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/6200/4134/71 z dnia 2.11.1971 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁶⁸ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/6200/5235/72 z dnia 2.12.1972 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁶⁹ O. Felczak, Opisowa synteza wyników badań AZP na obszarze 14-41, s. 3, mps, (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁰ O. Felczak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-41, 2/21, 1998 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷¹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.VI/6200/76 z dnia 30.09.1976 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/92/78 z dnia 24.10.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷³ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/93/78 z dnia 5.11.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁴ M. Janczyński, Karta ewidencyjna stanowiska archeologicznego, AZP 15-41, stan. 6/107 (archiwum PWKZ Gdańsk);

kilkanaście ułamków ceramiki¹⁷⁵. Podczas badań powierzchniowych w ramach archeologicznego Zdjęcia Polski w 1997 r. natrafiono na ułamki ceramiki datowane na wczesną epokę żelaza i średniowiecze¹⁷⁶.

Cmentarzisko kurhanowe w Olszance, położone 3 km na południowy zachód od centrum wsi, na szczycie wzniesienia, na zalesionym terenie. Część północna i zachodnia cmentarzyska została zniszczona jeszcze przed 1978 r. – pozostały jedynie skupiska gładów. Część, która się zachowała składa się z 7 kurhanów o kolistej konstrukcji o niewielkich rozmiarach¹⁷⁷.

W gminie Pszczółki występują dwa stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków.

Osada produkcyjna w Różnach z okresu wpływów rzymskich, położona jest na rozległym wyniesieniu przy drodze nr 91. Na terenie osady stwierdzono obecność pieców do wytopu żelaza. W latach 2001-2002 podczas badań archeologicznych okryto 180 grobów szkieletowych i ciałopalnych z okresu od II w. p.n.e. po XII w. n.e. W czerwcu 2006 r. przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne trzech zniszczonych grobów ciałopalnych, w tym dwóch popielnicowych, w wyniku których znaleziono zabytki kultury oksywskiej (II-I w. p.n.e.)¹⁷⁸.

Osada otwarta w Ulkowach z wczesnego średniowiecza. Położona na trasie przebiegu autostrady A-1, przy ul. Kasztanowej. Stanowisko odkryte zostało w 1976 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Mirosława Pietrzaka i Janusza Podgórskiego, znaleziono tu 71 ułamków ceramicznych datowanych na okres wpływów rzymskich i wczesne średniowiecze¹⁷⁹.

Na terenie gminy Suchy Dąb występuje jedno stanowisko archeologiczne wpisane do rejestru zabytków.

Osada otwarta w Grabinach Zameczku z wczesnej epoki żelaza, okresu wczesnośredniowiecznego i późnośredniowiecznego, położona jest na południowo-wschodnim stoku wzniesienia, na wschód od Starej Motławy. W 1973 r. podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Janusza Podgórskiego okryto tu liczne ułamki ceramiki z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego średniowiecza oraz polepę¹⁸⁰.

Na terenie gminy Trąbki Wielkie występuje 16 stanowisk wpisanych do rejestru zabytków.

Cmentarzisko płaskie w Gołębiewie Wielkim z okresu późnolateńskiego i okresu wpływów rzymskich, położone po wschodniej stronie drogi z Trąbek Wielkich do Godziszewa. W latach 1950 r. i 1958 r. prowadzone były tu badania powierzchniowe, a w 1958 i 1959 badania ratownicze. Podczas badań archeologicznych odkryto popielnice i zabytki metalowe z okresu wpływów rzymskich¹⁸¹.

Cmentarzisko płaskie grobów skrzynkowych w Gołębiewie Wielkim datowane na Hallstadt D, z kręgu kultury wschodniopomorskiej. W wyniku badań ratowniczych prowadzonych w 1959 r. natrafiono na 4 groby skrzynkowe zawierające duże ilości popielnic z pokrywami, w tym popielnice twarzowe. Misy, dzbany, popielnice i pokrywy posiadały niekiedy ornament rytowy¹⁸². Podczas prowadzonych przez Małgorzatę Tuszyńską badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1988 r. potwierdzono lokalizację stanowiska, jednak nie znaleziono materiału zabytkowego¹⁸³.

¹⁷⁵ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/94/78 z dnia 8.11.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁶ M. Kochanowski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-41, stan. 7/6, 1997 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁷ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/Arch./134/78 z dnia 11.12.1078 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁸ Zbiór dokumentów decyzji o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/53/21/Arch./145/78 z dnia 15.12.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁷⁹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/5321/Arche./145/78 z dnia 15.12.1978 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁰ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.VI/6200/76 z dnia 28.04.1976 r. oraz J. Podgórski, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 14-45, stan. 2/59, 1990 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸¹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.IV/620/66/70 z dnia 7.01.1970 r. oraz M. Tuszyńska, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 16-43, stan. 4/50, 1988 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr Kl.IV/6200/5095/72 z dnia 2.12.1972 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸³ M. Tuszyńska, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 16-43, stan. 1/37, 1988 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

Cmentarzysko płaskie (kultury wschodniopomorskiej) z wczesnej epoki żelaza w Mierzeszynie. W pocz. XX w. odkryto tu kilka grobów skrzynkowych, zawierających m.in. popielnice twarzowe i ozdoby z brązu, w toku badań powierzchniowych w 1971 r. zebrano z terenu cmentarzyska znaczną ilość materiału zabytkowego¹⁸⁴. Podczas badań powierzchniowych w 2016 r. nie znaleziono materiału zabytkowego¹⁸⁵.

Osada otwarta w Kleszczewie datowana na okres wpływów rzymskich i średniowiecze, położona na północnym brzegu Kłodawy, na wschód od wsi. Stanowisko odkryte zostało w 1972 r. przez Henryka Kleinzellera. W latach 1972-1974 przeprowadzono powierzchniowe badania archeologiczne, podczas których pozyskano bogaty materiał ceramiczny, który wydatowany został na okres wpływów rzymskich, wczesne średniowiecze i późne średniowiecze¹⁸⁶.

Osada otwarta w Klępinach, z okresu wpływów rzymskich, położona na północnym stoku niewielkiego wzniesienia, w pobliżu lasu, na południowy wschód od wsi Klępiny, po zachodniej stronie dawnej linii kolejowej, częściowo na polach uprawnych, częściowo na zalesionym terenie. W 1974 r. Mieczysław Pietrzak, Janusz Podgórski oraz Henryk Kleinzeller prowadzili tu badania powierzchniowe, podczas których odkryli znaczną ilość ułamków ceramiki, polepy oraz ślady palenisk i domostw. Badania powierzchniowe prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1987 r. przez Mirosława Fudzińskiego ujawniły fragmenty ceramiki z okresu późno lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich¹⁸⁷.

Osada otwarta w Sobowidzu datowana na okres wpływów rzymskich, położona jest na rozległym terenie, na wschodnim skłonie wzniesienia na zachodnim brzegu Styny. W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w 1974 r. przez Mieczysława Pietrzaka, Janusza Kleinzellera i Henryka Kleinzellera odkryto znaczną ilość ceramiki oraz pozostałości palenisk¹⁸⁸.

Cmentarzysko płaskie w Rościszewie z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza, położone na wschód od drogi wojewódzkiej nr 222, wśród pól uprawnych.

Osada wielokulturowa w Trąbkach Małych zlokalizowana jest na południe od wsi Trąbki Małe, na wschód od drogi z Trąbek Małych do Kaczek. Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowych w 1987 r. w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez Mirosława Pietrzaka i Małgorzatę Tuszyńską. W trakcie badań odkryto fragmenty naczyń pochodzących z wczesnego średniowiecza i średniowiecza (X-XV w n.e.)¹⁸⁹.

Osada z okresu wpływów rzymskich w Trąbkach Małych, położona na wschód od drogi z Trąbek Małych do Kłodawy. Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowych w 1987 r. w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez Mirosława Pietrzaka i Małgorzatę Tuszyńską. W czasie badań odkryto fragmenty polepy (przepalanej gliny) i ułamki naczyń pochodzących z II w.¹⁹⁰

Osada otwarta wielokulturowa w Trąbkach Małych z okresu wczesnego średniowiecza, zlokalizowana na skraju rozległego wyniesienia, na północ od centrum wsi Trąbki Małe i na zachód od drogi z Trąbek Małych do Kłodawy. Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez Mirosława Pietrzaka i Małgorzatę Tuszyńską w 1987 r.

¹⁸⁴ Decyzja o wpisie do rejestru nr Kl.IV/6200/5236/72 z dnia 2.12.1972 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁵ M. Stromski, Karta ewidencyjna stanowiska archeologicznego, AZP 15-42, stan. 1/1 (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁶ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków osady otwartej w Kleszczewie Nr Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 14.12.1974 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP 15-43 stan. 1/27, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁷ M. Fudziński, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, AZP16-44, stan. 3/4, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁸ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr Kl.VI/6200/76 z dnia 23.04.1976 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁸⁹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/1/88 z dnia 18.11.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisko 16/87, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹⁰ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/2/88 z dnia 18.11.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisko 7/78, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

Odkryto fragmenty naczyń pochodzące z X-XIII w. Na powierzchni stanowiska wydzielono przepalone kamienie pochodzące prawdopodobnie z palenisk produkcyjnych¹⁹¹.

Osady wielokulturowe w Trąbkach Małych, zlokalizowane są w centralnej części wsi, stanowisko nr 12 i 13 (437/A), na którym zlokalizowane są osady położone są po wschodniej stronie drogi z Trąbek Małych do Kłodawy, na wschodnim brzegu rzeki Kłodawy, na rozległym wyniesieniu. Badania powierzchniowe prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez Mirosława Pietrzaka i Małgorzatę Tuszyńską w 1987 r., ujawniły fragmenty naczyń z wczesnej epoki żelaza (V-III w. p.n.e.), okres wpływów rzymskich (I-II w.) i okres wczesnego średniowiecza (X-XIII w.)¹⁹².

Osady wielokulturowe w Trąbkach Wielkich (AZP 15-43, stan. 7/37) zlokalizowane są na północ od centrum wsi. Osady zostały odkryte podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez Mirosława Pietrzaka i Małgorzatę Tuszyńską w 1987 r. Zebrany materiał zabytkowy wydatowany został na okres wpływów rzymskich (II w. p.n.e.-III w. n.e.) oraz na okres wczesnego średniowiecza (IX-XII w.)¹⁹³.

Osada otwarta w Trąbkach Wielkich zlokalizowana jest na północny-zachód od centrum wsi, na południe od ul. Gdańskiej, u zbiegu ulic Głowienki i Polonii Gdańskiej, na polu ornym, na wschód od współczesnego cmentarza. Osada odkryta została podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez pracowników Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1987 r. Zebrany materiał zabytkowy wydatowany został na okres wczesnego średniowiecza X-XIV w.)¹⁹⁴.

Osada wielokulturowa w Kłodawie (AZP 15-43, stanowisko nr 17/65), zlokalizowana jest na zachód od szosy z Żukczyna do Kłodawy i na północ od rzeki Kłodawy, u zbiegu ulic Szkolnej i Brzozowej. Ślady osady odkryte zostały w czasie powierzchniowych badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonych przez Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. Zebrano materiał zabytkowy (m.in. krzemienie ze śladami obróbki, fragmenty naczyń) wydatowany został na okres młodszej epoki kamienia (III tys. p.n.e.), wczesną epokę żelaza (VI-IV w. p.n.e.) i okres wczesnego i późnego średniowiecza (X-XIV w. n.e.)¹⁹⁵.

Osada wielokulturowa w Kłodawie (AZP 15-43, stanowiska nr 1/72 i 2/73) z okresu wczesnego średniowiecza położone są na południowym brzegu rzeki Kłodawy, około 200 m na zachód od kościoła św. Jakuba w Kłodawie, po północnej stronie ul. Leśnej. Obiekty stanowią obiekt osadniczy składający się z grodziska datowanego na okres wczesnego średniowiecza i osady przyrodowej przylegającej do grodziska od strony północnej. Grodzisko należy do obiektów archeologicznych o własnej formie krajobrazowej. W literaturze archeologicznej znane jest od końca XIX w. W 1972 roku podczas badań powierzchniowych odnaleziono ceramikę. Dokładne jego położenie zostało ustalone w czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1987 r. Z powierzchni grodziska i towarzyszącej mu osady zebrano

¹⁹¹ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/3/88 z dnia 18.11.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 4/75, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹² Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/4/88 z dnia 18.11.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 12/83, 13/84, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹³ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/5/88 z dnia 20.12.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 7/37, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹⁴ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/6/88 z dnia 20.12.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 3/33, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹⁵ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/7/88 z dnia 20.12.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 17/65, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

materiał zabytkowy m.in. fragmenty naczyń zdobionych. Materiał wydatowany został na okres X-XIII w.¹⁹⁶

Osada wielokulturowa w Warczu (AZP 15-43, stanowisko nr 3/15) położona jest na wschód od rzeki Kłodawy, na południe od drogi z Warcza do Świńcza (droga wojewódzka nr 226), na terenie pól uprawnych. Stanowisko odkryte zostało w czasie prowadzonych powierzchniowych badań realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Na powierzchni odkryto fragmenty naczyń zdobionych, ślady przepalonych kamieni pochodzących ze zniszczonych palenisk. Wśród materiałów wyróżniono zabytki pochodzące z grobów popielnicowych datowanych na wczesną epokę żelaza (VII-V w. p.n.e.) oraz materiały ceramiczne datowane na okres wczesnego średniowiecza (XII-XIII w. n.e.)¹⁹⁷.

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego 12% stanowisk archeologicznych zewidencjonowanych na terenie powiatu gdańskiego objętych jest ochroną konserwatorską.

Postuluje się przeprowadzenie badań archeologicznych w celu pełnego rozpoznania stanowisk archeologicznych występujących na terenie powiatu gdańskiego. Badania te powinny mieć charakter możliwie nieinwazyjny, zgodnie z art. 3 Europejskiej Konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r. (Dz. U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564).

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie powiatu brak jest muzeów wpisanych do państwowego rejestru muzeów, są natomiast muzea wpisane do Wykazu Muzeów prowadzonego przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- Muzeum "W Starej Papierni" w Łąpinie (gm. Kolbudy),
- Muzeum Ziemi Polskiej "Wolne Miasto" w Pruszczu Gdańskim (w organizacji),
- Żuławskie Muzeum Motoryzacji i Wypoczynku w Rokitnicy (w organizacji).

Muzeum „W Starej Papierni” w Łąpinie wpisane zostało do wykazu 21 lutego 2018 roku. W muzeum tym znajdują się następujące ekspozycje:

- „Schron”: wystawa z eksponatami z okresu II wojny światowej,
- „Pożarnictwo”: wystawa z eksponatami z okresu działalności Zawodowej Straży Pożarnej Fabryki Papieru w Łąpinie,
 - prezentowane są tu również samochody, ciągniki, motorowery i motocykle produkcji krajowej oraz innych krajów socjalistycznych,
- „PRL z piwnic i strychów”: wystawa eksponatów z okresu PRL znalezionych w piwnicach i strychach Starej Papierni.

W Pruszczu Gdańskim znajduje się Centrum Kultury i Sportu Faktoria, w którym eksponowana jest zabudowa osady z początku naszej ery. Zorganizowane zostało muzeum multimedialne, w którym znajduje się niewielka wystawa zabytków archeologicznych oraz prezentowany jest film o prehistorii Pruszcza Gdańskiego i prowadzonych tam wykopaliisk.

¹⁹⁶ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nr 53500/8/88 z dnia 20.12.1988 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stan. 1/72, 2/73, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

¹⁹⁷ Decyzja o wpisie do rejestru zabytków Nr 53500/6/88 z dnia 20.11.1989 r. oraz M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Karta ewidencji stanowiska archeologicznego AZP 15-43, stanowisk 3/15, 1987 r. (archiwum PWKZ Gdańsk);

Faktoria organizuje również pokazy i warsztaty, m.in.: pokazy sokolnicze, pokazy kowalstwa tradycyjnego, widowiskowe rekonstrukcje historyczne z różnych epok, warsztaty wykonywania ozdób dawnymi technikami, turnieje gier planszowych i in.

Ponadto w Pruszczu Gdańskim planowane jest otwarcie Muzeum Pruszcza Gdańskiego, które mieścić się będzie w remontowanym zabytkowym dworku przy ul. Krótkiej.

W Mokrym Dworze (gm. Pruszcz Gdański) znajduje się Skansen Żuławski Maszyn Rolniczych, w którym eksponowane są maszyny rolnicze wykorzystywane na terenie Żuław od końca XIX w. i pocz. XX w.

W Miłocinie (gm. Cedry Wielkie) planowane jest otwarcie izby pamięci regionalnej w wyremontowanym domu podcieniowym.

W Pszczółkach w Gminnej Bibliotece Publicznej przy ul. Kościelnej 8 A znajduje się Muzeum Miodu, które poświęcone jest zagadnieniom produkcji miodu, działalności pszczelarzy oraz ekologicznym aspektom związanym z życiem pszczół. Muzeum Miodu prowadzi również działalność dodatkową obejmującą organizację warsztatów dekoracji woskowych, lekcji ekologicznych, spotkań pszczelarzy itd.

W Żeliszawkach (gm. Pszczółki) od października 2010 roku funkcjonuje świetlica wiejska, w której planowana jest lokalizacja Muzeum Oświaty, izby pamięci rycerza Żeliszawa - pierwszego historycznego właściciela wsi; mjra Henryka Sucharskiego - patrona szkoły oraz św. Wojciecha - patrona parafii.

W Trąbkach Wielkich znajduje się Izba Regionalna założona przez Zygmunta Bukowskiego, w której zgromadzone są wytwory kultury materialnej Kociewia (tradycyjne narzędzia do obróbki drewna, drobny sprzęt domowy). Mieści się tu również ekspozycja rzeźb Zygmunta Bukowskiego. Izba regionalna współuczestniczy w popularyzacji duchowej i materialnej kultury Kociewia.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego¹⁹⁸. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi¹⁹⁹. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się między innymi w następujących działaniach²⁰⁰:

¹⁹⁸ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

¹⁹⁹ Wikipedia Wolna Encyklopedia, hasło: Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwencja_UNESCO_w_sprawie_ochrony_niematerialnego_dziedzictwa_kulturowego [strona Wikimedia, dostęp: 7.01.2020 r.];

²⁰⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego...;

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne,
- praktyki społeczno-kulturowe,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Powiat Gdański powinien tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego z obszaru powiatu.

Na mieszkańców powiatu gdańskiego oddziałują dwie kultury:

- kaszubska na część wschodnią i centralną: gm. Kolbudy, Przywidz, fragment gm. Pruszcz Gdański, gm. Trąbki Wielkie i fragment gm. Pszczółki,
- żuławska na część wschodnią: gm. Suchy Dąb, Cedry Wielkie, fragment gm. Pruszcz Gdański i fragment gm. Pszczółki.

Granice oddziaływania kultur są dość płynne i nie można ich wyznaczyć zdecydowaną linią. W przeszłości kultury te przenikały się i czerpały nawzajem ze swoich doświadczeń i umiejętności. Po II wojnie światowej część dotychczasowych mieszkańców, identyfikowanych przez nowe władze z ludnością niemiecką, zmuszona została do opuszczenia Żuław Gdańskich. Wielowiekowa kultura osadników olęderskich została zastąpiona przez kulturę nowych osadników, którzy w wyniku częściowo przymusowego przesiedlenia, częściowo w poszukiwaniu lepszych warunków życia przybyli na te tereny m.in. z Kresów Wschodnich, wschodniej, centralnej i południowej Polski. Nowi osadnicy pojawili się również na terenie Kaszub m.in. w gminie Przywidz. W ostatnich latach duży wzrost ludności miał miejsce w gminie Kolbudy, Pruszcz Gdański i w samym mieście Pruszcz Gdański, gdzie osiedlają się m.in. dotychczasowi mieszkańcy Trójmiasta.

Obecnie dawne tradycje i zwyczaje wypierane są przez kulturę masową, a „dziedzictwo i tradycja są przede wszystkim (re)konstruowanym obrazem przeszłości odpowiadającym współczesnym zapotrzebowaniom i aspiracjom grup etnicznych, regionalnych czy lokalnych”²⁰¹.

Na Żuławach Gdańskich „trwa proces tworzenia nowej tożsamości w oparciu o kulturę grup osadniczych i kulturę zastaną”²⁰², kultywowane są własne tradycje i dialekty dziedziczone po przodkach - osadnikach powojennych, jak również przypominana czy nawet wskrzeszana jest kultura poprzednich mieszkańców tych terenów. Istotną rolę w tym ostatnim odgrywają szkoły i lokalne stowarzyszenia. W Cedrach Wielkich organizowany jest powiatowy konkurs „Żuławy Gdańskie – Nasza Mała Ojczyzna”, młodzież zachęcana jest do zbierania informacji od dziadków i rodziców na temat przeszłości swoich rodzin. Klub Młodych Stowarzyszenia „Żuławy Gdańskie” opracował wspomnienia najstarszych mieszkańców Żuław Gdańskich.²⁰³ W ramach kreowania tożsamości

²⁰¹ Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego. Katalog, pod red. A. Kwaśniewskiej, Gdańsk 2017, cz. I, s. 9-10;

²⁰² Tamże, s. 10;

²⁰³ E. Gilewska, Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie gdańskim, w: Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego..., cz. 1, s. 320;

żuławskiej podejmowane są również próby stworzenia haftu „żuławskiego”²⁰⁴, natomiast w gminie Cedry Wielkie prowadzone są okazjonalnie warsztaty plecionkarstwa.

Na Kaszubach, gdzie mieszkańcy posiadają duże poczucie własnej tożsamości i odrębności kulturowej, liderzy lokalnych społeczności prowadzą działania na rzecz podtrzymania dawnych tradycji, zwyczajów i języka kaszubskiego.

Osobliwość i archaiczność kultury Kaszubów wynika częściowo z dawnej izolacji politycznej i etniczno-językowej tego regionu. Zwyczaje te opisane przez etnografów na początku XX w. w wielu miejscach już zupełnie zanikły, w innych uległy zmianie, dostosowując się do tego, jak zmienił się otaczający świat. Zachowały się zwyczaje związane z rokiem obrzędowym, są one w niektórych wypadkach różne od obyczajów spotykanych gdzie indziej na wsi w Polsce (dziś obecne w formie widowisk) np. wyganianie starego roku, tj. *gwiôdże* czy *gwiôdzczi* (kolędnicy, którzy zimą w okresie bożonarodzeniowym chodzą po wsiach poprzebierani m.in. za śmierć, żandarma, białego konia i diabła), palenie ognia na św. Jana tzw. *sobotczi* (w najkrótszą noc w roku z 23 na 24 czerwca pali się ogniska i organizuje zabawy plenerowe) i *scynanie kani*²⁰⁵ (23 czerwca odprawiany jest sąd nad kukłą symbolizującą kanię – uosabieniem całego zła, które spotkało mieszkańców wsi w ostatnim roku, na koniec wydawany jest wyrok, a ptak za swoje przewiny traci głowę)²⁰⁶.

Zanikły dawne wierzenia w siły nadprzyrodzone (np. kult słońca, księżyc, gwiazdy; nazwy i wyobrażenia mrozu i wiatru), śmierci (np. *wieszczci*, *pustô noc*, zaśpiewywanie, sądy boże) – mity i wiara w magię zachowały się jedynie w literaturze m.in. Majkowskiego w *Judica*, *Domina*, *nocentes me*.

Ważną rolę w życiu mieszkańców odgrywa wiara i uczestnictwo w obrzędach kościelnych. Stąd powszechny wciąż zwyczaj wspólnego odmawiania różańca w październiku oraz nabożeństw majowych, zazwyczaj samorzutnie organizowanych przy wiejskich kapliczkach czy krzyżach²⁰⁷. Nadal popularne jest wykonywanie palm wielkanocnych.

Kaszubów od innych regionów Polski wyróżnia również język. Język kaszubski został zarejestrowany w 2003 r. i został mu przyporządkowany kod CSB. Kaszubszczyzna jako język wywodzi się z grupy języków zachodniosłowiańskich, powstała na bazie dialektów pomorskich. Na jej współczesną formę wpływ miał język polski i niemiecki. Pierwsze próby zapisu tekstów w języku kaszubskim podjął w połowie XIX w. Florian Ceynowa, który zauważył, że kaszubski jest odrębnym językiem słowiańskim. W swojej książce „Zarés do Grammatikj Kašébsko-Słowjnskje Mòvé” wydanej w 1879 roku w Poznaniu zaproponował sposób zapisu tego języka. Najstarsze druki napisane po kaszubsku to „Duchowne piesnie Dra Marcina Luthera i inszych nabożnich mężów” autorstwa Szymona Krofeya z 1586 r. i „Mały Catechism Niemiecko Wándalski abo Słowięski” autorstwa Michała Pontanusa z 1643 r.²⁰⁸

Na Kaszubach kultywowane są tradycje zażywania tabaki. Jest to jeden z najśłynniejszych zwyczajów tego regionu. Tabakę (zmielony na proszek liść tytoniu) przechowuje się w tabakierach, wykonywanych z rogów zwierzęcych, mogących przybierać najróżniejsze, najbardziej dekoracyjne formy. Tabaka zażywana jest codziennie przez blisko 100 tys. osób na całych Kaszubach. Organizowane są konkursy w jej zażywaniu.

²⁰⁴ Tamże, s. 355-356;

²⁰⁵ J. Treder, Kultura niematerialna Kaszub, w: Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe, pod red. Haliny Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=kaszubszczyzna&l2=kultura-niematerialna-kaszub> [strona Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii UW i Towarzystwa Kultury Języka, dostęp: 2.02.2020 r.];

²⁰⁶ Tamże, s. 76;

²⁰⁷ J. Ellwart, Szwajcaria Kaszubska, Gdynia 2013, s. 16;

²⁰⁸ Język Kaszubski – hasło w Wikipedii, https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C4%99zyk_kaszubski, [strona MediaWiki, dostęp 20.02.2020 r.];

Zachowała się do dziś duża ilość tradycyjnych kaszubskich pieśni i tańców wykonywana obecnie przez Zespół Pieśni i Tańca Gminy Pruszcz Gdański "Jagódki". Chór Camerata Santa Cecilia z Kolbud ma w swoim repertuarze m.in. pieśni ludowe z Kaszub oraz oryginalne utwory współczesnych kompozytorów związanych z Kaszubami.

Wśród twórców ludowych z terenu powiatu gdańskiego należy wymienić rzeźbiarzy, zajmujących się rzeźbą o charakterze ludowym: Pawła Kitowskiego z Łapina Dolnego, gm. Kolbudy, Zenona Kosatera z Trzepowa, gm. Przywidz oraz nieżyjącego już Zygmunta Bukowskiego z Mierzeszyna, gm. Trąbki Wielkie²⁰⁹.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są również historyczne i geograficzne nazwy miejscowości. Historyczną nazwą jest nazwa „Kaszuby”, której zapis znajduje się w papieskiej bulli z 1238 r. Nazwy geograficzne (miejscowości, rzek, jezior, wzgórz itd.) wywodzą się m.in. od osadnictwa: „kolonie”, „wybudowania”, „osady leśne”, od zwierząt: Lisia Góra, Węża Góra, Żmijewo, Kaczy i Kurzy Dołek, od roślin: Grabowo, Grabowe Pole, nazwy związane z zajęciami ludności: Mleczarnia, Osiedle Mleczarnia²¹⁰.

Kultywowana jest pamięć o Marszu Śmierci. W Pręgowie pielęgnuje się groby więźniów obozu Stutthof zmarłych podczas Marszu Śmierci.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Na terenie powiatu gdańskiego 109 zespołów obiektów i obiektów objęte są ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków na podstawie 70 decyzji, w tym:

- a) układy ruralistyczne: 1,
- b) zespoły budowlane: 9, w tym:
 - 4 zespoły dworsko-parkowe,
 - 2 zespoły parkowo-folwarczne,
 - 1 zespół pałacowo-parkowy,
 - 1 zespół cukrowni,
 - 1 zespół karczmy,
- c) dzieła architektury i budownictwa , w tym:
 - 26 zabytków sakralnych,
 - 20 budynków mieszkalnych – w tym plebania, d. pastorówka, d, strażnica wałowa,
 - 9 budynków inwentarskich,
 - 8 budynków gospodarczych,
 - 3 spichlerze,
 - 1 karczma,
- d) dzieła budownictwa obronnego: 2,
- e) obiekty techniki: 14,
- f) cmentarze: 7,
- g) parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni: 9.

²⁰⁹ E. Gilewska, Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie gdańskim, w: Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego..., cz. 1, s. 356-357;

²¹⁰ E. Gilewska, Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie gdańskim, w: Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego..., cz. 1, s. 325;

Obiekty proponowane do wpisania do rejestru zabytków:

I. Gmina Cedry Wielkie

1. Błotnik 37, budynek mieszkalny z k. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Błotnik 49, budynek mieszkalny z 4 ćw. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
3. Cedry Małe, ul. Żuławska 43 z 2 poł. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
4. Cedry Wielkie, ul. Osadników Wojskowych 41, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
5. Cedry Wielkie, ul. Osadników Wojskowych 55, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
6. Cedry Wielkie, ul. Pionierów Żuław 52A, budynek mieszkalny z k. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
7. Cedry Wielkie, ul. Płazyńskiego 41, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
8. Kiezmark, ul. Spacerowa 3, budynek mieszkalny z 1843 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
9. Koszwały, ul. Gdańska 23, budynek mieszkalny z 1790 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
10. Leszkowy 24, budynek mieszkalny z 1849 r., murowany, z ryglową lukarną, o ciekawej formie architektonicznej,
11. Leszkowy 26/28, budynek mieszkalny z 1865 r., murowany, o ciekawej formie architektonicznej i zachowanym detalu,
12. Trutnowy ul. Podcieniowa 13, budynek mieszkalny z 1843 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

II. Gmina Kolbudy:

1. Bielkowo, elektrownia wodna z wieżą ciśnień i zamkiem wodnym, zespół z 1925 r., przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych,
2. Łapino, elektrownia wodna z 1927 r., przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych,
3. Kolbudy, jaz wodny z l. 1923-25, przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych.

III. Miasto Pruszcz Gdański:

1. ul. Grunwaldzka 17, budynek mieszkalny, ok. 1890 r., murowany z czerwonej cegły licowej z tynkowanymi detalami, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. ul. Grunwaldzka 19, budynek mieszkalny, ok. 1890 r., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,

3. ul. Grunwaldzka 21, budynek mieszkalny, ok. 1900 r., murowany, z detalem architektonicznym z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
4. ul. Wojska Polskiego 7, budynek prokuratury (d. szkoła), l. 1878-1879, murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
5. ul. Wojska Polskiego 8, szkoła, k. XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
6. elektrownia wodna na kanale Raduni, 1921 r. , przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych.

IV. Gmina Pruszcz Gdański

1. Juszkowo, kaplica cmentarna, 1 poł. XIX w., o zachowanych cechach stylowych i dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Łęgowo, ul. Tczewska 36, budynek mieszkalny z 2 poł. XIX w., wzniesiony w konstrukcji ryglowej, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
3. Roszkowo, ul. Lipowa 6, budynek mieszkalny z 1782 r., wzniesiony w konstrukcji ryglowej, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

V. Gmina Pszczółki:

1. Pszczółki, dworzec kolejowy z 1851 r., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Kolnik, zespół ruralistyczny wsi o układzie ulicowo-placowym, geneza średniowieczna (XIV w.), o czytelnym układzie przestrzennym, zawierającym wartościowe elementy budownictwa mieszkalnego i gospodarczego.

VI. Gmina Suchy Dąb:

1. Koźliny 57, świetlica wiejska z pocz. XX w., murowana z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Suchy Dąb, ul. Sportowa 2, budynek plebani z 2 poł. XVIII w., murowana z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków ujętych jest 1173 obiekty, w tym w gminie Cedry Wielkie 151, gminie Kolbudy 117, gminie Pruszcz Gdański 210, mieście Pruszcz Gdański 112, gminie Przywidz 180, gminie Pszczółki 141, gminie Suchy Dąb 115, gminie Trąbki Wielkie 147.

5.3.1. Lista światowego dziedzictwa UNESCO

Na terenie powiatu gdańskiego nie występują obszary i obiekty wpisane na listę UNESCO.

5.3.2. Pomniki Historii

Na terenie powiatu gdańskiego nie występują pomniki historii.

5.3.3. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Nr w rejestrze zabytków	Data wpisu do rejestru zabytków	Gmina	Miejscowość	Adres	Obiekt
1.	19	29.01.1949	Pruszcz Gdański	Różyny	ul. Gdańska 47/49 d.32	dom
2.	22	20.08.1949	Kolbudy	Lublewo	ul. Kościelna	kościół parafialny p.w. NMP

						Królowej Polski
3.	120	10.11.1959	Cedry Wielkie	Trutnowy	ul. Podcieniowa 7 (d. 4 , d. 3)	dom
4.	121	10.11.1959	Cedry Wielkie	Koszwały	ul. Gdańska 21 (d. Koszwały 8)	dom
5.	170	05.04.1960	Kolbudy	Czapielsk (d. Czapelisko)	Czapielsk (d. Czapelisko)	kościół parafialny (d. filialny) p.w. Św. Mikołaja Biskupa
6.	273	15.12.1961	Suchy Dąb	Steblewo	Steblewo 37 (d. 29)	dom
7.	274	16.12.1961	Suchy Dąb	Steblewo	Steblewo 23	dom
8.	275	19.12.1961	Cedry Wielkie	Miłocin	Miłocin 8 (d.18; d.15)	dom
9.	281	23.02.1962	Pruszcz Gdański	Łęgowo	ul. Tczewska	kościół parafialny p.w. Św. Mikołaja
10.	291	06.08.1962	Cedry Wielkie	Kiezmark	Kiezmark	kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej z cmentarzem przykościelnym
11.	291	14.10.1987	Cedry Wielkie	Kiezmark	Kiezmark	***
12.	292	06.08.1962	Kolbudy	Pręgowo	Pręgowo	kościół parafialny p.w. Bożego Ciała
13.	293	06.08.1962	Pszczółki	Różyny	Kościelna 8	kościół parafialny p.w. Św. Wawrzyńca
14.	294	06.08.1962	Cedry Wielkie	Trutnowy	Trutnowy 18	kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła z cmentarzem i plebanią
15.	294	13.08.1962	Cedry Wielkie	Trutnowy	Trutnowy 18	***
16.	294	30.12.1987	Cedry Wielkie	Trutnowy	Trutnowy	***
17.	303	11.08.1962	Suchy Dąb	Koźliny	Koźliny	kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Różańcowej
18.	304	11.08.1962	Suchy Dąb	Osice	Osice	kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego
19.	305	13.08.1962	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 37	kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Św. z pastorówką - ob. biblioteką publiczną, bramą cmentarną oraz terenem przykościelnym wraz z kaplicą przedpogrzebową, murem kościelnym i starodrzewem
20.	305	23.10.2007	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 37	***
21.	305	05.09.1962	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 37	***
22.	305	05.09.1962	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 34	***
23.	309	05.09.1962	Trąbki	Kłodawa	Kłodawa	kościół parafialny p.w. Św.

			Wielkie			Jakuba
24.	310	05.09.1962	Suchy Dąb	Krzywe Koło	Krzywe Koło	kościół filialny p.w. Znalezienia Krzyża Św.
25.	311	05.09.1962	Trąbki Wielkie	Mierzeszyn	Mierzeszyn	kościół parafialny p.w. Św. Bartłomieja
26.	312	06.09.1962	Suchy Dąb	Wróblewo	Wróblewo	kościół filialny pw. Wniebowzięcia NMP
27.	313	06.09.1962	Pruszcz Gdański	Żuława	Lipowa	zespół dworsko-parkowy z kościołem p.w. Podwyższenia Krzyża Św. i cmentarzem
28.	313	28.09.1997	Pruszcz Gdański	Żuława	Lipowa	***
29.	335	27.09.1962	Suchy Dąb	Koźliny	Koźliny 45 (d.37)	spichlerz
30.	337	28.09.1962	Suchy Dąb	Osice	Osice 16 (d.14)	plebania - ob. dom
31.	520	05.06.1971	Pszczółki	Pszczółki	ul. Tczewska 31a (d.13)	wiatrak
32.	609	30.05.1972	Cedry Wielkie	Cedry Wielkie	ul. Osadników Wojskowych	kościół parafialny p.w. Aniołów Stróżów
33.	610	30.05.1972	Suchy Dąb	Steblewo	Steblewo	ruina kościoła
34.	611	30.05.1972	Suchy Dąb	Suchy Dąb	Suchy Dąb	kościół parafialny p.w. Św. Anny
35.	612	30.05.1972	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Krótka 6	dom
36.	613	30.05.1972	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Grunwaldzka 23	dom
37.	783	27.10.1973	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	centrum wsi z zespołem karczmy, założeniem dworsko-parkowym, kościołem parafialnym p.w. Wniebowzięcia NMP oraz terenem przykościelnym i budynkiem gospodarczym
38.	783	10.12.1996	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	***
39.	784	27.10.1973	Pruszcz Gdański	Rusocin	Rusocin	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, park, folwark: spichlerz, stajnia, studnia, chlewnia, obora, stajnia wjazdowa z wozownią)
40.	784	16.09.1996	Pruszcz Gdański	Rusocin	Rusocin	***
41.	785	27.10.1973	Suchy Dąb	Grabiny Zameczek	Grabiny Zameczek	relikty zamku pokrzyżackiego z kaplicą filialną p.w. Św. Trójcy w skrzydle zachodnim - ob. budynek mieszkalno-gospodarczy
42.	786	27.10.1973	Suchy Dąb	Grabowo (d. Grabiny Duchowne)	Grabowo 24 (d. Grabiny Duchowne)	dwór wraz z budynkiem gospodarczym
43.	786	27.10.1973	Suchy Dąb	Grabowo (d.	Grabowo 24 (d.	***

				Grabiny Duchowne)	Grabiny Duchowne)	
44.	791	27.10.1973	Pruszcz Gdański	Dziewięć Włók	Dziewięć Włók 1	dom
45.	792	27.10.1973	Pruszcz Gdański	Wiślina	ul. Gdańska	brama cmentarna - dzwonnica cmentarza menonickiego
46.	794	27.10.1973	Pruszcz Gdański	Wiślina	ul. Słoneczna 27 (d.33 d.34)	dom
47.	800	21.12.1973	Pruszcz Gdański	Bogatka	Bogatka 30 (d. 23)	dom
48.	806	07.02.1974	Cedry Wielkie	Wocławy	Wocławy	ruina kościoła p.w. Św. Piotra i Pawła
49.	842	07.11.1975	Suchy Dąb	Krzywe Koło	Krzywe Koło 7	dom
50.	860	25.04.1977	Pszczółki	Żeliszawki	Żeliszawki	zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)
51.	907	30.01.1978	Cedry Wielkie	Miłocin	Miłocin 24 i 26 (d. 24/25)	dwór
52.	986	18.05.1981	Gdańsk/Pr uszcz Gdański	Gdańsk/ Pruszcz Gdański	Gdańsk/ Pruszcz Gdański	Kanał Raduni (kanał wraz z groblami, towarzysząca zabudową i zielenią na całej długości obiektu - od śluzy na zachód od Pruszcz Gdańskiego do ujścia Kanału do Starej Motławy w Gdańsku)
53.	1107	24.01.1986	Kolbudy	Bielkowo	Bielkowo	zespół parkowo-folwarczny (park, część folwarczna)
54.	1110	02.04.1986	Trąbki Wielkie	Mierzeszyn	Mierzeszyn	kościół ewangelicki z cmentarzem
55.	1125	05.07.1986	Suchy Dąb	Wróblewo	Wróblewo 8	dom
56.	1152	25.03.1987	Suchy Dąb	Osice	Osice 20	dom
57.	1299	28.12.1989	Cedry Wielkie	Giemlice	Giemlice	kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzcziciela wraz z cmentarzem
58.	1362	06.03.1992	Pszczółki	Różyny	Różyny 57/57A (d.14-16)	dom
59.	1369	25.08.1992	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	Chopina 19 i 5	zespół cukrowni "Pruszcz" (portiernia z bramami i murem; budynek biura głównego; kotłownia główna; surownia; budynek techniczno- produkcyjny; budynek filtracji, pakownia; warniki, suszarnia; magazyn cukru; miodownik; piec wapienny; rezydencja akcjonariusza; willa dyrektora)
60.	1517	15.02.1995	Pruszcz Gdański	Goszyn	ul. Derdowskiego	zespół folwarku z parkiem (droga gospodarcza; dom mieszkalny podworski, spichlerz, cegłane słupki bramne, kamienny budynek gospodarczy,

						stajnia, obora z magazynem zbożowym, park)
61.	1586	01.04.1996	Trąbki Wielkie	Sobowidz	Sobowidz	zespół dworsko-parkowy z budynkiem dworu, reliktem zamku oraz dwoma obiektami gospodarczymi folwarku: jałownikiem i wozownią
62.	1614	13.12.1996	Trąbki Wielkie	Gołębiewo Średnie	Gołębiewo Średnie	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, budynek bramny, owczarnia, kuźnia, gorzelnia, 3 budynki gospodarcze, park)
63.	1694	18.06.1999	Przywidz	Przywidz	Przywidz	kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Różańcowej
64.	1841	20.02.2009	Trąbki Wielkie	Sobowidz	ul. Kościuszki 29	kościół ewangelicki ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w obrębie działki wraz ze starodrzewem, odcinkiem ogrodzenia wzdłuż granicy wsch. i bramką od pn. oraz działką wraz ze starodrzewem
65.	1849	09.06.2009	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Chopina 3	kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z działką oraz starodrzewem
66.	1860	04.05.2010	Cedry Wielkie	Kiezmark	ul. Wałowa 2	strażnica wałowa wraz z działką oraz starodrzewem - trzema lipami od strony wsch.
67.	1883	17.04.2012	Suchy Dąb	Krzywe Koło	Krzywe Koło	cmentarz luterański w obrębie działki wraz z dwiema płytami nagrobnymi i czterema stelami oraz starodrzewem
68.	1889	19.11.2012	Cedry Wielkie	Leszkowy	Leszkowy	kościół rzymskokatolicki filialny p.w. św. Brata Alberta wraz z działką oraz starodrzewem
69.	1926	09.12.2015	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 42	młyn wraz z dwoma przylegającymi budynkami gospodarczymi, dwoma odcinkami muru od strony wsch., podwórzem oraz działką 68/2 i częścią działek 68/3 i 68/4, na których wymienione obiekty są usytuowane
70.	1926	11.04.2016	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	ul. Wojska Polskiego 44	budynek mieszkalny wraz z ogrodzeniem od strony wsch., relikami ogrodu – starodrzewem i fontanną oraz działką 69/4, na której wymienione obiekty są

						usytuowane
--	--	--	--	--	--	------------

5.3.4. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

lp.	miejsowość	gmina	przedmiot ochrony	chronologia	nr rejestru	stary numer	wpis do rejestru (nr decyzji, data)
1.	Bąkowo	Kolbudy	osada otwarta	młodsza epoka kamienna, wczesna epoka żelaza, późny okres lateński	357/C	281/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 21.04.1976 r.
2.	Bąkowo	Kolbudy	zespół stanowisk	neolit	549/C	453/A	WKZ w Gdańsku 53500/3/90 z dnia 28.12.1990 r.
3.	Bąkowo	Kolbudy	osady	wczesna epoka żelaza	550/C	454/A	WKZ w Gdańsku 53500/4/90 z dnia 28.12.1990 r.
4.	Czapelsk	Kolbudy	cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych	wczesna epoka żelaza	423/C	345/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/89/78 z dnia 19.10.1978 r.
5.	Jankowo	Kolbudy	osada otwarta	wczesne średniowiecze	547/C	451/A	WKZ w Gdańsku 53500/1/90 z dnia 28.12.1990 r.
6.	Jankowo	Kolbudy	osada pradziejowa	neolit	548/C	452/A	WKZ w Gdańsku 53500/2/90 z dnia 28.12.1990 r.
7.	Lublewo	Kolbudy	osada otwarta	epoka żelaza	424/C	346/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/90/78 z dnia 21.10.1978 r.
8.	Lublewo	Kolbudy	osada	wczesna epoka żelaza	551/C	455/A	WKZ w Gdańsku 53500/5/90 z dnia 28.12.1990 r.
9.	Otomin	Kolbudy	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	13/C	3/A	Główny Konserwator Zabytków, Nr Kl.V/KZ/2/13/59 z dnia 29.07.1959 r.
10.	Otomin	Kolbudy	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	358/C	282/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 21.04.1976 r.
11.	Pręgowo	Kolbudy	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	26/C	18/A	Główny Konserwator Zabytków, KL-IV/2/63/3748/62 z dnia 03.09.1962 r.
12.	Pręgowo	Kolbudy	cmentarzysko płaskie	Hallstadt D	347/C	270/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/5777/75 z

							dnia 29.11.1975
13.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	86/C	64/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/66/70 z dnia 07.01.1970 r.
14.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	87/C	65/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/66/70 z dnia 07.01.1970 r.
15.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	epoka żelaza	104/C	82/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/67/70 z dnia 08.01.1970 r.
16.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	osada produkcyjna	okres wpływów rzymskich	105/C	83/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/67/70 z dnia 08.01.1970 r.
17.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	wczesne średniowiecze	137/C	100/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków Gdańsk Kl.IV/4068/70 z dnia 17.09.1970 r.
18.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	epoka żelaza	211/C	156/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4135/71 z dnia 21.11.1971 r.
19.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	212/C	157/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4136/71 z dnia 21.11.1971 r.
20.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	330/C	253/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 13.12.1974
21.	Pruszcz Gdański	miasto Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	okres wpływów rzymskich	535/C	442/A	WKZ w Gdańsku 53500/1/89 z dnia 24.04.1989 r.
22.	Cieplewo	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	239/C	195/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4626/71 z

							dnia 17.12.1971 r.
23.	Juszkowo	Pruszcz Gdański	osada produkcyjna	epoka brązu/wczesna epoka żelaza	88/C	66/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/66/70 z dnia 07.01.1970 r.
24.	Juszkowo	Pruszcz Gdański	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	136/C	99/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków Gdańsk Kl.IV/4067/70 z dnia 12.09.1970 r.
25.	Juszkowo	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	430/C	352/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/Archeol/133/78 z dnia 11.12.1978 r.
26.	Łęgowo	Pruszcz Gdański	osada otwarta	neolit	333/C	256/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 14.12.1974
27.	Łęgowo	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	425/C	347/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/91/78 z dnia 21.10.1978 r.
28.	Straszyn	Pruszcz Gdański	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	237/C	193/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4624/71 z dnia 17.12.1971 r.
29.	Straszyn	Pruszcz Gdański	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	238/C	194/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4625/71 z dnia 17.12.1971 r.
30.	Straszyn	Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	289/C	231/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/125/72 z dnia 06.12.1972 r.
31.	Żukczyn	Pruszcz Gdański	cmentarzysko płaskie	epoka żelaza	232/C	177/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4499/71 z dnia 15.12.1971 r.
32.	Żukczyn	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesne średniowiecze	541/C	448/A	WKZ w Gdańsku 53500/7/89 z dnia 05.12.1989 r

33.	Żukczyn	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	542/C	449/A	WKZ w Gdańsku 53500/8/89 z dnia 05.12.1989 r.
34.	Żukczyn	Pruszcz Gdański	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	543/C	450/A	WKZ w Gdańsku 53500/9/89 z dnia 05.12.1989 r.
35.	Żuławka	Pruszcz Gdański	cmentarzisko kurhanowe	nieokreślona	329/C	252/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 13.12.1974
36.	Klonowo Dolne	Przywidz	osada otwarta	wczesne średniowiecze	426/C	348/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/92/78 z dnia 24.10.1978 r.
37.	Klonowo Dolne	Przywidz	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	427/C	349/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/93/78 z dnia 05.11.1978 r.
38.	Klonowo Dolne	Przywidz	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	428/C	350/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/94/78 z dnia 08.11.1978 r.
39.	Marszewska Góra	Przywidz	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	286/C	228/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/5242/72 z dnia 05.12.1972 r.
40.	Marszewska Góra - Marszewska Kolonia	Przywidz	cmentarzisko kurhanowe	wczesne średniowiecze	279/C	221/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/5235/72 z dnia 02.12.1972 r.
41.	Olszanka	Przywidz	cmentarzisko kurhanowe	nieokreślona	431/C	353/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/5321/Arch./134/ 78 z dnia 11.12.1978r.
42.	Piekło Dolne	Przywidz	cmentarzisko płaskie	wczesna epoka żelaza	210/C	155/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/4134/71 z dnia 21.11.1971 r.
43.	Przywidz	Przywidz	cmentarzisko kurhanowe	wczesne średniowiecze	73/C	50/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/620/3441/69 z dnia 29.11.1969 r.
44.	Przywidz	Przywidz	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	74/C	51/A	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku, Kl.IV/620/3441/69 z dnia 29.11.1969 r.

45.	Sucha Huta	Przywidz	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	362/C	286/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 30.09.1976 r.
46.	Trzepowo	Przywidz	osada	wczesna epoka żelaza	160/C	122/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/620/4530/70 z dnia 10.12.1970 r.
47.	Różyny	Pszczółki	osada produkcyjna	okres wpływów rzymskich	90/C	68/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/66/70 z dnia 07.01.1970 r.
48.	Ulkowy	Pszczółki	osada otwarta	wczesne średniowiecze	442/C	364/A	WKZ w Gdańsku Kl.VI/53/21/Arch./145/78 z dnia 15.12.1978r.
49.	Grabiny Zameczek	Suchy Dąb	osada otwarta	wczesna epoka żelaza, okres wczesnośredniowieczny i późnośredniowieczny	360/C	284/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 28.04.1976 r.
50.	Gołębiewo	Trąbki Wielkie	cmentarzysko płaskie	okres wpływów rzymskich	89/C	67/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku, KL. IV/620/66/70 z dnia 07.01.1970 r.
51.	Gołębiewo Wielkie	Trąbki Wielkie	cmentarzysko płaskie	Hallstadt D	271/C	211/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/5095/72 z dnia 02.12.1972 r.
52.	Kleszczewo	Trąbki Wielkie	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	331/C	254/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 14.12.1974 r.
53.	Kłębiny	Trąbki Wielkie	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	332/C	255/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/7048/74 z dnia 14.12.1974 r.
54.	Kłodawa	Trąbki Wielkie	obiekt wielokulturowy	neolit	533/C	440/A	WKZ w Gdańsku 53500/7/88 z dnia 20.12.1988 r.

55.	Kłodawa	Trąbki Wielkie	grodzisko i osada przyrodowa	wczesne średniowiecze	534/C	441/A	WKZ w Gdańsku 53500/8/88 z dnia 20.12.1988 r.
56.	Mierzeszyn	Trąbki Wielkie	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	280/C	222/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.IV/6200/5236/72 z dnia 02.12.1972 r.
57.	Rościszewo	Trąbki Wielkie	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza, okres wczesnośredniowieczny	363/C	287/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 30.09.1976 r.
58.	Sobowidz	Trąbki Wielkie	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	359/C	283/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku Kl.VI/6200/76 z dnia 23.04.1976 r.
59.	Trąbki Małe	Trąbki Wielkie	osada otwarta wielokulturowa	wczesne średniowiecze	527/C	434/A	WKZ w Gdańsku 53500/1/88 z dnia 18.11.1988 r.
60.	Trąbki Małe	Trąbki Wielkie	osada z okresu wpływów rzymskich	okres wpływów rzymskich	528/C	435/A	WKZ w Gdańsku 53500/2/88 z dnia 18.11.1988 r.
61.	Trąbki Małe	Trąbki Wielkie	osada otwarta wielokulturowa	wczesne średniowiecze	529/C	436/A	WKZ w Gdańsku 53500/3/88 z dnia 18.11.1988 r.
62.	Trąbki Małe	Trąbki Wielkie	osady wielokulturowe	wczesna epoka żelaza	530/C	437/A	WKZ w Gdańsku 53500/4/88 z dnia 18.11.1988 r.
63.	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	osady otwarte	okres wpływów rzymskich	531/C	438/A	WKZ w Gdańsku 53500/5/88 z dnia 20.12.1988 r.
64.	Trąbki Wielkie	Trąbki Wielkie	osada otwarta	wczesne średniowiecze	532/C	439/A	WKZ w Gdańsku 53500/6/88 z dnia 20.12.1988 r.
65.	Warcz	Trąbki Wielkie	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	540/C	447/A	WKZ w Gdańsku 53500/6/89 z dnia 20.11.1989 r.

5.3.5. Parki kulturowe

Na terenie powiatu gdańskiego nie utworzono dotychczas parków kulturowych. Postuluje się utworzenie parków kulturowych dla następujących obszarów:

- park kulturowy budownictwa żuławskiego: obszar wsi Koszwały, Krzywe Koło, Miłocin, Osice, Steblewo, Trutnowy,
- park kulturowy Kanału Raduni jako zabytku hydrotechniki.

5.3.6. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Na terenie powiatu gdańskiego blisko 60% obszaru obłożone jest aktualnymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, w tym gmina Cedry Wielkie objęta jest planami miejscowymi w 100%, gmina Kolbudy objęta jest planami miejscowymi w 40%, miasto Pruszcz Gdański objęte jest planami miejscowymi w 100% (wyłączone są tereny zamknięte), gmina Pruszcz Gdański objęta jest planami miejscowymi w 100%, gmina Przywidz objęta jest planami miejscowymi w 10%, gmina Pszczółki objęta jest planami miejscowymi w 15%, gmina Trąbki Wielkie objęta jest planami miejscowymi w 15%, gmina Suchy Dąb objęta jest planami miejscowymi w 100%. We wszystkich planach uchwalonych przed utworzeniem przez daną gminę gminnej ewidencji zabytków brakuje informacji o obiektach i obszarach włączonych do ewidencji. Nie są one jednak pozbawione ochrony, ponieważ w planach miejscowych wskazano obiekty i obszary wartościowo historycznie i kulturowo, których zasięg pokrywa się z lokalizacją obszarów i obiektów włączonych do GEZ.

Określone w planach miejscowych zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gmin i odpowiednio je chronią. Określają dokładnie przedmiot ochrony i zasady realizacji inwestycji przy zabytkowych obiektach i obszarach. Biorąc pod uwagę niewielki procent powierzchni gmin Przywidz, Pszczółki i Trąbki Wielkie objętej planami miejscowymi należy stwierdzić, że znaczna część zasobu materialnego dziedzictwa kulturowego powiatu nie jest należycie chroniona pod względem konserwatorskim.

Dla następujących obszarów powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

a) w gminie Przywidz:

- obszary stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków,

b) w gminie Pszczółki:

- obszar historycznego zespołu ruralistycznego wsi Pszczółki,
- obszar historycznego zespołu ruralistycznego wsi Rębielcz,
- obszar historycznego zespołu ruralistycznego wsi Żeliszawki,
- obszar po dawnym zespole dworsko-parkowym w Ostrowitem,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Kleszczewku,

c) w gminie Trąbki Wielkie:

- obszar zespołu dworsko-parkowego w Sobowidzu,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Czerniecu,
- obszar historycznego zespołu wsi folwarcznej Czarniec,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Ełganowie,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewku,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Średnim,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Gołębiewie Wielkim,
- obszar zespołu pofolwarcznego w Łaguszewie,
- obszar zespołu dworsko-parkowego w Pawłowie,
- obszar zespołu dworsko-folwarcznego w Rościszewku.

5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków

Na terenie powiatu gdańskiego w gminnych ewidencjach zabytków ujętych zostało łącznie 1736 zabytków nieruchomości: w tym zespoły urbanistyczne, układy ruralistyczne, zespoły zabudowy i obiekty nieruchomości.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Cedry Wielkie została zaktualizowana w 2015 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 205 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich jest 6 układów ruralistycznych (o średniowiecznej proveniencji, większość lokowana w XIV w.), 103 budynki mieszkalne (wśród nich przeważająca większość pochodzi z przełomu XIX i XX w.), wśród nich 3 to domy podcieniowe, 11 budynków łączy funkcje mieszkalne i gospodarcze, 41 budynków gospodarczych (wśród nich przeważająca większość pochodzi z pocz. XX w.), 4 budynki szkół – trzy z 2 poł. XIX w., jeden z l. 30-tych XX w. (tylko w jednym budynku kontynuowana jest pierwotna funkcja), 6 kościołów, w tym 1 ruina kościoła (datowanych od średniowiecza po l. 40-te XIX w., wśród nich większość jest kościołów murowanych, tylko jeden w konstrukcji ryglowej), 12 cmentarzy (w tym 7 cmentarzy przykościelnych datowanych od XVII po XIX w., 3 cmentarze parafialne z XIX w., 2 cmentarze ewangelickie datowane od XVIII po poł. XIX w.), 9 kapliczek przydrożnych (wszystkie zbudowane w 1945 lub 1946 r., murowane z figurą świętego w środku), 8 bram i ogrodzeń (z k. XIX i pocz. XX w.), a także 4 przykłady zieleni komponowanej (park, ogród, 2 aleje), 2 pomniki (z okazji 700-lecia i 720-lecia wsi), 2 strażnice wałowe (pełniące obecnie funkcje mieszkalne) z przełomu XIX/XX w. i pocz. XX w., spichlerz z 1892 r., transformator z l. 30-tych XX w., magazyn z 1970 r., w ewidencji znajdują się również zabytki hydrotechniki tj.: Przekop Wisły (1895 r.), stary wał przeciwpowodziowy na Wiśle, nowy wał przeciwpowodziowy na Wiśle oraz zabytek techniki: linia kolei wąskotorowej. Zespół Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Cedry Wielkie jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleni komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków²¹¹.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Kolbudy została sporządzona w 2009 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 218 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich są 3 kościoły (2 kościoły murowane gotyckie, 1 kościół XVIII-wieczny, w konstrukcji ryglowej), 2 dwory (z przełomu XIX i XX w.), 8 parków (najstarszy założony w XVIII w., pozostałe w większości pochodzą z XIX w., nieliczne z pocz. XX w.), 2 tereny po dawnych folwarkach, 1 układ zabudowy zespołu dworsko-parkowego, 89 budynków mieszkalnych (w tym 2 budynki leśniczówek, 1 rządcówka, 1 oficyna podworska, 3 budynki plebanii, w przeważającej części budynki te pochodzą z końca XIX w. i pocz. XX w.), 45 budynków gospodarczych (z k. XIX i pocz. XX w.), 3 szkoły (w tym 2 nie pełnią już swoich funkcji), 4 cmentarze katolickie, 10 cmentarzy ewangelickich, 1 cmentarz poepidemiczny, kaplica cmentarna, 5 kapliczek przydrożnych (murowanych), 4 aleje (w tym 3 cmentarne i 1 przydrożna), 2 drogi brukowane, 8 ogrodzeń i bram (murowanych), 2 obeliski, zabytki techniki tj.: 3 obiekty przemysłowe, 5 transformatorów, 2 kuźnie, 1 wieża ciśnień, 8 zabytków hydrotechniki w tym 2 elektrownie wodne, a także zabytki kolejnictwa (w tym 2 dworce kolejowe). Ze względu na to, że Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Kolbudy została sporządzona przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U.

²¹¹ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

Nr 113, poz. 661 z późniejszymi zmianami), karty adresowe nie są wykonane zgodnie z w/w przepisem. Wymagana jest aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Kolbudy. Przy sporządzaniu aktualizacji Gminną Ewidencję Zabytków Gminy Kolbudy należy rozszerzyć o układy ruralistyczne oraz o stanowiska archeologiczne ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków Miasta Pruszcz Gdański została wykonana w 2014 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 110 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich są 2 kościoły (jeden średniowieczny, drugi z l. 20-tych XX w.), kaplica cmentarna (2 poł. XIX w.), kostnica (k. XIX w.), 3 dwory (1863, 1891, pocz. XX w.), 76 budynków mieszkalnych (z 2 poł. XIX w., pocz. XX w. i lat międzywojennych, w tym budynek d. plebani pochodzący z 1775 r.), 3 budynki administracyjno-biurowe (w tym budynek d. Urzędu Miejskiego, Starostwa Powiatowego, d. Dom Partii), dom kultury (1930-35), budynek OSP (ok. 1910 r.), budynek dawnego szpitala (k. XIX w.), 2 szkoły (1878-79 i k. XIX w.), przedszkole (1937-38), zespół cukrowni (1880-1935), budynek nastawni kolejowej (ok. 1900 r.), budynek d. stacji benzynowej (l. 30-te XX w.), spichlerz (1881 r.), magazyn (ok. 1910 r.), młyn (XIX/XX w.), elektrownia (1921 r.), 6 bram i ogrodzeń (od średniowiecza po pocz. XX w.), Kanał Raduni (1348-54), 3 budynki gospodarcze (k. XIX w., pocz. XX w.). Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Pruszcz Gdański jest kompletny pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto zespołu urbanistycznego miasta Pruszcz Gdański oraz stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Pruszcz Gdański została zaktualizowana w 2018 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 248 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich jest 129 budynków mieszkalnych (większość z przełomu XIX i XX w.), 49 budynków gospodarczych i inwentarskich (od XIX w. po pocz. XX w.), 4 młyny (XIX w. i 1 ćw. XX w.), 6 spichlerzy (2 poł. XIX w. i pocz. XX w.), 3 zespoły dworsko-parkowe (XIX w.), 2 dwory (1800 r., 1 poł. XIX w.), 8 parków (w przeważającej większości z XIX w.), ruina kościoła z XIV w., 9 cmentarzy (od XVIII w. do pocz. XX w.), kaplica cmentarna (1 poł. XIX w.), 3 szkoły (w tym jedna nie pełni już swoich funkcji), plebania z poł. XVIII w. (dawny szpital), gajówka (1885 r.), 6 trafostacji (z okresu międzywojennego), dworzec kolejowy (1912 r.), ruiny grobowca (poł. XIX w.), elektrownia (1937 r.). Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Pruszcz Gdański jest kompletna pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie uwzględniono zespołów ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Przywidz została zaktualizowana w 2015 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 219 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich są 3 kościoły (1909 r., 1904 r., pocz. XX w.), 28 cmentarzy (większość z pocz. XX w.), 99 budynków mieszkalnych (większość z k. XIX i pocz. XX w.), 58 budynków gospodarczych (w tym gospodarcze, inwentarskie i magazyny - większość z k. XIX i pocz. XX w.), 7 szkół (dwie utraciły swoje funkcje, większość z pocz. XX w.), 5 kapliczek przydrożnych (murowanych oraz krzyż drewniany, z pocz. XX w. i później), 3 zabytki techniki (gorzelnia, hydrofornia, młyn, mleczarnia - k. XIX i pocz. XX w.), 2 budynki administracyjne i biurowe (z okresu międzywojennego), 2 leśniczówki (pocz. XX w.), budynek Wiejskiego Domu Towarowego (z okresu międzywojennego), karczma (l. 20-te XX w.), budynek poczty (l. 20-te XX w.), brama (murowana, z pocz. XX w.). Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Przywidz jest kompletny pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie

uwzględniono zespołów ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Pszczółki została sporządzona w 2016 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 166 zespołów i obiektów zabytkowych, wśród nich jest 7 układów ruralistycznych (o średniowiecznej proveniencji), 3 kościoły (jeden średniowieczny, dwa z l. 30-tych XX w.), 90 budynków mieszkalnych (w tym 1 dom podcieniowy i 1 plebania, większość budynków mieszkalnych pochodzi z końca XIX i początków XX w.), 29 budynków gospodarczych (w tym magazyny, stajnie, stodoły, lodownie), zespół pałacowo-parkowy (XIX/XX w.), pałac (1830 r.), 4 parki podworskie (o różnej proveniencji od XVIII do 1 ćw. XX w.), 3 zagrody (z pocz. XX w.), zespół folwarku (1 ćw. XX w.), 6 szkół (w tym jedna nie pełni już swoich funkcji), budynek poczty (pocz. XX w.), 2 zajazdy (XIX/XX w. i 1912 r.), Dom Ludowy (ok. 1940 r.), 7 cmentarzy (parafialnych i d. ewangelickich), kaplica cmentarna, z zabytków techniki: zespół rzeźni (XIX/XX w.), rzeźnia (XIX/XX w.), rozlewnia olejów (XIX/XX w.), wiatrak holenderski (XIX w.), zespół dworca kolejowego (2 poł. XIX w.), 2 dworce kolejowe (jeden z poł. XIX w., drugi z 1 ćw. XX w.), budynek spedycji kolejowej (ok. 1870 r.), magazyn kolejowy (pocz. XX w.), budynek produkcyjno-magazynowy (XIX/XX w.), 2 gorzelnie (poł. XIX w. i XIX/XX w.). Zespół Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Pszczółki jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleni komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie uwzględniono stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Suchy Dąb została zaktualizowana w 2016 r. i liczy łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków 144 pozycje. Znajduje się w niej 5 kościołów (większość z nich gotycka, murowana, jeden z 1593 r. w konstrukcji ryglowej), ruina kościoła (XIV/XV w.), reliktów zamku krzyżackiego wraz z kaplicą (XIV w.), 60 budynków mieszkalnych (większość z k. XIX i pocz. XX w.), 2 strażnice wałowe (XIX/XX w.), 26 budynków gospodarczych (wśród nich są stodoły, obory, garaż, spichlerze i wozownie, najstarsze budynki z XVIII w., większość z 2 poł. XIX w. i pocz. XX w.), 3 budynki dawnych szkół (niepełniące już swoich funkcji), 2 budynki poczty (pocz. XX w.), dwór (ok. 1700 r.), 17 układów zieleni komponowanej (w tym 3 parki, większość z XIX w.), stelmacharnia (z k. XIX w.), 3 bramy (pocz. XX w.) 8 cmentarzy (w tym 3 protestanckie, 4 przykościelne, 1 parafialny), kaplica cmentarna (z k. XIX w.), 5 kapliczek przydrożnych (murowanych oraz w formie drewnianego krzyża), świetlica wiejska i hala ludowa (z pocz. XX w.), układ fos (XIV w.), kanał (XV w.).

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Trąbki Wielkie została sporządzona w 2007 r. Znajduje się w niej, łącznie z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, 426 zabytków, wśród nich jest 155 budynków mieszkalnych (większość z nich pochodzi z pocz. XX w., najstarszy z ok. 1857 r., najmłodszy z 1939 r., w tym budynki plebanii), 24 zagrody (z pocz. XX w.), 20 cmentarzy (1 przykościelny, 2 parafialne, 1 katolicki, 1 pocholeryczny, pozostałe ewangelickie), 14 parków (XIX w. i pocz. XX w.), 9 budynków szkół (w tym 7 nie pełni już swoich funkcji), 10 zespołów zagrodowych (pocz. XX w.), 9 transformatorów (pocz. XX w.), 10 zespołów dworsko-parkowych (większość z przeł. XIX i XX w.), 7 dawnych gospód (XIX/XX w. i 1923 r.), 6 kapliczek (pocz. XX w.), 5 dworów (z 2 poł. XIX w., jeden z pocz. XX w.), 5 kościołów (XIV w., 1628 r., 1735 r., 1880 r., 1901 r.), 3 budynki sklepów (l. 20-30-te XX w. i XIX/XX w.), 4 budynki młynów (XIX/XX w. i pocz. XX w.), 3 ogrodzenia (k. XIX w.), pierzeja ulicy (XIX/XX w.), 2 zespoły kościoła i plebanii (1280-1735 i 4 ćw. XIX w.), zespół folwarku pomłyńskiego (XIX/XX w.), zespół kościoła i cmentarza (XIX/XX w.), budynek dawnego Klubu Rolnika (l. 30-te XX w.), zespół zabudowy folwarcznej z trafostacją (2 ćw. XX w.), zespół leśniczówki (3 ćw. XIX w.), zespół pofolwarczny (złożony tylko z zabudowy gospodarczej, XIX w.), zespół czworaków (pocz. XX w.),

zespół wsi folwarcznej (1 poł. XIX w.), zespół osady folwarcznej (ok. 1900 r.), zespół dawnej kuźni (pocz. XX w.), zespół poniatówki (1937 r.), zespół dawnej cukrowni (2 poł. XX w.), zespół osady leśnej (pocz. XX w.).

Ze względu na to, że zasób gminnej ewidencji zabytków nie jest zasobem zamkniętym, należy prowadzić na bieżąco jego aktualizację.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

5.5.1. Zabytki archeologiczne

Na obszarze powiatu gdańskiego znajduje się wiele ważnych dla przeszłości regionu obiektów archeologicznych. Są to przede wszystkim znajdujące się na powierzchni ziemi grodziska (dawne grody) i cmentarzyska kurhanowe oraz odkrywane pod powierzchnią ziemi ślady dawnych osad, cmentarzysk szkieletowych i ciałopalnych, obiektów produkcyjnych. Najcenniejsze z nich to te, które posiadają własną formę krajobrazową – cmentarzyska kurhanowe i grodziska.

W gminie Kolbudy najważniejszymi stanowiskami archeologicznymi dla tego regionu są wczesnośredniowieczne grodziska w Otominie i Pręgowie (Babi Dół) dość dobrze zachowane, jednak do tej pory nieprzebadane wystarczająco. Oprócz grodzisk występują tu cenne poznawczo cmentarzyska płaskie w Czapielsku z wczesnej epoki żelaza (VII-II w. p.n.e.) i Pręgowie datowane na wczesną epokę żelaza – okres Hallstadt D i wczesny i środkowy okres lateński, a także 4 osady otwarte w Bąkowie (zespół osad datowanych na młodszą epokę kamienna, wczesną epokę żelaza, późny okres lateński, późne średniowiecze), Jankowie z wczesnego średniowiecza, Lublewie - datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) i okres wczesnośredniowieczny (X-XIII w.), Otominie z okresu wpływów rzymskich.

Najważniejsze stanowiska archeologiczne w gminie Przywidz to grodzisko wczesnośredniowieczne w Przywidzu, trzy cmentarzyska kurhanowe w Marszewskiej Górze z wczesnego średniowiecza, Olszance - o nieokreślonej chronologii, Przywidzu z wczesnego średniowiecza, a także cmentarzyska płaskie w Piekle Dolnym z wczesnej epoki żelaza, Sucheju Hucie z wczesnej epoki żelaza oraz osady otwarte w Klonowie Dolnym z wczesnej epoki żelaza, Marszewskiej Górze z wczesnej epoki żelaza, Trzepowie z wczesnej epoki żelaza.

Miasto Pruszcz Gdański obfituje w zabytki archeologiczne. Znajduje się tu aż 9 stanowisk wpisanych do rejestru zabytków. Wśród nich są cztery cmentarzyska płaskie: z późnego okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich (I w. p.n.e. – III w. n.e.), z wczesnego średniowiecza, z epoki żelaza (z kręgu kultury oksywskiej i wielbarskiej), z okresu wpływów rzymskich, a także 5 osad otwartych: trzy z okresu wpływów rzymskich i dwie z wczesnej epoki żelaza. Stanowiska te były badane w okresie międzywojennym oraz w czasach powojennych – w latach 60-tych, 70-tych, 80-tych i 90-tych XX w. W trakcie badań pozyskano bogaty zasób kulturowy, który pozwolił na przeprowadzenie wnikliwych analiz historii osadnictwa na terenie miasta.

W gminie Pruszcz Gdański najważniejszymi stanowiskami archeologicznymi dla tego regionu są cmentarzysko kurhanowe w Żuławce o nieokreślonej chronologii, 2 cmentarzyska płaskie w Straszynie z wczesnej epoki żelaza i w Żukczynie z epoki żelaza, 7 osad otwartych w Żukczynie z wczesnej epoki żelaza, w Juszkowie datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) oraz okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI-XV w.), w Łęgowie datowana na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.) oraz okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI-XV w.), w Ciepłowie z wczesnej epoki żelaza, w Straszynie - wielokulturowa, w Straszynie z okresu wpływów rzymskich, w

Juszkowie z okresu wpływów rzymskich i okresu wczesno- i późnośredniowiecznego, a także osada produkcyjna w Juszkowie (Będziszyn) z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Na terenie gminy Pszczółki największymi wartościami pod względem naukowym i kulturowym odznaczają się osada produkcyjna w Różynach z okresu wpływów rzymskich oraz osada otwarta w Ulkowach z wczesnego średniowiecza.

W gminie Suchy Dąb najważniejsze stanowisko archeologiczne wpisane do rejestru zabytków to osada otwarta w Grabinach Zameczku z wczesnej epoki żelaza, okresu wczesnośredniowiecznego i późnośredniowiecznego.

Najważniejsze stanowiska archeologiczne w gminie Trąbki Wielkie to grodzisko i osada przyrodowa w Kłodawie z wczesnego średniowiecza, cmentarzysko płaskie w Gołębiewie Wielkim z okresu późnolateńskiego i okresu wpływów rzymskich, cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych w Gołębiewie Wielkim datowane na Hallstadt D, z kręgu kultury wschodniopomorskiej, cmentarzysko płaskie (kultury wschodniopomorskiej) z wczesnej epoki żelaza w Mierzeszynie, cmentarzysko płaskie w Rościszewie z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza, osada otwarta w Kleszczewie datowana na okres wpływów rzymskich i średniowiecze, osada otwarta w Klępinach, z okresu wpływów rzymskich, osada otwarta w Sobowidzu datowana na okres wpływów rzymskich, osada wielokulturowa w Trąbkach Małych, osada z okresu wpływów rzymskich w Trąbkach Małych, osada otwarta wielokulturowa w Trąbkach Małych z okresu wczesnego średniowiecza, osady wielokulturowe w Trąbkach Małych z wczesnej epoki żelaza (V-III w. p.n.e.), okresu wpływów rzymskich (I-II w.) i okresu wczesnego średniowiecza (X-XIII w.), osady wielokulturowe w Trąbkach Wielkich z wczesnego średniowiecza, osada otwarta w Trąbkach Wielkich z wczesnego średniowiecza, osada wielokulturowa w Kłodawie datowana na okres młodszej epoki kamienia (III tys. p.n.e.), wczesną epokę żelaza (VI-IV w. p.n.e.) i okres wczesnego i późnego średniowiecza (X-XIV w. n.e.), osada wielokulturowa w Warczu z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza.

Większość opisanych powyżej stanowiska nie została do tej pory wyczerpująco przebadana. Ze względu na to, że obrazują bogaty rozwój osadnictwa na terenie powiatu w okresach pradziejowych postuluje się przeprowadzenie badań archeologicznych w celu pełnego ich rozpoznania. Bogactwo stanowisk wskazuje na to, że region ten był bardzo chętnie zasiedlany zwłaszcza w okresie epoki brązu i epoki żelaza i w okresie wczesnego średniowiecza, głównie ze względu na atrakcyjność środowiska naturalnego.

5.5.2. Obiekty nieruchome i zespoły zabudowy wpisane do rejestru zabytków

GMINA CEDRY WIELKIE

Cedry Wielkie

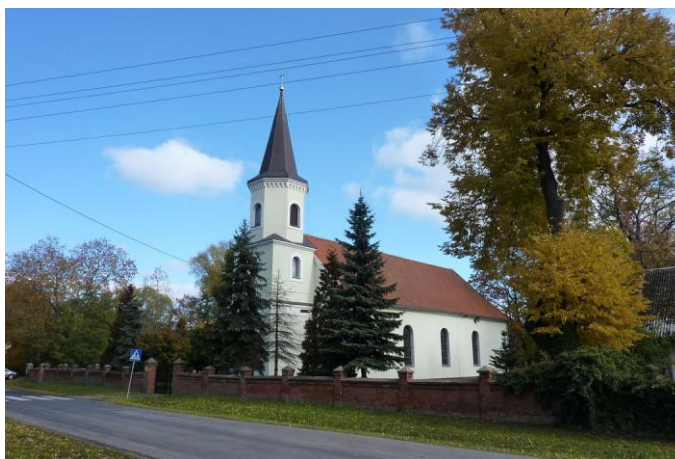
Kościół parafialny pw. Aniołów Stróżów wzniesiony został w 2 poł. XIV wieku jako bazylika trójnawowa; w 1 poł. XVII w. przebudowany na pseudobazylikę; remontowany w 1882 r., spalony w 1945 r., od tego czasu jest nieużytkowany, pozostawał w ruinie do lat 80-tych XX w., kiedy to został odbudowany. Gotycki,

murowany z cegły, orientowany, z prezbiterium zamkniętym wielobocznie i murowaną wieżą od zachodu, z drewnianą nadbudową z ośmioboczną izbicą zwieńczoną hełmem w kształcie iglicy. Do wnętrza od strony zachodniej prowadzi bogato profilowany portal ostrołukowy. Nawa główna od bocznych oddzielona jest ostrołukowymi arkadami wspartymi na czterech filarach. Prezbiterium do nawy głównej otwiera się szerokim łukiem tęczowym. Do nawy północnej wiedzie wejście przez ostrołukowy profilowany portal z tympanonem, gdzie zachowane są resztki malowanego ornamentu maswerkowego. Elewacja nawy północnej zdobiona rombowym ornamentem zendrówki. We wnętrzu współczesne wyposażenie, witraże w ostrołukowych oknach – współczesne.

Giemlice

Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela wraz z cmentarzem przykościelnym. Kościół o formach klasycystycznych, wzniesiony w latach 1840-1841, w 1945 r. została zburzona wieża, zrekonstruowana w 2007 r. Kościół otoczony jest cmentarzem obwiedzionym murem ceglany, w którego południowo-zachodnim narożu znajduje się wolnostojąca drewniana słupowa dzwonnica. Kościół wzniesiony z cegły, na podmurówce kamiennej, otynkowany. Na planie prostokąta, trójnawowy z wieżą od zachodu, w części wschodniej wyższe niewyodrębnione w bryle prezbiterium, flankowane aneksami mieszczącymi zakrystię. Elewacje południowa i północna trójosiowe bez podziałów, elewacja zachodnia trójosiowa, po środku znajduje się wejście główne. Elewacja wschodnia trójosiowa zwieńczona trójkątnym szczytem. Otwory okienne zwieńczone półkoliście, ujęte tynkowymi, prostymi opaskami. We wnętrzu płaski strop drewniany wsparty trzema parami drewnianych słupów dzielących wnętrze na trzy nawy, od zachodu drewniany chór muzyczny o płycinowej balustradzie.

Kiezmark

Kościół p. w. Matki Boskiej Częstochowskiej wzniesiony został w XVII w., remontowany był w 1727 r., 1939 r. i 2018 r. Orientowany, konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą, dwuspadowy dach nawy i mansardowy dach kruchty kryte holenderką, hełm wieży blachą. Korpus nawowy na planie prostokąta, z niewyodrębnionym, wielobocznie zamkniętym prezbiterium, kruchtą od zachodu i wieżą wtopioną w dolnej części

w elewację zachodnią. W górnej części trzonu wieży w elewacji zachodniej i w elewacjach północnej i południowej – zegar. Wnętrze kryte stropem. We wnętrzu na chórze późnobarokowy prospekt organowy, wyposażenie kościoła z XVII-XIX w.

Kiezmark, ul. Wałowa 2

Strażnica wałowa wzniesiona na nowym wale przeciwpowodziowym w 2 poł. XIX w. Do czasu wykonania przekopu na Wiśle w 1905 r. strażnica w Kiezmarku służyła jako główna kwatera dla służb ratowniczych. Później straciła swe znaczenie, podobnie jak inne „wachtbudy” położone nad Martwą Wisłą. Budynek częściowo podpiwniczony, dwukondygnacyjny (druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), nakryty dachem

dwuspadowym. Posadowiony na ceglany fundament, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, oszalowanej deskami w układzie pionowym. Elewacje o bogatej dekoracji ciesielskiej.

W trakcie frontowym, od północy, znajdował się pokój gościnny, od południa - tzw. wielka izba, w której mieścił się bufet. Na jej ścianie południowej umieszczono malowidła przedstawiające postacie przy posiłku, z kuflem piwa (obecnie zakryte płytą). W czasie akcji przeciwpowodziowych pomieszczenia te pełniły funkcję świetlicy dla wacht wałowych.

Koszwały, ul. Gdańska 21 (d. Koszwały 8)

Dom podcieniowy zbudowany w 1792 roku, remontowany w latach: 1927, 1934 i 1959. Konstrukcja domu murowana, z ryglowymi szczytami, elewacje tynkowane, konstrukcja podcienia – ryglowa, wypełniona żółtą, nieotynkowaną cegłą. Dom założony jest na planie regularnego prostokąta z podcieniem usytuowanym pośrodku fasady frontowej, wystawka wsparta na siedmiu słupach. Budynek kryty dachem dwuspadowym z dachówką holenderką. Konstrukcja ryglowa

podcienia bardzo dekoracyjnie opracowana. Zachowany pierwotny układ pomieszczeń z tzw. "czarną kuchnią". W elewacji frontowej zachowane oryginalne, ozdobnie opracowane dwuskrzydłowe drzwi. Okna krosnowe, dwuskrzydłowe ze szprosami.

Leszkowy

Kościół rzymskokatolicki filialny p.w. św. Brata Alberta powstał prawdopodobnie w 2 poł. XIV w. lub na pocz. XV w. Na przełomie XVI i XVII w. wzniesiono wieżę kościelną. Kościół wyremontowano i przebudowano w 2 poł. XVII w. Kolejne prace prowadzone były w 2 poł. XIX w. Po 1945 r. budynek nie był użytkowany do celów sakralnych. Brak opieki spowodował runięcie wieży, a kilka lat później całej ściany zach., zakrystii i części ściany pn. oraz postępujące

zniszczenie pozostałych fragmentów. Dopiero na przełomie lat 70-tych i 80-tych XX w. przeprowadzono gruntowny remont wraz z odbudową.

Kościół orientowany, murowany, założony na planie prostokąta z niewyodrębnionym prezbiterium, od pn. wąska nawa boczna i kwadratowa zakrystia w narożniku wsch., od pd. usytuowana centralnie, prostokątna kruchta. Główne wejście od zachodu. Bryła o małej kubaturze, zwarta, nakryta asymetrycznym dachem dwuspadowym, nad zakrystią daszek pulpitowy, nad kruchtą trójpołaciowy. Pokrycie dachów ceramiczne, więźba współczesna.

We wnętrzu zachowany jedynie zarys pierwotnego układu - nawa główna z niewydzielonym prezbiterium oraz wąska nawa boczna i zakrystia.

Miłocin 8 (d. 18)

Dom podcieniowy z 1731 r., remontowany i częściowo przebudowany w XIX i XX w., remontowany w l. 2010-2011, w 2017 r. remont wnętrza. Założony na planie litery T, z podcieniem na osi podłużnej, wspartym na ośmiu słupach. Ściany korpusu w przyziemiu części wschodniej i południowej oraz druga kondygnacja w części południowej murowane z cegły, otynkowane (pochodzą z pocz. XIX w.), podcień i druga kondygnacja części wschodniej w

konstrukcji ryglowej. Dachy dwuspadowe kryte holenderką. Na belce nad drzwiami do sieni wyryty jest napis: „HR ANNO H... BH MDCCXXXIBM”. Zachowany jest zabytkowy układ wnętrza przyziemia z piętrową sienią z galerią. W wielkiej izbie trzyczęściowe barokowe drzwi.

Miłocin 24 i 26 (d. 24/25)

Dwór zbudowany około roku 1800, przebudowany w roku 1886 r., w stylu klasycystycznym. Obecnie w ruinie.

Trutnowy

Kościół p.w. św. Piotra i Pawła wraz z cmentarzem przykościelnym

Świątynia wzniesiona została w stylu gotyckim w 1334 r. – powstało wówczas prezbiterium, w 1 poł. XV w. ukończono budowę nawy, w 1543 r. rozebrano drewniany trzon wieży, pozostawiając murowane przyziemie, mieszczące kruchtę. W XVII w. dobudowano do południowej ściany nawy kruchtę, w XIX w. wybudowano ryglową lukarnę w południowej połaci dachowej nawy. W

latach 1976-1977 rozebrano kruchtę południową. W latach 2016-2017 zrekonstruowano drewniany trzon wieży wraz z ośmioboczną izbicą z hełmem krytym gontem. Kościół jest orientowany, ceglany, oskarpowany, założony na planie prostokąta, z wyodrębnionym, prosto zamkniętym prezbiterium, zakrytą od północy, kruchtami od południa i zachodu. Dach dwuspadowy kryty holenderką. Szczyt i ściana wschodnia zdobione ostrołukowymi, tynkowanymi blendami. Wnętrze kryte stropem drewnianym, w prezbiterium dwuprzęsłowe sklepienie gwiazdziste.

Cmentarz parafialny, przykościelny prawdopodobnie z XIV w., od połowy XVI w. do 1946 r. – ewangelicki, obecnie nieczynny. Zajmuje całą powierzchnię działki kościoła parafialnego p.w. Św. Piotra i Pawła. Nekropolia założona na planie kwadratu, otoczona metalowym, kutym ogrodzeniem, wykonanym od pld. i zach. ze starych kopców grobowych. Po stronie pld. i ptn. nieliczne nagrobki z 1884 r., 1945 r. i 1951 r., w tym jedna mogiła ze

współczesnym metalowym kojcem (1945 r.), od strony południowej i zachodniej zachował się starodrzew otaczający teren cmentarza.

Trutnowy al. Lip 36

Budynek plebanii z 1728 r. Założony na planie wydłużonego prostokąta, ceglany, tynkowany, od strony południowej oskarpowany. Dach łamany (tzw. polski) kryty holenderką. Główne drzwi wejściowe od północy z kołatką i okuciami barokowymi. W sieni tablica erekcyjna z czarnego marmuru z napisem: „GRATIA SECUNDANTE DIVINA BOEMERII AUSPICIIS PRAECONSULIS ATQUE PATRONI HAEC EXSTRUCTA DIUSTED BENE FIRMA DOMUS ANNO MDCCXXVIII”.

Trutnowy ul. Podcieniowa 7

Dom podcieniowy został zbudowany w 1720 roku przez Petera Lettahna dla Georgea Basenera, remontowany w latach 1933-1934, 1978, 1982 oraz 2013. Na belce podcienia widnieje inskrypcja z datą, imieniem i nazwiskiem oraz gmerkiem dawnego właściciela domu - Georgea Basenera. Podczas renowacji domu w 2014 r., na belce szczytu południowego wyeksponowano inskrypcję budowniczego, Petera Lettahna. Na tym samym szczycie znajduje się również data remontu z inicjałami H.R. 1934. Budynek dwuskrzydłowy, na rzucie litery "T". Podcień wsparty na ośmiu słupach, wykonany w konstrukcji ryglowej. We wnętrzu zachowany pierwotny układ pomieszczeń z tzw. "czarną kuchnią" oraz typowa piętrowa sień z barokową balustradą, barokowe szafy ścienne i portale.

Wocławy

Ruina kościoła. Kościół wzniesiony został w poł. XIV wieku, nawa i wieża przebudowane w 1730 r.; po spaleniu w 1945 r. nieużytkowany, pozostaje w ruinie. Orientowany, murowany z cegły. Zachowały się ściany obwodowe od strony zachodniej, południowej i fragmentarycznie od strony wschodniej i północnej. Przed pożarem w 1945 r. wieża nadbudowana była w konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą, zwieńczona blaszanym hełmem i chorągiewką z datą 1730 r.

GMINA KOLBUDY

Bielkowo

Zespół folwarczny z parkiem. Obecnie założenie dzieli się kompozycyjnie na dwie części: północną, zbliżoną do prostokąta obejmującą park oraz południową ukierunkowaną podłużnie na linii północ-południe, częścią folwarczną. Od strony północnej do miejsca, gdzie znajdował się dwór biegnie dojazdowa aleja lipowa, dzieląca park na część wschodnią i zachodnią. Zachodnią część stanowi park o swobodnej kompozycji z wyraźnymi obsadzeniami granicznymi od północy i zachodu oraz wzdłuż strumyka; znajduje się tutaj element wodny w postaci stawu położonego tuż przy głównej alei. Wschodnią część parku zajmują fragmenty regularnej kompozycji zieleni. Zabudowania folwarczne nie istnieją.

Czapielsk

Kościół filialny p.w. Św. Mikołaja wybudowany został pod koniec XVIII wieku. W 1819 r. kościół był remontowany, a w 1841 r., z powodu złego stanu technicznego, zamknięty. W 1847 r. został gruntownie odrestaurowany. W 1958 r. został wyremontowany – wzmocniono wówczas więźbę i przełożono pokrycie dachu oraz naprawiono ściany i wieżyczkę. Kolejny remont, w 1970 r., objął wymianę murłat, przełożenie

dachu i odnowienie wnętrza z odświeżeniem konstrukcji drewnianej. Świątynia jest orientowana, salowa, założona na planie prostokąta, na kamiennym fundamencie, ściany wykonane w konstrukcji ryglowej wypełnionej nietynkowaną cegłą. Kryta dachem dwuspadowym z dachówką esówką. W dachu od strony zachodniej znajduje się drewniana, kwadratowa w rzucie sygnaturka przekryta daszkiem namiotowym, krytym blachą. Okna w elewacjach krosnowe, dwuskrzydłowe, ze szprosami.

Lublewo

Zręby kościoła p.w. NMP Królowej Korony Polskiej pochodzą z 2 poł. XIV w., kiedy to wybudowano prezbiterium. W 1657-1658 dobudowano do niego nawę, a w 1680 r. - kaplicę. W 1683 r. kościół został zniszczony przez pożar. Odbudowano go w 1684 r. Świątynia łączy w sobie cechy stylu gotyckiego i barokowego, murowana z cegły licowej, z poligonalnie zamkniętym prezbiterium od wschodu, jednokondygnacyjną kruchtą od północy i dwukondygnacyjnym skrzydłem od południa.

Korpus kryty dachem dwuspadowym, prezbiterium – trójspadowym, obie dobudówki kryte dachami dwuspadowymi, na dachu – dachówka esówka. Po stronie zachodniej drewniana wieża wyrastająca z korpusu kościoła. Otwory okienne zwieńczone łukiem ostrym. Wnętrze przekryte drewnianym stropem.

Pręgowo

Kościół p.w. Bożego Ciała wzniesiony w XIV w., wieża natomiast zbudowana została około 1739 r. Orientowany, salowy (z niewyodrębnionym prezbiterium), zbudowany z kamienia polnego i cegły. W elewacji północnej zakrystia, w elewacji południowej kruchta, od strony zachodniej masywna, dwukondygnacyjna wieża. Korpus nawowy oraz wieża oszkarpowane. Wieża w dolnej kondygnacji murowana z kamienia polnego, w górnej kondygnacji drewniana opierzana deskami w układzie pionowym. Okna o wykroju łuku ostrego. Dachy kryte holenderką, hełm wieży - blachą. Szczyt nad prezbiterium ceglany, schodkowy, zdobiony sterczynami, rozczłonkowany lizenami i blendami, szczyty kruchty i zakrystii również ceglane. Szczyt kruchty schodkowy, zwieńczony pseudoblankowaniem i sterczynami, zdobiony na osi tynkowaną, ostrołukową blendą. Szczyt zakrystii trójkątny, zdobiony trzema otwartymi od góry płycinami, flankowany sterczynami i zwieńczony małym półokrągłym szczykiem. Wnętrze kryte drewnianym stropem. Wyposażenie kościoła

manierystyczne i barokowe, na ścianach XV-wieczne polichromie. Pod kościołem krypta z przełomu XVII i XVIII w.

PRUSZCZ GDAŃSKI

Pruszcz Gdański, ul. Chopina 3

Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy wzniesiony został w stylu neobarokowym. Rozpoczęcie budowy kościoła przypada na 1922 r., prace prowadził miejscowy mistrz budowlany Johannes Schulz. Prace ukończono ostatecznie dopiero w 1928 r. Rok później, na mocy decyzji wydanej przez biskupa gdańskiego Edwarda O'Rourke, zatwierdzonej przez Senat Wolnego Miasta Gdańska, została erygowana parafia, kościół otrzymał wezwanie Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, a pierwszym proboszczem mianowano ks. Wohlera. W roku 1930 miała miejsce konsekracja.

Kościół nieorientowany, usytuowany na osi północ – południe, z prezbiterium od północy. Murowany z cegły, tynkowany, o prostej, zwartej bryle, jednonawowy, czteroprzęsłowy, z węższym, zamkniętym prosto prezbiterium, flankowanym po bokach przez zakrystie. Korpus oszkarpowany, nakryty dachem dwuspadowym, prezbiterium niższe, kryte dachem dwuspadowym, który równocześnie obejmuje dwa boczne aneksy. W dachu od strony południowej mała wieża, kryta baniastym hełmem, pokrytym blachą, zwieńczonym iglicą z kulą i krzyżem. W przyziemiu elewacji frontowej, na osi, podcień zamknięty łukiem koszowym, powyżej owalne okienko. Elewacje boczne symetryczne, osie wyznaczają pary półkoliście zamkniętych okien rozdzielonych szarpami, pod okapem gładki fryz.

Pruszcz Gdański ul. Grunwaldzka 23

Dom wzniesiony w 1 poł. XIX wieku, kilkakrotnie przebudowywany w XIX i XX w. Klasycystyczny, założony na planie prostokąta, trójkondygnacyjny (trzecia kondygnacja w formie poddasza), podpiwniczony, kryty dachem czterospadowym pokrytym holenderką, Murowany z cegły, otynkowany, siedmioosiowy, dwutraktowy, usytuowany kalenicowo, zachodnią frontową elewacją zwrócony do ul. Grunwaldzkiej. Wszystkie elewacje zwieńczone drewnianym, profilowanym

gzymsem okapowym. Od frontu dwukondygnacyjny,

trzyosiowy ryzalit środkowy zwieńczony tympanonem, flankowany na narożach czterema parami gładkich pilastrów na cokółkach, rozczłonkowany dwoma profilowanymi gzymsami, tympanon zdobiony profilowanymi gzymsami, pośrodku okulus. Okna, drzwi frontowe i pomieszczenia parteru częściowo przebudowane w 1962 r., w związku z adaptacją na księgarnię. Elewacja wschodnia prawie całkowicie zmieniona, podczas licznych remontów: przepruto kilka nowych otworów okiennych, zamurowano stare. W północno-wschodnim narożu bocznej ściany północnej otwór wejściowy z kamiennymi schodami o zaokrąglonych stopniach. We wnętrzu od strony wschodniej drewniana rzeźbiona klatka schodowa i drzwi płycinowe o formach klasycyzujących. Przybudówka od strony północno-zachodniej z przełomu XIX/XX w.

Pruszcz Gdański ul. Krótka 6

Dom zbudowany w 1 poł. XIX w., kilkakrotnie remontowany w XIX i XX w. Klasycystyczny, założony na planie wydłużonego prostokąta, dwutraktowy, jednokondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem, podpiwniczony. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z sienią przelotową na osi. Konstrukcja ścian szkieletowa, wypełniona cegłą; rygle ułożone w prostokąty, na narożach - skośnie. Pośrodku ściany frontowej (północno – zachodniej) cofnięty podcień, dźwigający na czterech drewnianych kolumnach jońskich - trójosiową wystawkę o konstrukcji szkieletowej, zrównaną z linią elewacji. Wystawka zwieńczona niskim tympanonem z okulusem. Analogiczna wystawka w licu od strony południowo-wschodniej. Dach mansardowy, kryty dachówką karpiówką. Od strony południowo-wschodniej dwie lukarny, ich okapy wsparte na zdobionych, drewnianych konsolkach. Wewnątrz zachowana drewniana, klasycystyczna klatka schodowa, prowadząca z sieni na poddasze.

Pruszcz Gdański, ul. Wojska Polskiego 19

Dawna pastorówka ob. biblioteka - budynek wzniesiony w 1755 r., do 1945 r. pełnił funkcję pastorówki, a od 1948 r. – biblioteki. Założony na planie prostokąta, ze skrzydłem w narożu północno-zachodnim. Dwukondygnacyjny (druga kondygnacja w formie poddasza), ceglany, otynkowany, dach dwuspadowy kryty holenderką. Elewacja frontowa siedmioosiowa, pośrodku dwuskrzydłowe drzwi. Nad elewacją frontową, pośrodku dwuosiowa lukarna, zwieńczona

tympantonem z okulusem pośrodku. Szczyty boczne zakończone falistym gzymsem, w północnym data 1755. Zabytkowy układ wnętrza czytelny, we wnętrzu drzwi klasycystyczne, stropy drewniane.

Pruszcz Gdański, ul. Wojska Polskiego

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego wzniesiony w połowie XV w., był trzykrotnie palony: w 1433 r. przez husytów, w 1460 r. przez Krzyżaków, w 1577 r. podczas walk Gdańska ze Stefanem Batorem. W 1585 r. przeszedł w ręce protestantów, do katolików powrócił w 1945 r. W 1742 r. poddany remontowi, podczas kolejnego w 1831 r. osadzono zegar w wieży, natomiast w 1936 r. świątynia została gruntownie odnowiona.

Kościół orientowany, ceglany, oszkarpowany, trójnawowy, z kwadratowym prezbiterium, zakrystią od północy, kruchtą od południa i masywną wieżą od zachodu. Dachy kryte dachówką mnich-mniszka. Ściany wieży zdobione tynkowanymi blendami. Do kościoła prowadzą trzy ostrołukowe, bogato profilowane portale. Wnętrze przesklepione sklepieniem gwiaździstym. We wnętrzu bogate rzeźbione, drewniane wyposażenie renesansowe, manierystyczne i barokowe.

Teren przykościelny to dawny cmentarz związany z funkcjonowaniem kościoła od początku jego istnienia. Działka kościelna zajmująca środkową część placu dawnej owalnicy wiejskiej, między kanałem Raduni i ul. Wojska Polskiego, zachowała historyczny kształt uformowany jeszcze w średniowieczu i udokumentowany na mapach z XIX i XX w. Na terenie przykościelnym wzdłuż granicy zachodniej granicy działki zachował się starodrzew.

Mur okalający teren przykościelny, wzniesiony w układzie segmentowym wydzielonym słupkami, pochodzi z różnych okresów. Fragmenty z drugiej połowy XIX w., zdobione fryzem ceglany, zachowały się wzdłuż granicy wsch., natomiast wzdłuż granicy zach. odcinek muru ma prostszą formę, pochodzącą już z początku XX w.

Budynek kaplicy przedpogrzebowej, usytuowany przy granicy północnej, wzniesiono w drugiej połowie XIX w., posiada neogotycką formę, nawiązującą do stylistyki kościoła. Elewacje licowane cegłą i dzielone lizenami, zdobione są ceramicznymi fryzami arkadkowymi i ząbkowymi, a trójkątne szczyty akcentowane sterczynami.

Brama cmentarna przy kościele z 1646 r. z dwoma otworami przejazdowymi zamkniętymi półkoliście, ceglana, kryta holenderką. Pod gzymsem podokapowym fryz kamienny z datą MDCXLVIII oraz fragment Psalmu XXXIX. W łukach przejść kamienne zworniki z emblematami śmierci. W 2008 roku brama poddana została pracom konserwatorskim.

Pruszcz Gdański, ul. Chopina

Zespół cukrowni w Pruszczu Gdańskim. Budowę cukrowni rozpoczęła w 1881 r. niemiecka spółka "Vereinigte Zucker fabriken Dr Wolfgang Bottger". Do roku 1921 fabryka wytwarzała wyłącznie cukier żółty, następnie po gruntownej modernizacji całego zakładu przestawiła się na produkcję cukru białego. W tym czasie cukrownia posiadała jedno z najnowocześniejszych urzędzeń cukrowniczych w Europie firmy „Siemens” i „Borsig”. W skład założenia

wchodzą: portiernia z bramami i murem z 1881 r., budynki techniczno-produkcyjne z lat 1898, 1899, 1915, 1935, budynek biura głównego z r. 1927, budynek kotłowni głównej z r. 1881, budynek pakowni z r. 1898, budynek miodownika z r. 1929, rezydencja akcjonariusza z r. 1935, willa dyrektora z r. 1925. Budynki produkcyjno-magazynowe wzniesione są z czerwonej cegły licówki, o stylistyce historyzującej.

GMINA PRUSZCZ GDAŃSKI

Bogatka 30 (d. 23)

Dom wzniesiony w 1819 roku, remontowany w 1966 r. Pochodzi z zagrody olęderskiej zapewne pierwotnie typu kąтового, obecnie zabudowania mieszkalne i gospodarcze usytuowane są wzdłużnie wobec siebie.

Zagroda usytuowana na terpie. Dom założony na planie regularnego prostokąta, drewniany, w konstrukcji wieńcowej, odeskowany, wsparty na ceglanej podmurówce, podpiwniczony od północy; dwuspadowy dach o konstrukcji

krokwiowo - jętkowej pokryty holenderką, ściany wzdłużne zwieńczone profilowanym gzymsiem okapowym, wspartym na ozdobnych konsolach wyciętych z resztek belek stropowych wychodzących przed lico ściany. Przed głównym, wejściem do budynku, od zachodu późniejszy drewniany ganek z falistym daszkiem. Drzwi główne drewniane, klasycystyczne, dwuskrzydłowe, płycinowe, zdobione gzymsami, rombami, cegielką i kostką, ze starymi okuciami o barokowych formach. Wszystkie okna o pierwotnych wykrojach, prostokątne, dwuskrzydłowe, w drewnianych obramieniach, z uszakami i płycinowymi okiennicami. Od strony wschodniej, podwórzowej - drzwi dwudzielne typu holenderskiego, nabijane żelaznymi ćwiekami; na belce nadproża napis: "IDSK BH MW BMT ANO 1819". Gzyms okapowy identyczny jak na ścianie frontowej, pod okapem - drewniany

fryz ząbkowy. Szczyt południowy domu - odeskowany, listwowany, w nim trzy prostokątne okna, flankowane przez dwa małe okienka z trójkątnymi nadokiennikami. Zachowany pierwotny układ wnętrza z sienią i czarną kuchnią ze starym kominem zbudowanym z małej cegły „holenderki”; drewniana klatka schodowa z sieni na poddasze, zespół klasycystycznych drzwi z rowkowanymi płycinami, w szerokich obramieniach oraz w dużej izbie - jedna XIX-wieczna szafka ścienna. Wszystkie pomieszczenia pokryte drewnianym, belkowym stropem z pocz. XIX w. Przed ścianą południową domu, od strony szosy, resztki 4 kamiennych klasycystycznych słupków przedprożowych zwieńczonych dekoracyjnymi wazonami.

Dziewięć Włók 1

Dom zbudowany w 1827 r., kilkakrotnie remontowany w 2 poł. XIX i XX w. Założony na planie prostokąta, drewniany, o konstrukcji wieńcowo-zrębowej, wsparty na kamiennie-ceglanej podmurówce, parterowy, podpiwniczony od strony północnej. Dach wysoki, dwuspadowy, kryty holenderką, szczyt południowy trójkątny, odeskowany, zakończony prostokątnym przyczółkiem; szczyt północny częściowo zastłonięty drewnianą oborą. Elewacje zwieńczone drewnianym profilowanym gzymsem okapowym, naroża ujęto skromnymi pilastrami; okna dwuskrzydłowe, w opaskach, z okiennicami. W ścianach wschodniej i południowej zachowane dwa szerokie, trójdzielne okna, z okiennicami. Główne drzwi wejściowe od wschodu dwudzielne, w nadprożu wyryty napis z datą budowy domu „U.B.B.M. 1827”, częściowo przykryty profilowaną belką okapu. Zachowany pierwotny układ wnętrza z czarną kuchnią i przelotową sienią; wszystkie pomieszczenia przekryte drewnianym belkowym stropem z pocz. XIX w., drzwi we wnętrzu drewniane, w szerokich obramieniach, na starych, kutych zawiasach o barokowych formach.

Goszyn

Zespół przestrzenny folwarku wraz z parkiem i budynkami mieszkalnym, podworskim, spichlerzykiem, ceglanyimi słupkami bramnymi, kamiennym budynkiem gospodarczym, stajnią, oborą z magazynem zbożowym. Zespół folwarku zachował historycznie wykształcony układ z przełomu XIX/XX w. Budynki gospodarcze zgrupowane są wokół dwóch majdanów północnego i południowego. W centrum każdego majdanu jest staw w otoczeniu zieleni.

Układ przestrzenny dawnej zabudowy folwarku jest czytelny do chwili obecnej. Zespół ma założenie zwarte i stanowi wraz z parkiem dominantę krajobrazową okolicy. Wjazd na teren folwarku od strony północnej jest flankowany oryginalnymi ceglanyimi słupkami bramnymi.

Łęgowo

Kościół p.w. św. Mikołaja wzniesiony w XIV w., po zniszczeniach odbudowany i poszerzony o boczne kaplice w 1748 r. Remontowany w 1862 r. Ceglany, tynkowany z dwoma szkarpami narożnymi od strony zachodniej, założony na planie krzyża greckiego, z kruchtą od zachodu, kaplicą i zakrystią od wschodu oraz drewnianą, kwadratową wieżą ponad dachem w części zachodniej. Dach dwuspadowy kryty holenderką. W szczycie wschodnim w ostrołukowych blendach 3 płaskorzeźby drewniane.

Wnętrze kryte płaskim stropem drewnianym, w kaplicy sklepienie. Wystrój wnętrza barokowy.

Rusocin

Dwór wzniesiony ok. 1800 r. w stylu klasycystycznym, przebudowany na początku XX w., gruntownie remontowany w 1966 r. i na pocz. XXI w. Murowany z cegły, otynkowany, podpiwniczony, składa się z prostokątnego w planie, parterowego, 9-osioowego korpusu głównego i dwóch niewielkich skrzydeł bocznych, przylegających pod kątem prostym do narożników pn.-zach. i pn.-wsch. głównego korpusu. Dachy nad częścią

środkową i oficyną zachodnią mansardowe, kryte karpiówką; oficyna wschodnia dwukondygnacyjna, poszerzona i podwyższona w XX w., posiada płaski dach kryty blachą.

Na osi korpusu głównego z obu stron analogiczne, płytkie trzyosiowe, dwukondygnacyjne ryzality, rozczłonkowane gładkimi pilastrami, zwieńczone trójkątnymi tympanonami w profilowanych obramieniach, z półokrągłym oknem pośrodku. W dachu po obu stronach ryzalitu od frontu i ogrodu dwie lukarny przekryte jednospadowym dachem, analogiczne lukarny w dachu oficyny zachodniej - po trzy od wschodu, zachodu i północy. Wszystkie elewacje boniowane, ozdobione pilastrami, duże prostokątne okna ujęte profilowanymi opaskami; w części środkowej – profilowany gzyms wieńczący. Pod oficyną zachodnią zachowane pierwotne piwnice ze sklepieniami kolebkowymi. Wnętrze dworu

przebudowane całkowicie w 1966 r. na przedszkole i mieszkania pracowników dawnego PGR; stolarka okienna i drzwiowa – nowa. Po bramie wjazdowej prowadzącej na podwórze pozostały ceglane, tynkowane słupki z łamanymi daszkami, krytymi dachówką karpiówką. Od strony południowej dwór otacza rozległy park krajobrazowy.

Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem cechuje klarowny układ kompozycyjny, na który składa się część reprezentacyjna z dworem, założenie parkowe i folwark gospodarczy. W części reprezentacyjnej dominantę kompozycyjną stanowi dwór usytuowany na osi lipowej alei wjazdowej, poprzedzonej owalnym podjazdem, połączony przestrzennie z salonem ogrodowym od strony rozległego parku. Część gospodarczą, oddzieloną ceglany murem i bramą wjazdową, tworzy czworoboczny majdan. Część północną majdanu zamyka budynek stajni, chlewni oraz obudowana studnia. Stajnia z 3 ćw. XIX w., murowana z cegły. Chlewnia z pocz. XX w., murowana z cegły, otynkowana, z wysokim, 2-spadowym dachem. W części zachodniej mieści się stodoła z przełomu XIX/XX w., drewniana z ceglany przyziemiem, szalowana pionowo, 4-przejazdowa. Część południową zamyka obora i stajnia. Obora z końca XIX w., ceglana o otynkowanym przyziemiu; stajnia z kon. XIX w., murowana z cegły o licowanych elewacjach. Przy wsch. elewacji dworu znajduje się magazyn zbożowy z przełomu XIX i XX w., murowany, podpiwniczony, z występującym w piwnicy sklepieniem kolebkowym, 4-kondygnacyjny. Założenie parkowe stanowi harmonijne połączenie odmiennych rozwiązań kompozycyjnych, z których starsze, powstałe w końcu XVIII w. obejmujące część reprezentacyjną z główną aleją, podjazdem, dworem i salonem zielonym od pd., ma charakter regularnego układu typu francuskiego. W XIX w. dodano swobodnie komponowaną pd.-wsch. część na wzór parku angielskiego, którą na przełomie XIX i XX w. rozszerzono na rozlewowy teren rzeki Kłodawy. Dopełnienie kompozycji zielonej stanowi mała architektura zarówno w formie bramy wjazdowej z kutą kratą flankowaną murowanymi słupkami, ceglany muru rozdzielony słupkami jak i pozostałości schodów na tarasach parkowych.

Obecnie wszystkie elementy założenia są w katastrofalnym stanie technicznym, park zaniedbany.

Wiślina ul. Słoneczna 27

Dom zbudowany w 1830 r., remontowany i częściowo przebudowywany w XX w. Drewniany, na planie prostokąt, wzniesiony w konstrukcji wieńcowej, parterowy, wsparty na ceglany podmurówce, podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem; otynkowany w 1966 r. Od północy pierwotnie przylegała część gospodarcza zlikwidowana w XX w. W nadprożu głównego wejścia od strony zach. wyryta data budowy 1830 i nieczytelne inicjały autora. Ściany

wzdłużne zach. i wsch. zwieńczone drewnianym profilowanym gzymsem, ściany boczne – trójkątnymi, odeskowanymi szczytami. Częściowo zachowany dawny układ wnętrza, czarna kuchnia przebudowana; pomieszczenia pokryte drewnianym belkowym stropem o sfazowanych krawędziach belek. We wnętrzu zespół ozdobnych drzwi płycinowych z pocz. XIX w., ze starymi okuciami i gałkami

o formach barokowych. W 1965 r. od strony wsch. dostawiono drewnianą przybudówkę, od zachodu w 1970 r. dobudowało murowaną werandę.

Wiślina

Brama cmentarna i dzwonnica została wzniesiona w 1792 r. według projektu budowniczego Jana Schultza z Dziewięciu Włók, gruntownie remontowana 1959 r. i w 2006 r. Barokowa, wolnostojąca, czworoboczna, na planie prostokąta; drewniana, oszalowana, listwowana, o pionowym układzie desek, wsparta na ceglanej podmurówce, dwukondygnacyjna, kryta czterospadowym daszkiem namiotowym, zwieńczonym chorągiewką z datą "AD

1792 ". W dolnej kondygnacji na osi ścian wzdłużnych – pn. i pd. umieszczono właściwe przejście bramne prowadzące przez dwa półkolistie zamknięte otwory; dwuskrzydłowe drewniane wrota zawieszane na starych, XIX-wiecznych zawiasach. W górnej, wyższej kondygnacji mieszczącej dzwony, przeprute małe okienka zamknięte odcinkowo, z okiennicami, na starych zawiasach; w przyziemiu na czterech drewnianych słupach dźwigających górną kondygnację bramy wyryte XVIII- wieczne napisy w języku niemieckim związane z historią budowy obiektu. Jeden z napisów określa autora i datę budowy.

Żuława

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego wzniesiony w latach 1859-60, najprawdopodobniej w miejscu poprzedniego wzniesionego w 1736 r. Orientowany, założony na planie prostokąta, z wyodrębnionym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium i zakrystią od południa. Korpus i zakrystia przekryte dachem dwuspadowym, prezbiterium wielospadowym, dachy kryte dachówką esówką. Wzniesiony z cegły, otynkowany, naroża elewacji zachodniej i zakrystii zdobione cegła licówką, opaski wokół okien i drzwi ceglane. Ponad dachem w części zachodniej drewniana wieżyczka. Wnętrze kryte płaskim stropem drewnianym. We wnętrzu bogate wyposażenie XVII- i XIX-wieczne.

Żuława

Dwór z parkiem w Żuławie stanowi spójny kompozycyjnie fragment dużego majątku ziemskiego, którego znacznie przekształcony folwark i część przemysłowa zatraciła dawną strukturę budowlaną i przestrzenną. Obecnie główną dominantę kompozycyjną zespołu stanowi dwór, poprzedzony aleją dojazdową, otoczony od południa i wschodu parkiem, w którego południowej części posadowiony jest kościół otoczony cmentarzem, oddzielonym od parku

ciekiem wodnym. Dwór wzniesiony w 1 poł. XIX w., charakteryzuje się harmonijną klasycystyczną bryłą i klasycystycznym wystrojem tynkowanych elewacji. Murowany z cegły, założony na planie wydłużonego prostokąta, z gankiem od frontu. Dwukondygnacyjny (druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), podpiwniczony, przykryty dachem dwuspadowym. Na osi elewacji frontowej i ogrodowej dwukondygnacyjny ryzalit zwieńczony tympanonem. Elewacje boniowane, rozczłonkowane pilastrami. W ścianach szczytowych wprowadzona dekoracja typu ramowego, złożona z prostokątnych wnęk rozdzielonych pilastrami o kapitelach zdobionych palmetkami. Szczyty boczne i szczyty lukarni zdobione profilowanymi gzymsami. Nad oknami elewacji frontowej i ogrodowej, z wyjątkiem ryzalitu, szerokie gzymsy nadprożowe, pozostałe okna ujęte wąskimi opaskami. Park o swobodnej kompozycji, z elementami komponowanymi w formie bindażu prowadzącego na punkt widokowy, szpaleru granicznego ze świerków wzdłuż granicy wschodniej, a także pojedynczych okazów drzew m.in. jesionów nad rzeką koło kościoła czy lip flankujących wejście do dworu od strony parku. Południową granicę parku wyznacza ciek wody, który jednocześnie oddziela niewielki cmentarz okalający dawną kaplicę przydworską. W narożniku południowo-zachodnim założenia zachowały się ceglane słupki bramne.

GMINA PRZYWIDZ

Przywidz

Kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej został zbudowany w 1909 r. jako świątynia ewangelicka, od 1949 r. przeszedł w ręce katolików. We wrześniu 1997 r. na skutek podpalenia zniszczeniu uległy wieża dachowa, empora i chór muzyczny. Kościół wzniesiony w stylu neogotyckim, nieorientowany, jednonawowy, trójprzęsłowy, z prostokątnym, węższym prezbiterium od strony południowej, przy którym od strony zachodniej jest zakrystia; w części północnej masywna, kwadratowa w

rzucie wieża. Murowany z cegły licówki, oszkarpowany od wschodu i południa, elewacje rozczłonkowane ostrołukowymi oknami. Elewacje wieży zdobione tynkowanymi blendami. Szczyty frontowy i południowy zwieńczone sterczynami.

GMINA PSZCZÓŁKI

Pszczółki, ul. Tczewska 13

Wiatrak z 2 połowy XIX w. typu holenderskiego, trzykondygnacyjny z ruchomą głowicą i urządzeniem ustawiającym skrzydła w kierunku wiatru, drewniany, oszalowany, na murowanym cokole.

Różyny 47/49

Dom podcieniowy wzniesiony w XVIII w., w konstrukcji ryglowej, na fundamencie kamiennym, z drewnianym podcieniem, wspartym na sześciu słupach. Korpus budynku oraz podcień kryte dachami dwuspadowymi z dachówką esówką. Ściany wystawki w konstrukcji szkieletowej, front bogato zdobiony ryglami. Na głównej osi sień, z której wejście prowadzi do dwóch izb mieszkalnych.

Różyny 57/57A

Dom wzniesiony został w 1905 roku, niedługo potem dobudowano od frontu drewniany ganek. Murowany z cegły, ze ścianką kolankową, pokryty dwuspadowym dachem ceramicznym. Założony na rzucie prostokąta z szerszą, późniejszą dobudową. Na osi poprzecznej sień przelotowa. Budynek zachowany w swej pierwotnej formie, bez zmian w układzie wnętrza. Zachowana także oryginalna stolarka

okienna i drzwiowa z okresu budowy.

Różyny

Kościół p.w. św. Wawrzyńca wzniesiony w około 1746 roku, dzięki inicjatywie Cystersa Iwo Rowedera, który równocześnie był proboszczem w Łęgowie. Orientowany, salowy, trójbocznie zamknięty, z zakrystią od północy, kruchtą od południa i małą dobudówką od zachodu. Ceglany, tynkowany, z dwoma narożnymi skarpami w elewacji zachodniej. Dach dwuspadowy kryty holenderką. Ponad dachem w części zachodniej drewniana, szkieletowa wieżyczka, obita deskami w układzie wertykalnym, z hełmem krytym blachą. Otwory okienne zwieńczone oślim grzbietem, otwory drzwiowe zwieńczone łukiem koszowym i łukiem odcinkowym. Wnętrze kryte płaskim stropem drewnianym.

Żeliszawki

Zespół pałacowo-parkowy. Pałac o klasycystycznych formach, wzniesiony około 1830 roku, pod koniec lat 90-tych XIX w. został gruntownie przebudowany przez ówczesnego właściciela Żeliszawek - Otto Linka. Od strony północno-wschodniej dobudowano parterową przybudówkę z okrągłym ryzalitem, przed elewacją południowo-wschodnią urządzono tzw. zimowy ogród; od strony północno-zachodniej wprowadzono proste kamienne schody z tarasem, do

ryzalitu po lewej stronie wejścia dostawiono jednokondygnacyjną murowaną przybudówkę. Główne wejście z sienią przeniesiono do bocznej, szczytowej ściany południowo-zachodniej; zmieniono pierwotny układ i wprowadzono eklektyczny wystrój wewnątrz. W obecnej formie pałac jest budowlą murowaną z cegły, otynkowaną, dwukondygnacyjną, podpiwniczoną, na rzucie wydłużonego, nieregularnego prostokąta, wspartą na wysokim, ceglany cokole, z płytkimi ryzalitami przy ścianach wzdłużnych i bocznej, frontowej oraz wysoką, czworoboczną wieżą w narożniku południowym. Od strony północno-wschodniej i północno-zachodniej - późniejsze parterowe przybudówki. Dachy nad budynkiem płaskie, cztero- i trójspadowe kryte papą. Środek elewacji południowo-wschodniej akcentuje wysoki, piętrowy ryzalit z wejściem do dawnej jadalni, przesklepionym szerokim łukiem koszowym. Wejście do budynku od tej strony poprzedza wielka oszklona weranda (dawny "zimowy ogród") przykryta wielobocznym daszkiem; część podokapową zdobi dekoracyjny arkadkowy fryz z

kolorowych szybek. Z werandy do ogrodu prowadzą kamienne wachlarzowe schody z ażurową, żeliwną balustradą i słupkami z wazonami kwiatowymi. W obu poziomach elewacji umieszczone dwa rzędy prostokątnych otworów okiennych. Wszystkie okna w profilowanych, tynkowanych obramieniach; płaszczyzny ścian parteru - boniowane. W narożniku południowo-zachodnim wznosi się smukła, murowana, czterokondygnacyjna wieża widokowa, pokryta czterospadowym daszkiem. W każdej kondygnacji wieży przeprute otwory okienne w ozdobnych obramieniach o klasycyzujących formach. Ściana południowo-zachodnia, frontowa, sześciosiowa, zaakcentowana płytkim dwuosiowym ryzalitem, mieszczącym w przyziemiu główne wejście do pałacu, osłonięte czterosłupowym murowanym gankiem z szerokim okapem trójspadowego dachu. Wzdłużna elewacja południowo-wschodnia, z dwoma bocznymi trzyosiowymi ryzalitami, mocno przebudowana w końcu XIX w. Pod najstarszą częścią budowli zachowały się piwnice ze sklepieniami kolebkowymi. Pierwotny, amfiladowy układ pomieszczeń wewnętrznych zniekształciły późniejsze przebudowy. Na północny wschód od pałacu stoją stare, murowane zabudowania gospodarcze: ceglany, dwukondygnacyjny spichlerz z 1898 r., gorzelnia z 1907 r., wozownia z 1912 r. i pochodzący z tego samego roku - budynek zarządcy. Pałac otacza średniej wielkości park, złożony z drzew rodzimego i obcego pochodzenia. Wśród najwartościowszych okazów są stare choiny kanadyjskie, jesion, którego obwód wynosi 300 cm, limba.

GMINA SUCHY DĄB

Grabiny Zameczek

Zamek pokrzyżacki wraz z kaplicą filialną p.w. św. Trójcy w skrzydle zachodnim wzniesiono na przełomie XIV i XV w. jako małą twierdzę graniczną, będącą siedzibą wójta krzyżackiego. Założony na niewielkim wzniesieniu prawego brzegu Motławy posiadał formę czworoboku, otoczonego od wschodu, północy i południa fosami, a od zachodu kanałem rzeki Kłodawy. Wielokrotnie niszczone przez wojny i powodzie zamek podlegał licznym przebudowom i odbudowom w

wiekach XVI – XX. Od 1466 do 1815 r. zamek grabiński był własnością Rady Miasta Gdańska. Założenie miało dawniej kształt prostokątnego podwórze, otoczonego murami obronnymi z basztą, skrzydłem mieszkalnym i zabudowaniami gospodarczymi. Zachowana do dziś zabudowa tworzy rzut o kształcie litery „L”. Dawne gotyckie skrzydło zachodnie zamku, istniejące obecnie w niepełnej długości, podpiwniczone, składa się z dwóch części, pokrytych wspólnym dwuspadowym dachem: dawnego domu dzierżawcy, założonego na rzucie w kształcie litery „L” oraz wydłużonego, prostokątnego budynku gospodarczego. Elewacje skrzydła otynkowane, wykroje okien proste, jedynymi elementami dekoracyjnymi są profilowane gzymsy koronujące relikty zwieńczenia trójkątnego szczytu na elewacji półn. oraz dwa barokowe szczyty z końca XVII w. i opaski okienne domu dzierżawcy, który posiada od strony półn. ryzalit kryty namiotowym daszkiem. Do zachodniego narożnika domu przylega murowana brama z herbem Gdańska wzniesiona pod koniec XVI wieku, z

fragmentem XVIII-wiecznego muru obronnego. Mur gotycki zachowany w piwnicach na długości 35 m oraz częściowo na wysokości przyziemia. W piwnicach czytelny jest układ sklepionych kolebkowo pomieszczeń połączonych arkadowymi przejściami, w ostatnich dwóch pomieszczeniach piwnicznych oraz w jednym z pomieszczeń piętra występują sklepienia krzyżowe przedzielone gurtami. W wysokim przyziemiu budynku gospodarczego przylegającego do domu dzierżawcy znajduje się pomieszczenie dawnej izby czeladnej ze sklepieniem żaglowym wspartym na kamiennym słupie, które po roku 1808 r. zaadoptowano na kaplicę przeniesioną tu wraz z XVII- i XVIII-wiecznym wyposażeniem z gotyckiego „domu południowego” zniszczonego w początkach XIX w. Z dawnego wyposażenia domu dzierżawcy pozostała XIX-wieczna klatka schodowa oraz faseta i fragment kolistego tonda na suficie w jednym z pokoi na parterze. Na dziedzińcu znajduje się murowana studnia zamkowa zbudowana na pocz. XV w., służąca obecnie jako pompa. Zamek w Grabinach od chwili powstania do wieku XVIII był głównym centrum administracyjnym Żuław Gdańskich. Mimo wielokrotnych zniszczeń i następujących potem prac budowlanych do dziś zachowany jest pierwotny układ przestrzenny całego założenia wraz z systemem nawadniającym fosy.

Grabowo, ul. Łąkowa 4 (d. Grabiny Duchowne 24)

Dwór został zbudowany w 1700 r. na murach wcześniejszej budowli gotyckiej wzniesionej przez cystersów oliwskich ok. połowy XIV w. Usytuowany na lewym brzegu Motławy, w bliskim sąsiedztwie krzyżackiego zamku, pierwotny budynek pełnił zapewne funkcję sakralną, wchodząc w skład posiadłości cystersów, którzy od 1317 r. do 1772 r. byli właścicielami Grabin. Spaloną w czasie wojen szwedzkich dawną siedzibę cystersów odbudowano w pocz. XVIII w. i

przekształcono w niewielką rezydencję ziemiańską. W XIX w. obiekt przeszedł kolejną gruntowną przebudowę, w XX w. – częściowe remonty. W obecnej formie jest to budynek murowany z cegły, otynkowany, założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, z czterospadowym dachem o konstrukcji krokwiowo-jętkowej, krytym holenderką. Na ścianie południowej wykuta data budowy – 1700. Od strony pód. przylega murowany, parterowy przedsionek kryty dwuspadowym daszkiem i późniejszy drewniany, ganek. Elewacje zwieńczone drewnianym, profilowanym gzymsem. Drzwi główne od pód. drewniane z ozdobnymi okuciami, zwieńczone przerwanym naczółkiem. Zachowany XVIII-wieczny układ wnętrza z piętrową sienią, drobne zmiany wprowadzono jedynie w układzie parteru; w sieni – drewniana, klasycystyczna klatka schodowa, z płasko wyciętą ażurową balustradą, prowadzącą na poddasze. Pod budynkiem dobrze zachowana obszerna piwnica ze sklepieniem kolebkowym, na gotyckich fundamentach, które w dolnych partiach posiadają czytelny gotycki wątek muru w układzie polskim.

Budynek gospodarczy zbudowany ok. 1700 r. po stronie południowej dawnego dworu; przebudowany w XX w. Założony na planie prostokąta, murowany z cegły, otynkowany, parterowy, z dwuspadowym dachem krytym holenderką. Od północy duży prostokątny otwór w dachu w formie lukarny z włazem do załadunku zboża. W ścianie północnej zachowane XVIII-wieczne drewniane,

dwuskrzydłowe wrota oraz jeden otwór drzwiowy sklepiony łukiem odcinkowymi; po stronie pd. i pn. małe, poziome, dwuskrzydłowe okna o drobnym podziale, wewnątrz - pierwotny, drewniany, belkowy strop o sfazowanych krawędziach belek. W dachu komin z dwuspadowym daszkiem krytym holenderką. Wschodnią część budynku rozebrano w 1963 r.

Koźliny

Kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej: prezbiterium kościoła z XIV w., szczyt prezbiterium z przełomu XV na XVI w., nawa i wieża z lat 1684—86. Remont w 1947 r.

Kościół ceglany, oszkarpowany, salowy, z zakrystią od północy i wieżą od zachodu. Konstrukcja wieży w górnych kondygnacjach szkieletowa, wypełniona cegłą, zwieńczona drewnianym gzymsem. Dach dwuspadowy kryty holenderką, hełm wieży - blachą miedzianą. Elewacja wschodnia tynkowana, szczyt wschodni schodkowy zdobiony ostrołukowymi blendami i okrągłymi przeźrocami. Nad wejściem zachodnim kamienny herb Gdańska i data 1686. Wnętrze kryte stropem drewnianym z plafonem na płótnie. Bogaty wystrój wnętrza z XVII w.

Koźliny 45 (d. 37)

Spichlerz z przełomu XVIII i XIX w., trójkondygnacyjny, w dolnej kondygnacji znajduje się obora, w dwóch górnych – spichlerz. Budynek założony na planie prostokąta, na ceglany cokole, wzniesiony w konstrukcji ryglowej, wypełnionej otynkowaną cegłą. Dach dwuspadowy kryty dachówką holenderką. Otwory okienne i bramne w ścianach szczytowych zamknięte łukiem odcinkowym. Okna przestonowane drewnianymi okiennicami.

Krzywe Koło

Kościół filialny p.w. Znalezienia Krzyża Św. wybudowany w XIV w., przebudowany w latach 1686-1688, z tego czasu pochodzi też wyposażenie wnętrza. Wieża została dobudowana w 1747 r. W XIX w. dobudowano kaplicę południową, zachodnią kruchtę neogotycką i regotycyzowano kościół z zewnątrz. W kościele zachowało się niemal kompletne wyposażenie. Świątynia orientowana, salowa, murowana z cegły, oskarpowana, na planie prostokąta, z kaplicą od południa i kruchtą od zachodu. Dach dwuspadowy kryty holenderką. Elewacja wschodnia zwieńczona schodkowym szczytem zdobionym ostrołukowymi blendami. Od zachodu wtopiona w korpus drewniana wieża opierzana łupkiem, kryta blaszanym ostrosłupowym hełmem. Okna zamknięte łukiem ostrym, podkreślone ostrołukowymi gzymsami nadokiennymi z profilowanych cegieł. Wnętrze kryte stropem drewnianym.

Krzywe Koło

Cmentarz luterański zlokalizowany jest w centrum wsi, na północny zachód od kościoła p.w. Znalezienia Krzyża Świętego, oddalony ok. 25 m w kierunku zachodnim od głównej drogi biegnącej przez wieś. Położony na lekkim wzniesieniu zakończonym od południa i zachodu niewysoką skarpą. Od strony wschodniej sąsiaduje z budynkiem mieszkalnym, od północy z podwórzem i budynkiem gospodarczym, od zachodu z polami i łąkami, zaś od strony kościoła

ogranicza go podmokły teren z nieregularnym ciekim wodnym. Założony jest na planie zbliżonym do kwadratu, brak na nim śladów ścieżek i alejek, dawny układ kwater jest nieczytelny. Pojedyncze zachowane nagrobki pozwalają przypuszczać, że pierwotnie były one orientowane. Od zasady tej odstąpiono po wspomnianym poszerzeniu cmentarza. Dwa najstarsze obiekty to barokowe płyty nagrobne z końca XVII i początku XVIII w. przeniesione prawdopodobnie z pobliskiego kościoła. Wapienne, pokryte inskrypcjami i płaskorzeźbioną dekoracją złożoną ze znaku własnościowego gospodarstwa i inicjałów otoczonych wieńcem laurowym. Oprócz nich zachowały się cztery stele z płaskorzeźbionego piaskowca, obustronnie zdobione i opatrzone inskrypcjami. Dwie wcześniejsze, rokokowe, z bogatą ornamentyką złożoną z motywów rocaille, koguciego grzebienia, liści akantu oraz główek anielskich. Dwie kolejne, klasycystyczne z dekoracją w postaci girland, draperii, wici

roślinnych, ornamentu wolich oczu i cekinowego. Na ich ściankach bocznych umieszczono główki o zindywidualizowanych, niemal portretowych rysach. Na nagrobkach powtarzają się ponadto typowe motywy, takie jak czaszki z piszczelami czy klepsydra z kosą. Na kilku z nich występują wspomniane już, charakterystyczne gmerki - znaki własnościowe przypisane do konkretnych gospodarstw położonych w Krzywym Kole, znane z archiwalnych ksiąg gruntowych, powtarzające się również na stallach w kościele. Na granicy wschodniej, południowej i zachodniej znajdują się pozostałości szpalerów lip drobnolistnych. Na granicy wschodniej oraz we wnętrzu założenia pojedyncze egzemplarze jesionów.

Krzywe Koło 7

Dom podcieniowy wzniesiony w pocz. XIX wieku, remontowany i częściowo przebudowany w pocz. XX w., rozbudowany w 2013 r. Założony na planie regularnego prostokąta, murowany z cegły, otynkowany, parterowy, podpiwniczony od strony północnej. Przy dłuższej ścianie frontowej od zachodu usytuowany drewniany, czterostupowy podcień, dźwigający na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Dachy

nad budynkiem i podcieniem dwuspadowe, o konstrukcji krokwiowo-jętkowej, pokryte holenderką. Rygle podcienia ułożone w prostokąty, pola między ryglami otynkowane; słupy drewniane, czworoboczne, wsparte na ceglanych cokołach, miecze słupów ozdobnie profilowane. Drewniany, bogato profilowany gzyms okapowy ściany frontowej przechodzi swoją górną częścią na boczne ściany podcienia, załamując się nad belką frontową.

Szczyty boczne wschodni i zachodni ceglane, otynkowane, trójkątne, zwieńczone wklęsło-wypukłymi naczółkami. Otwory okienne prostokątne, ujęte w drewniane obramienia, z częściowo tylko zachowanymi okiennicami, okna dwuskrzydłowe. W głównym wejściu od zachodu osadzone proste, jednoskrzydłowe drzwi. We wnętrzu, przebudowanym w XX wieku, zachowana sień przelotowa z drewnianą, klasycystyczną, klatką schodową, prowadzącą na poddasze oraz belkowe stropy, o sfazowanych krawędziach belek z pocz. XIX wieku.

Osice 16 (d. 14)

Dom, dawniej pełnił funkcję plebani, wzniesiony został w XVIII w. Wybudowany z cegły, otynkowany. Założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny (druga kondygnacja w postaci użytkowego poddasza), przekryty dachem mansardowym, krytym dachówką esówką. W dachu, na osi elewacji frontowej dwuosiowa lukarna zwieńczona tympanonem zdobionym profilowanymi gzymsami. Szczyty bocznych elewacji ujęte wolutowymi splotami. Wnętrze przebudowane. Stolarka okienna wymieniona na nową, bez zachowania historycznych podziałów. Dach kryty częściowo blachodachówką, częściowo dachówką esówką.

Osice 20

Dom powstał w 1844 roku, zachowany wyryty napis na drzwiach sieni „T.A. Lange 1844”. Obiekt zbudowany na planie prostokąta z dwoma wtórnymi dobudówkami od strony południowej i podcieniem, obecnie obudowanym od strony północnej. Parterowy z dwupoziomowym strychem i piętrowym podcieniem, fundament kamienny, ściany konstrukcji drewnianej, otynkowane, ściany dobudówek ceglane, w podcieniu przestrzeń pomiędzy słupami a oczepek wypełnione cegłą. Konstrukcja dachu nad korpusem głównym płatwiowa, nad podcieniem jętkowa, pokrycie dachu - eternit. Z centralnej sieni wiedzie wejście do ciemnej kuchni, izby dużej i pozostałych pomieszczeń mieszkalnych. Na piętrze nad podcieniem i w szczytach pomieszczenia mieszkalne.

Osice

Kościół p.w. św. Antoniego Padewskiego wzniesiony w XIV-XV wieku. Wieża z XVII w., jej hełm z 1767 r. - z czasów remontu kościoła, zakrystia z XIX w. Kościół orientowany, salowy, ceglany, oskarpowany, z ryglową wieżą od zachodu i zakrystią od północy. Dach dwuspadowy kryty holenderką, hełm

wieży - blachą. Ściana wschodnia zdobiona dwoma łękami mieszczącymi wnęki okienne, oddzielona tynkowanym fryzem od szczytu zdobionego blendami, przechodzącymi ponad krawędzią dachu w przeźrocza zamknięte łukiem w "ośli grzbiet". Wnętrze kryte płaskim drewnianym stropem z 1933 r. Wyposażenie wnętrza z XVII i XVIII w.

Steblewo 22/24 (d. 23)

Dom podcieniowy z końca XVIII w., remontowany w pierwszej poł. XIX w. i w 1959 r., murowany z cegły, częściowo tynkowany, z podcieniem w konstrukcji ryglowej, dostawionym w początku XIX w., konstrukcja ryglowa wypełniona tynkowaną cegłą. Od zachodu zachowany fragment skrzydła gospodarczego.

Dach łamany tzw. polski, nad podcieniem dwuspadowy, oba kryte dachówką esówką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza. Główne drzwi wejściowe z płycinami o formach barokowych. Podcień wsparty na drewnianych kolumnach z festonami pomiędzy głowicami.

Steblewo 15/17 (d. 37)

Dom podcieniowy wzniesiony w II poł. XVIII wieku, podcień przebudowany w XIX w. Parterowy z użytkowym poddaszem, pierwsza kondygnacja murowana, wystawka podcienia w konstrukcji ryglowej, wypełnionej nietynkowaną, czerwoną cegłą, korpus kryty dachem mansardowym, wystawka dwuspadowym. Podcień wsparty na 8 drewnianych kolumnach (4 od frontu i 4 po bokach). Kolumny od góry łączone rzeźbionymi, drewnianymi draperiami, ustawione na ceglanych cokołach.

Steblewo

Ruina kościoła. Kościół wzniesiony w 2 poł. XIV wieku, spalony w 1945 roku; obecnie nieużytkowany, pozostaje w ruinie. Gotycki, murowany z cegły, salowy, z niewydzielonym prezbiterium i masywną, dwukondygnacyjną wieżą od zachodu. Przed zniszczeniem w 1945 r. wieża zwieńczona była hełmem z iglicą, krytym gontem; korpus pokryty był dachem dwuspadowym, wewnątrz - płaskim stropem drewnianym. Korpus kościoła zachowany do wysokości korony murów, opięty trzyuskokowymi szkarpmi. Elewacja zachodnia wieży bogato zdobiona dwoma rzędami ostrołukowych blend; portal zachodni o bogatym rozglifieniu, flankowany dwoma prostokątnymi wnękami. W narożach zniszczonego sterczyńowego szczytu zachowane dwa okrągłe dekoracyjne otwory. Z kruchty zachodniej do wnętrza prowadzi szeroki ostrołukowy profilowany portal. Po stronie południowej korpusu - rząd wąskich ostrołukowych okien; w ścianie wschodniej prezbiterium szerokie okno z laskowaniem od wewnątrz. W zakrystii od strony południowej zachowane sklepienie kolebkowe z trompami. Elewacje kościoła zdobione zendrówką. Układ cegieł w murach jednolity, gotycki; w ścianie zachodniej korpusu - wendyjski. Przy elewacji południowej - neogotycka kruchta.

Suchy Dąb

Kościół p.w. Św. Anny i św. Joachima wzniesiony w końcu XIV w. na lewym brzegu Motławy; spalony i odbudowany po pożarze w 1732 r.; wówczas od zachodu dobudowano wieżę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Po spaleniu w 1945 r. nieużytkowany, pozostawał w ruinie, obecnie odbudowany. Gotycki, orientowany, murowany z cegły, salowy. Przed zniszczeniem wewnątrz nakryte było drewnianym, polichromowanym stropem z roku 1744. Oryginalny korpus kościoła zachowany do wysokości korony murów, wsparty dwuuskokowymi skarpami. Duże okna po stronie południowej i północnej sklepione łukami odcinkowymi; zwieńczenia szczytów - współczesne. W części zachodniej zachowany szeroki ostrołukowy otwór wejściowy. Układ cegieł w murach jednolity, gotycki.

Wróblewo 8

Dom został zbudowany w 1870 roku (data wyryta na belce nad drzwiami elewacji zach.), założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny (druga kondygnacja w formie użytkowego poddasza), częściowo podpiwniczony (od strony wsch.), na wysokim fundamencie z kamienia z cokołem ceglany, przykryty dachem dwuspadowym. Ściany wzniesione z drewna, o konstrukcji zrębowo-wieńcowej. Wieżba dachowa drewniana.

Wejście do budynku w elewacji frontowej przez drewnianą, ażurową werandę, przykrytą daszkiem dwuspadowym. Górna część prześwitów werandy ozdobiona bogatą dekoracją snycerską o motywach roślinnych. Zachowany układ wnętrza, stolarka okienna (ośmiopodziałowe okna, okiennice), drzwiowa, w izbach podłogi drewniane.

Wróblewo

Kościół p.w. Wniebowzięcia N.M.P. wzniesiony został w 1593 r., zaś wieża i część wschodnia w XVIII w., odnawiany był w 1952 r. Konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, orientowany, salowy, z kruchtą od strony południowej i wieżyczką ponad dachem w części zachodniej. Dach dwuspadowy i hełm wieży kryte holenderką. Wnętrze kryte stropem drewnianym.

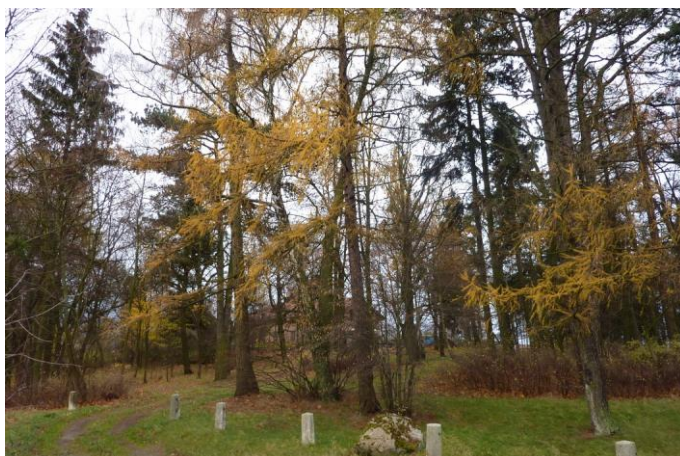

GMINA TRĄBKI WIELKIE

Gołębiewo Średnie

Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem pochodzi z XVIII w. Kompozycja przestrzenna zespołu charakteryzuje się czytelnym podziałem na część dworsko-parkową, folwarczną, ogrodową oraz wzniesienie widokowe.

Budynek dworu - zrekonstruowany częściowo w 1995 r. z zachowanymi dawnymi piwnicami oraz wieżą

widokową o charakterze neorenesansowym.

Park dworski o swobodnym układzie kompozycyjnym w stylu parków angielskich.

Kuźnia z 1913 r., parterowa, kryta niskim dachem dwuspadowym, z czerwonej cegły licowej, elewacje boczne tynkowane, elewacja frontowa zwieńczona ścianką attykową, na osi duże wrota drewniane zwieńczone łukiem koszowym, flankowane dwiema tynkowanymi płycinami, nad wrotami gzyms ceglano-tynkowany, attyka zdobiona prostymi gzymsami, a na osi tynkowaną tablicą z symbolicznie przedstawionymi młotami i kowadłem, budynek kuźni połączony jest od południa z dwukondygnacyjnym budynkiem gospodarczym – również z czerwonej cegły licowej, krytym dachem dwuspadowym, elewacje zdobione ceglany detalami.

Gorzelnia z 1859 r., rozbudowana w 1897 r., dwukondygnacyjna, z wysoką ścianką kolankową, kryta niskim dachem dwuspadowym, wzniesiona z czerwonej cegły licowej, elewacje rozczłonkowane ceglany arkadami i gzymsami ząbkowymi.

Kłodawa

Kościół p.w. św. Jakuba wzniesiony w latach 1733-1735. Orientowany, ceglany, tynkowany, salowy, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, z zakrystią od północy i kruchtą od południa. W części zachodniej ponad dachem wieża o konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami w układzie wertykalnym. Dach dwuspadowy kryty holenderką, hełm wieży blachą. Szczyty zachodnie kościoła, zakrystii i kruchty zdobione wolutami. Wnętrze kryte drewnianym stropem fasetowym, w zakrystii sklepienie krzyżowe.

Mierzeszyn

Kościół p.w. św. Bartłomieja: ściana wschodnia i dolna część ścian bocznych kościoła z XIV w., korpus główny i zakrystia barokowe z XVIII w., wieża neogotycka z XX w. Kościół orientowany, salowy, ceglany, tynkowany, w narożach oskarpowany, z zakrystią od południa i wieżą od zachodu. Dach kryty dachówką holenderką. Szczyt wschodni zdobiony tynkowanymi blendami. Wnętrze kryte płaskim stropem drewnianym.

Mierzeszyn

Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa i cmentarz poewangelicki. Kościół neogotycki, zbudowany w roku 1901 według projektu radcy budowlanego Tiedemanna z Poczdamu. Usytuowany w południowym krańcu wsi, w pobliżu drogi Przywidz-Błotnia, w głębi wydłużonej działki ograniczonej od południa szpalerem drzew, drogą polną i cmentarzem poewangelickim, zaś od północnego zachodu drogą dojazdową i terenami ogrodów oraz sadu. W części wschodniej działki znajdują się resztki ceramicznego ogrodzenia i aleja lipowa

prowadząca do elewacji frontowej jednonawowego, nieorientowanego kościoła wykonanego z kamieni ciosowych i cegły licówki. Elewację wschodnią zdobi wysoka, ostrołukowa blenda z profilowanym portalem w dolnej części i rozetą w części górnej oraz dwie małe zdwojone blendy. Od północy do elewacji dostawiona jest niska wieża schodowa z zegarem, kryta ceramicznym dachem namiotowym z sygnaturką zwieńczoną krzyżem. Od zachodu niskie prezbiterium z zakrystią od północy i wnęką od południa. Elewacje boczne mają po trzy, ostrołukowe okna, rozdzielone dwustopniowymi przyporami wykonanymi prawie w całości z kamieni ciosowych. Korpus nawowy i prezbiterium kryją dwuspadowe dachy ceramiczne. Wnętrze dostępne jest od wschodu przez sześć granitowych stopni zewnętrznych i wewnętrzną sklepioną krzyżowo kruchtę. Nawa przykryta drewnianym sklepieniem beczkowym, otynkowana, z resztkami malowideł na ścianach północnej i południowej. W ścianie wschodniej wysokie ostrołukowe otwory osłonięte częściowo drewnianą balustradą chóru, połączoną z drewnianą północną emporą, wspartą na rzeźbionych słupach. W murze zachodnim szeroki, ostrołukowy otwór prowadzący do sklepionego krzyżowo prezbiterium. Po południowej stronie świątyni znajduje się mały nieczynny, prostokątny cmentarz, usytuowany na lekkim wzniesieniu. Zachowane są resztki cementowego i żeliwnego ogrodzenia. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1907 roku.

Sobowidz, ul. Kościuszki 29

Kościół ewangelicki, ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego wybudowano w 1843 r. Już w 1864 r. zły stan techniczny kościoła spowodował konieczność częściowej rozbiórki i gruntownej przebudowy. Wówczas otrzymał on formę zbliżoną do obecnej. Wzrost liczby wiernych był przyczyną kolejnej decyzji o rozbudowie, która trwała w latach 1897-1898. Od zachodu dostawiono prezbiterium, zakrystię i

niewielki aneks z dodatkowym wejściem, a od wschodu masywną wieżę z dwiema kruchtami bocznymi mieszczącymi klatki schodowe. W miejsce zniszczonego płotu postawiono nowe ogrodzenie z żelaznej, kutej kraty, z murowaną podmurówką i słupkami, a w 1905 r. położono nowy bruk. W 1934 r. decyzją Konsystorza Ewangelickiego kościół otrzymał wezwanie „Dobrego Pasterza”. Kościół murowany z cegły, nietynkowany, podmurówka i detale architektoniczne ceglane (parapety, gzymsy, sterczyny, opaski szczytów, portal główny). Dach kryty dachówką holenderką, na wieży blacha ocynkowana. Nieorientowany, z fasadą od wschodu, jednonawowy, sześcioprzęsłowy, założony na planie prostokąta, od wschodu zbliżona do kwadratu wieża ujęta z obu stron kruchtami z klatkami schodowymi, od zachodu prostokątne prezbiterium z zakrystią po stronie północnej i niewielką kaplicą po południowej. Wieża trzykondygnacyjna nakryta dachem namiotowym zwieńczonym kulą i krzyżem, z trzema tarczami zegarowymi osłoniętymi osobnymi daszkami. Dach korpusu dwuspadowy, krucht - pulpitowy, pozostałe - wielopołaciowe. Elewacje z wyodrębnionym cokołem i wydatnym, uskokowym gzymsem koronującym, w narożach korpusu głównego czworoboczne sterczyny znacznie wysunięte powyżej okapu, z prostokątną, zamkniętą uskokowo płyciną, nakryte dwuspadowymi daszkami. Nad wejściem głównym ceramiczne tondo z głową Chrystusa, okolone cierniową koroną. Kruchty zwieńczone schodkowymi szczytami. Elewacje boczne ośmioosiowe, regularnie dzielone dwuuskokowymi przyporami, akcentowane dwoma rzędami otworów okiennych - u dołu pojedynczych, u góry zdwojonych. Na osiach skrajnych dobudówki: od wsch. kruchty z bocznymi wejściami, od zach. - zakrystia poprzedzona gankiem z pełną, murowaną balustradą (elewacja pn.) i niewielka kaplica (elewacja pd.). Na osi elewacji tylnej wysokie prezbiterium z oszkarpowanymi narożnikami i trójdzielnym otworem okiennym.

Sobowidz

Zespół dworsko-parkowy powstał w 2 poł. XIX w. W 1164 istniał w tym miejscu gród obronny założony przez księcia Subisława, po 1309 r. znajdowała się siedziba wójta tczewskiego, a od 1468 r. starostwa skarszewskiego. W części zachodniej zachowały się relikty założenia obronnego: mur oraz fosa. Zachowały się gotyckie piwnice dawnego zamku, spalonego podczas wojny XIII-letniej, a następnie rozebranego. Usytuowany w pobliżu dwór o neogotyckiej formie,

wzniesiony został ok. 1880 r., następnie nadbudowany w 1 ćw. i w latach 70-tych XX w. Posadowiony na kamiennych fundamentach, z ceglanyścianami i licowanymi elewacjami, rozczłonkowanymi dekoracją ramową złożoną z pojedynczych i podwójnych lizen oraz profilowanych i konsolkowych gzymsów. Ponadto elewacje zdobione detalem ceramicznych w formie medalionów w oprofilowanych obramieniach, w których umieszczone są męskie popiersia, emblematy rolnicze oraz herby. Czytelny pozostał pierwotny układ założenia charakteryzujący się klarownym podziałem na część gospodarczą i rezydencjonalną, z parkiem, oddzielone fosą. Fosę oraz usytuowany na jej osi wjazd zaakcentowano szpalerem kasztanowców, ponadto na terenie parku występują cenne okazy starodrzewu m.in. buk czerwonolistny i dęby szypułkowe.

W obrębie folwarku, którego dziedziniec zabudowano współczesnymi obiektami, znajdują się dwa budynki gospodarcze o pierwotnej formie i wystroju elewacji: ceglane, piętrowe z dachem dwuspadowym i skromną ramową dekoracją elewacji.

Trąbki Wielkie

Centrum wsi Trąbki Wielkie wraz z zespołem dawnej karczmy, założeniem dworsko-parkowym oraz z terenem przykościelnym i budynkiem gospodarczym. Dominującym elementem przestrzennym w układzie wsi Trąbki Wielkie jest zespół dworsko-parkowy z folwarkiem, położony na zachód od szosy Gdańsk-Starogard, otoczony od stron północnej, wschodniej i zachodniej kamiennym murem. Zespół ten charakteryzuje się przejrzystym układem kompozycyjnym w którym część północną zajmuje dwór z parkiem, a południową założenie gospodarcze.

Dwór wzniesiony został w 2 poł. XIX w., murowany z cegły, założony na planie prostokąta z dobudowanym od wschodu skrzydłem, podpiwniczony, parterowy z mieszkalnym poddaszem o dachu dwuspadowym krytym dachówką karpiówką, z trójosiową wystawką na osi połaci frontowej. Elewacje obiega gzyms okapowy, otwory okienne i drzwiowe ujęte wąskimi obramieniami z nadprożami. W parku dotrwały elementy dawnej kompozycji w formie grupy drzew m.in. dębów na południe od dworu i przy folwarku, szpaleru lipowego wzdłuż północnego odcinka muru; alei lipowej przy granicy północnej. Ponadto w pn.-wsch. części parku zachowały się pozostałości regularnych nasadzeń drzew owocowych po dawnym sadzie.

W obrębie folwarku czytelny jest zarys dawnego podwórze gospodarczego, rozwiniętego na osi drogi prowadzącej od traktu starogardzkiego w kierunku pół. Wjazdy na teren folwarku akcentują murowane z cegły słupki bramne. Część południową podwórze zamykają dwa kamienne budynki: magazyn zbożowy i obora, część wschodnią - kamienna stajnia. Na południe od dworu, w pobliżu bramy zachodniej znajduje się lodownia. Naprzeciw założenia dworskiego, na wchód od szosy starogardzkiej, zlokalizowany jest zespół złożony z budynku dawnej karczmy i zabudowań gospodarczych. Budynek karczmy o ścianach wzniesionych częściowo z cegły, częściowo w konstrukcji szkieletowej, założony na planie kwadratu z prostokątnym skrzydłem od południa, nakryty dachem mansardowym z wystawkami w połaciach zachodnich i południowych.

Od strony wschodniej budynek oddzielony ceglany murem ze słupkami zwieńczonymi kamiennymi kulami, od prostokątnego, brukowanego podwórze otoczonego z trzech stron przez ceglane budynki gospodarcze, wzniesione na kamiennych podmurówkach i licowanych elewacjach ze skromną dekoracją w formie gzymsów międzykondygnacyjnych i okapowych. Przy kościele parafialnym, tuż przy szosie starogardzkiej, znajduje się budynek gospodarczy, wzniesiony w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, z dachem dwuspadowym krytym eternitem i stolarką okienną dwuskrzydłową z zachowanymi okiennicami.

Trąbki Wielkie

Kościół p.w. Wniebowzięcia NMP wzniesiony w 1628 r. na miejscu starszego, gotyckiego, spalonego przez Szwedów na początku XVII w.; częściowo przebudowany w 1740 r. Murowany z cegły, orientowany, prostokątny w planie, salowy, z wyodrębnionym prezbiterium, zamknięty od wschodu trzema ścianami ośmioboku, zakrystią od północy i przedsiönkiem od południa. Dach nad korpusem głównym i prezbiterium wysoki, dwuspadowy.

Wnętrze nawy pokryte drewnianym belkowym stropem, w prezbiterium i zakrystii zachowane siedemnastowieczne sklepienie kolebkowe z lunetami. Od zachodu wznosi się wtopiona w mury kościoła drewniana czworoboczna wieża, zakończona blaszonym barokowym hełmem.

Elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, otwory okienne szerokie, prostokątne, zamknięte łukiem odcinkowym. Ścianę wschodnią korpusu głównego wieńczy siedemnastowieczny, trójkątny szczyt, zbudowany w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. W ścianie zachodniej usytuowane główne wejście do kościoła, sklepione łukiem koszowym, w nim drewniane, dwuskrzydłowe odrzwia nabijane żelaznymi ćwiekami. We wnętrzu drzwi do zakrystii i kruchty południowej osiemnastowieczne, jednoskrzydłowe, o jodełkowym układzie desek, ze starymi okuciami i zamkiem. Empora organowa drewniana, wsparta na dwóch kanelowanych filarach; na chór muzyczny prowadzi drewniana, klasycystyczna klatka schodowa.

5.5.3. Obiekty proponowane do wpisu do rejestru zabytków

Obiekty proponowane do wpisania do rejestru zabytków:

I. Gmina Cedry Wielkie

1. Błotnik 37, budynek mieszkalny z k. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Błotnik 49, budynek mieszkalny z 4 ćw. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
3. Cedry Małe, ul. Żuławska 43 z 2 poł. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
4. Cedry Wielkie, ul. Osadników Wojskowych 41, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
5. Cedry Wielkie, ul. Osadników Wojskowych 55, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
6. Cedry Wielkie, ul. Pionierów Żuław 52A, budynek mieszkalny z k. XIX w., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,

7. Cedry Wielkie, ul. Płazyńskiego 41, budynek mieszkalny z przełomu XIX i XX w., ceglany, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
8. Kieźmark, ul. Spacerowa 3, budynek mieszkalny z 1843 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
9. Koszwały, ul. Gdańska 23, budynek mieszkalny z 1790 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
10. Leszkowy 24, budynek mieszkalny z 1849 r., murowany, z ryglową lukarną, o ciekawej formie architektonicznej,
11. Leszkowy 26/28, budynek mieszkalny z 1865 r., murowany, o ciekawej formie architektonicznej i zachowanym detalu,
12. Trutnowy ul. Podcieniowa 13, budynek mieszkalny z 1843 r., przykład regionalnego budownictwa drewnianego charakterystycznego dla terenu Żuław Gdańskich, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

II. Gmina Kolbudy:

1. Bielkowo, elektrownia wodna z wieżą ciśnień i zamkiem wodnym, zespół z 1925 r., przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych,
2. Łapino, elektrownia wodna z 1927 r., przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych,
3. Kolbudy, jaz wodny z l. 1923-25, przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych.

III. Miasto Pruszcz Gdański:

1. ul. Grunwaldzka 17, budynek mieszkalny z k. XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej z tynkowanymi detalami, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. ul. Grunwaldzka 19, budynek mieszkalny z k. XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
3. ul. Grunwaldzka 21, budynek mieszkalny z pocz. XX w., murowany, z detalem architektonicznym z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
4. ul. Wojska Polskiego 7, budynek prokuratury (d. szkoła) z pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
5. ul. Wojska Polskiego 8, szkoła z pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
6. elektrownia wodna na kanale Raduni z 1921 r., przykład dobrze zachowanego zabytku techniki o wysokich walorach historycznych i kulturowych.

IV. Gmina Pruszcz Gdański

1. Juskowo, kaplica cmentarna, z 1 poł. XIX w., o zachowanych cechach stylowych i dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Łęgowo, ul. Tczewska 36, budynek mieszkalny z 2 poł. XIX w., wzniesiony w konstrukcji ryglowej, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
3. Roszkowo, ul. Lipowa 6, budynek mieszkalny z 1782 r., wzniesiony w konstrukcji ryglowej, o dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

V. Gmina Pszczółki:

1. Pszczółki, dworzec kolejowy z 1851 r., murowany z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Kolnik, zespół ruralistyczny wsi o układzie ulicowo-placowym, geneza średniowieczna (XIV w.), o czytelnym układzie przestrzennym, zawierającym wartościowe elementy budownictwa mieszkalnego i gospodarczego.

VI. Gmina Suchy Dąb:

1. Koźliny 57, świetlica wiejska z pocz. XX w., murowana z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej,
2. Suchy Dąb, ul. Sportowa 2, budynek plebani z 2 poł XVIII w., murowana z czerwonej cegły licowej, o interesującej bryle i detalu architektonicznym oraz dobrze zachowanej substancji zabytkowej.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none">- atrakcyjne położenie powiatu pod względem krajobrazowym,- bliskie położenie wobec Trójmiasta,- znaczne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu,- duża ilość obiektów zabytkowych,- duża ilość szlaków pieszych i rowerowych- promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu.	<ul style="list-style-type: none">- brak wypracowanych programów wspierania ochrony zabytków,- niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki,- zły stan techniczny obiektów zabytkowych,- brak wsparcia finansowego dla właścicieli obiektów wpisanych do rejestru zabytków.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none">- rozwój turystyki i agroturystyki,- poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe,- rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych,- dofinansowania z budżetu powiatu na odnowę obiektów zabytkowych,- pozyskiwanie funduszy na prace remontowe, konserwatorskie czy renowacyjne przy zabytkach ze środków Unii Europejskiej.	<ul style="list-style-type: none">- samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich,- brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu gdańskiego,
- podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu,
- umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie dziedzictwa kultury mniejszości narodowych,
- poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków),
- włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym Powiatu Gdańskiego.

Celem strategicznym *Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020 – 2023* jest:

Zachowanie i odnowa dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości mieszkańców oraz rozwojowi gospodarczemu powiatu

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich).

Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

- I. Ochrona Krajobrazu Kulturowego Powiatu**
- II. Zarządzanie Dziedzictwem Kulturowym Powiatu**
- III. Promocja, Edukacja I Dokumentacja Walorów Dziedzictwa Kulturowego Powiatu**

Priorytet I: OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
<p>1. Świadome kształtowanie struktur przestrzennych w oparciu o przesłanki historyczne</p> <p>2. Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego powiatu</p> <p>3. Rozszerzenie zasobu i ochrony środowiska kulturowego powiatu</p>	<ul style="list-style-type: none"> • konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu, • egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • wystąpienie do wojewódzkiego konserwatora zabytków z wnioskiem o wpisanie do rejestru zabytków wskazanych w programie opieki cennych obiektów zabytkowych, • wsparcie działań mających na celu utworzenie parku archeologicznego poświęconego zabytkom archeologicznym związanym z regionem
Priorytet II: ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU	
kierunki działań	zadania
<p>1. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych</p> <p>2. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie stosownej uchwały, • wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom itp.), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach powiatowych, • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną: parków, skwerów, terenach zieleni komponowanej (zabytkowych alei, szpalerów drzew itp.), • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach,

	<ul style="list-style-type: none"> wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci skansenów itp.
Priorytet III: DZIEDZICTWO ŻYWE – PROMOCJA EDUKACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> Popularyzacja dziedzictwa kulturowego powiatu Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym Promocja dziedzictwa kulturowego 	<ul style="list-style-type: none"> aktualizacja udostępnionych informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu, rozwijanie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego, aktualizowanie <i>mapy zabytków powiatu</i>, jako atrakcyjnej graficznie formy promocji, ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego i zamieszczenie jej na stronie internetowej powiatu, organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych, inicjowanie i organizacja obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu, wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu, popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo, wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć. wykonywanie i wspieranie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego), wykonywanie inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych: dworu w Bielkowie, kościoła we Włocławach, dworu w Rusocinie, dworu w Sobowidzu, obory w Bąkowie, utrzymywanie szlaków turystycznych wykorzystujących walory środowiska kulturowego: <ul style="list-style-type: none"> - Szlak „Trzech Jezior” (promujący walory krajobrazowe i historyczne – część szlaku wiedzie wzdłuż historycznej

	<p>granicy Wolnego Miasta Gdańska,</p> <ul style="list-style-type: none"> - Szlak „Wzgórza Przywidzkie” (promujący walory krajobrazowe, kulturowe i historyczne: na trasie znajdują się dawne cmentarze i cmentarzysko kurhanowe), - Szlak „Dolina Reknicy” (promujący walory krajobrazowe), - Szlak „Wzgórz Szymbarskich” (promujący walory krajobrazowe), - Szlak „Leśne Ścieżki Rowerowe” (promujący walory krajobrazowe), - Szlak Elektrowni Wodnych (promujący walory krajobrazowe, kulturowe i historyczne: zabytki techniki z l. 1910-1937), - Szlak „Śladami Mennonitów” (promujący walory krajobrazowe, kulturowe i historyczne: zabytki architektury i budownictwa), - Szlak „Domów Podcieniowych” (promujący walory krajobrazowe, kulturowe i historyczne: zabytki architektury i budownictwa), - Szlak Motławski (promujący walory krajobrazowe, kulturowe i historyczne: zabytki techniki oraz architektury i budownictwa),
--	--

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze powiatu przy uchwalaniu prawa miejscowego. Powiat nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, wskazanych do wpisania do rejestru zabytków. W związku z powyższym nie może być wnioskodawcą wpisania ich do rejestru zabytków. Zaplanowano jednak działania wspierające właścicieli w staraniach o wpisanie wartościowych obiektów do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym także współpracy z diecezją gdańską i parafiami z terenu Powiatu Gdańskiego.

8.3. Instrumenty finansowe

Zakłada się, że podstawowym narzędziem finansowym będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków – w tym celu planowane jest stworzenie uchwały pozwalającej na dofinansowania prac konserwatorskich i restauratorskich z budżetu Powiatu Gdańskiego.

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Powiatu przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Gdańskiego.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji *Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020-2023* odpowiada Zarząd Powiatu Gdańskiego, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Powiatu Gdańskiego sprawozdanie z realizacji programu, uwzględniające wykonanie zadań przyjętych do realizacji i efektywność ich wykonania.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- wartość wydatków z budżetu powiatu na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom itp.),
- liczba wykonanych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach powiatowych,
- liczba objętych działaniami pielęgnacyjnymi zabytkowych parków, skwerów, terenów zieleni komponowanej,
- liczba i data aktualizacji udostępnionych informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki zabezpieczone w budżecie powiatu na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

- A. Powiat Gdański:** w budżecie powiatu co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu.

B. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wewnątrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;

3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim

- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

C. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego.

D. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego²¹²:

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Ochrona zabytków”: celem jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomości i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

2. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

3. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: celem jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

4. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

5. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”: celem jest zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów, w celu zwiększenia wiedzy o historii naszego kraju, zwłaszcza o jej najtrudniejszych i najbardziej skomplikowanych aspektach, i dzięki temu wzmocnienie świadomości obywatelskiej i postaw patriotycznych.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 29 listopada.

E. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów²¹³

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczane są na remonty i prace

²¹² <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-mkidn-2020> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 7.01.2020 r.]

²¹³ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 7.01.2020 r.].

konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

10.2. Środki pomocowe

Powiat Gdański zamierza korzystać z dostępnych dla samorządów środków Unii Europejskiej w ramach różnych programów pomocowych, a także pomagać innym beneficjentom w pozyskiwaniu środków na cele związane z ochroną dóbr kultury.

W ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 finansowane są programy należące do Osi Priorytetowej 8. Konwersja. Celem wsparcia w ramach Osi jest rozwój potencjału obszaru Pomorza przez rewitalizację zdegradowanych terenów miast, renowację zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej. Finansowane są prace restauratorskie lub konserwatorskie zabytków oraz ich adaptacja do nowych funkcji publicznych, a także tworzenie i rozwój publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (m.in. przystanie i pomosty służące turystyce wodnej, przenoski, szlaki wodne, trasy rowerowe, wraz z oznakowaniem).

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Cele określone w *Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Gdańskiego na lata 2020-2023* będą osiągnane poprzez:

- wspólne działania władz Powiatu z Ministerstwem Kultury, Urzędem Marszałkowskim Województwa Pomorskiego, wojewódzkim konserwatorem zabytków, władzami kościelnymi oraz innymi jednostkami samorządu terytorialnego na zasadach porozumień, umów, wspólnych podmiotów,
- inicjatywy własne władz Powiatu Gdańskiego,
- stosowanie instrumentów finansowych /dotacje, prowadzenie instytucji, nagrody, zachęty, itp./,
- funkcje programowe /programy lokalne i projekty, kontrakty, itp./,
- inne działania stymulujące.